

Kläderna och människan i medeltidens Sverige och Norge

Eva Andersson

With an English Summary

GÖTEBORG 2006

Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg 47

Omslagsbild: Från Oddafrontalet. Återgiven med tillstånd av Bergen museum.

Distribution: Eva Andersson, eva.andersson@history.gu.se

Historiska institutionen, Göteborgs universitet

Box 200, 405 30 Göteborg

© Eva Andersson 2006

2:a tryckningen

Formgivning och sättning: Björn Sandberg

Tryck: Intellecta Docusys, Göteborg 2006.

ISBN 91-88614-60-3

ISSN 1100-6781

Innehåll

Förord	1
Förkortningar som används i avhandlingen	4
Del I Inledning och bakgrund	
Inledning	5
Forskningsöversikt	6
Avgränsningar	13
Syfte och frågeställningar	14
Teoretiska perspektiv	14
Källmaterialet	19
Avhandlingens disposition	34
Textilhistorisk bakgrund	36
Textila tekniker och tillverkare	36
Dräktfynden	41
Del II Kläderna	
Klädesplaggen	47
Kläderna i diplomerna	49
Sammanfattning och diskussion	135
Klädedräktens utveckling över tid	142
Mansdräktens utveckling	144
Kvinnodräktens utveckling	167
Sammanfattning och diskussion	184
Materialet i kläderna	197
Tyger	199
Pälsverk	205
Skinn och läder	207

Kläderna och människan i medeltidens Sverige och Norge

Varifrån kom de importerade tygerna?	207
Förändringar över tid	209
Skillnader mellan Sverige och Norge	216
Sammanfattning	221

Del III Klädedräkten och samhället

Människan i kläderna	223
Kläder, mode och status	223
Hur skilde sig klädedräkten åt mellan olika sociala grupper?	227
Vilka berördes av modet?	245
Hur skilde sig klädedräkten åt beroende på ålder?	251
Mode och makt	253
Sammanfattning	256
Kläder och kön	260
Klädedräktens utveckling ur ett könsperspektiv	264
Förhållandena i Skandinavien	276
Hur markerades kön i dräkten?	294
Sammanfattning	302
Sammanfattning	306
Kläderna	307
Klädedräkten och samhället	313
Utblick	321
English Summary	324
The Clothes	325
Clothing and Society	332
Looking forward	342
Bilaga 1. Material i kläder i svenska och norska diplom	344
Bilaga 2. Diplom som använts i undersökningen	355
Bilder, diagram och tabeller	362
Käll- och litteraturförteckning	364

Förord

Att skriva avhandling är ett ensamt arbete, men det är också ett arbete som man inte kan utföra helt ensam. Man behöver andra människors synpunkter, uppslag och utmaningar och man behöver deras sällskap, stöd och humor.

Den person som betytt allra mest för arbetet med avhandlingen under alla dessa år är, som sig bör, min handledare professor Thomas Lindkvist. Genom hela processen har han visat både tillit till min förmåga och ett stort intresse för ett ämne som ändå ligger en bit från hans eget forskningsfält. Han har tryckt på när jag haft svårt att få ur mig text, stöttat när det behövts och har därtill genom att vara en genomtrevlig person gjort arbetet så mycket roligare. Tack Thomas!

Ett stort tack går till professor Göran Malmstedt som läste hela manuskriptet i ett sent skede. Hans kritiska ifrågasättande fick mig att klarare definiera både vad jag gjort och hur jag hade tänkt. Utan hans synpunkter hade avhandlingen blivit betydligt sämre.

Avhandlingen ingår i forskningsprojektet *Den medeltida klädedräkten i Norden* som varit finansierat av HFR. Caroline Maasing (då Fritzon) var den drivande i arbetet med att skriva ansökan och hade också stor betydelse i det inledande skedet av avhandlingsarbetet. I projektet ingick även professor Lena Liepe. Hon har alltid visat intresse när jag haft frågor eller idéer jag velat diskutera via e-post. Tack för det!

Fil dr. Bo Franzén från Ekonomisk-Historiska institutionen vid Stockholms Universitet har vänligt ställt sin databas överklädesplagg i Arboga stads tänkebok till mitt förfogande, något som jag är mycket tacksam för och som har berikat avhandlingen.

Jag vill också tacka alla mina arbetskamrater på Historiska institutionen för det intresse ni har visat för mitt arbete och de kloka kommentarer jag fått på seminarier och i andra sammanhang. Sigríður Beck, Maria Cavallin, Erika Harlitz, Anders Ottosson och Adam von Scheele har dessutom läst de färdiga kapitlen och lämnat värdefulla kommentarer. Sara Ellis Nilsson har läst och kommenterat den engelska sammanfattningen och rensat bort en del av de ”svengelska” formuleringarna. Tack för detta! Framför allt vill jag dock tacka er, och övriga anställda på Historiska institutionen, för den goda stämningen och ert vänliga bemötande. Jag kan inte nämna er alla vid namn här i förordet, men ni ska veta att jag uppskattar er mycket. Allihopa. Tack vare er har jag även när arbetet känts motigt sett fram emot att komma in till institutionen. En särskild roll har förstås mina rumskamrater spelat. Genom åren har dessa varit: Maria Cavallin, Erik Hallberg, Ulrika Lagerlöf-Nilsson, Daniel Larsson och Adam von Scheele. Tack för alla trevliga stunder och samtal om historia, världsåskådning, religion, musik och fotboll, för att bara nämna några ämnen.

Mina föräldrar, min familj och min släkt har alltid visat sitt stöd och intresse, om inte för själva avhandlingsämnet så i alla fall för hur det går för mig. Detsamma gäller mina vänner. Här vill jag särskilt tacka Anna Olsson och Ragnhild Dalheim för intressanta diskussioner om det tidiga 1300-talets dräkt, Björn Sandberg för sättningen, Viktoria Holmqvist som fackgranskade den textilhistoriska bakgrunden och Emily Knapp och Pernilla Leijonhufvud för synpunkter på min engelska sammanfattning.

Det är brukligt att man i också i förordet tackar sin familj för allt de fått uppoffra under avhandlingsarbetet. Min förhoppning är att jag inte låtit arbetet med avhandlingen gå ut över familjen, utan att jag ändå haft tid för dem. Ibland har jag dock troligen varit lite mer trött, stressad och distraherad än jag annars skulle ha varit och jag tackar därför min man Rickard och mina barn Valeria, Vendela och Maja för det tålamod ni visat. Andra viktiga saker i mitt liv, som sömnad och IFK Göteborg, har däremot fått mindre tid än de förtjä-

nar, framför allt under det sista året. Jag ser därför fram emot att kunna ägna mig mer åt tyg och fotboll i framtiden, dock inte nödvändigtvis i kombination.

Förutom forskningsanslaget från HSFR har arbetet finansierats av stipendier från Helge Ax:son Johnsons stiftelse, Adlerbertska stipendiefonden och Per Lindecrantz fond. Kungliga Gustaf Adolfs Akademien har lämnat tryckningsbidrag.

Göteborg 2006-07-10

Förkortningar som används i avhandlingen

AT – Arboga stads tänkebok

DN – Diplomatarium Norvegicum

DS – Diplomatarium Suecanum

SD – Svenskt Diplomatarium från och med år 1401

KAPITEL 1

Inledning

Kläders primära funktioner brukar anges vara att skydda oss mot vädret, att vara estetiskt tilltalande och att bevara anständigheten.¹ Andra funktioner, sprungna ur de två senare av de tre primära funktionerna, är att uttrycka status och kön; att markera skillnader mellan grupper. Kläder spelar därmed en roll i legitimeringen av en hierarkisk samhällsordning, av ojämlikheter mellan samhällsgrupper och mellan könen. Konsthistorikern Malcolm Barnard säger om kläder och mode:

”Mode och kläder är i grunden politiska, eftersom de har varit ett av de medel som använts för att upprätthålla eller reproducera dessa ojämlikheter från en generation till nästa... Mode och kläder är också politiska på så vis att de är ett sätt som klass- och könsidentiteter och positioner kan ifrågasättas och utmanas på.”²

Med detta synsätt blir klädedräkten ett intressant område för historisk forskning. Det blir också uppenbart att kläder och mode inte kan förstås utan att man också studerar den kultur och det samhälle de är en del av.

I denna avhandling studeras och diskuteras både själva klädedräkten och de plagg som ingick i den och en del av de funktioner den hade i samhället i Sverige och Norge 1200–1500. En inventering av uppgifter om kläder i skriftliga källor, främst testamenten, görs och analyseras med hjälp av samtida konst och bevarade klädesplagg från medeltiden. Denna empiriska undersökning av dräktens utseende och utveckling har ett värde i sig då den medeltida klädedräkten i dessa länder inte är systematiskt undersökt. Den

1 Flügel 1951, s 8 f

2 Barnard 1996, s 5 f. Min översättning.

utgör också, kompletterad med annat källmaterial, grunden för en analys av och diskussion om dräktens relation till stånd och kön och föreställningar om dessa.

Forskningsöversikt

Denna forskningsöversikt ska ses främst som en presentation av inriktningar inom forskningen om medeltida dräkt. Avhandlingens kapitel har delvis olika karaktär och jag har därför valt att vid behov gå in närmare på den relevanta forskningen i det enskilda kapitlet. Undantaget är de delar av Hans Hildebrands *Sveriges Medeltid* som behandlar dräkt, vilka behandlas det mer ingående redan i detta kapitel. När det gäller den internationella forskningen om medeltidens dräkt är den både mycket omfattande och har en lång historia. Jag har därför valt att endast presentera några nyare arbeten och trender, vilka har haft betydelse för avhandlingen.

Den medeltida klädedräkten i Norden

Den tidigare forskningen om den medeltida klädedräkten i Sverige och Norge under medeltiden har oftast varit begränsad till antingen skriftliga källor, bildkällor eller bevarade plagg, eller i bästa fall två av dessa. Ett exempel är filologen Hjalmar Falks undersökning från 1919 av benämningar på klädesplagg i norska och isländska skriftliga källor, främst litterära. Syftet med hans undersökning är att fastslå en västnordisk terminologi för klädedräkten, men han diskuterar även dess utseende, som den framgår av de litterära källorna. Han behandlar även de olika tyger och andra material som nämns i källorna och redogör för färger. Med Falks inriktning på västnordiska källor ingår naturligtvis inte Sverige i undersökningen. Han redovisar dock ofta motsvarande svenska och danska, och ibland även lågtyska, ord och bygger då på tidigare

forskning, för Sveriges vidkommande framför allt på Hans Hildebrands *Sveriges medeltid*.³

Klädedräktens utseende utgör naturligtvis bara en del i Hildebrands skildring av det svenska medeltida samhället, men eftersom det är det enda vetenskapliga verk där ett av syftena är att heltäckande beskriva klädedräkten i det medeltida Sverige förtjänar den extra uppmärksamhet. *Sveriges medeltid* är indelad i tre delar: *Landsbygden*, *Städerna* och *De högste i samhället*. Av källmässiga skäl är den sistnämnda den mest utförliga. Hildebrand anger inte vilka källor han använt för sin allmänna beskrivning av den medeltida klädedräkten i Sverige, men bygger troligen främst på medeltida konst, även om exempel från olika skriftliga källor, framför allt diplom, också används. Uppgifterna från dessa redovisas dock inte systematiskt och det framgår inte i vilken omfattning diplomerna undersökts. Förutom på egna studier baserar Hildebrand sin skildring på den franske arkitekten Viollet-le-Ducs arbeten.⁴

Jag har flera invändningar mot Hildebrands skildring av den medeltida dräkten i Sverige. I *Landsbygden* och *Städerna* behandlas medeltidens dräktskick i stor utsträckning som om det var detsamma under hela perioden. Av den beskrivning som ges av dräktens utseende och av valet av bildexempel att döma är det främst 1400-talets dräkt som skildras, men detta står inte i texten. Även att han använder sig av Olaus Magnus som källa visar att det finns en slagsida mot medeltidens slut. Eftersom han i texten ger exempel ur diplom från hela medeltiden kan man få intrycket att det är hela medeltidens dräkt som beskrivs, men så är alltså inte fallet. I *De högste i samhället*, där källmaterialet är betydligt rikare, skildras dräktens utveckling även över tid. Där presenteras också olika plagg som förekommer i svenska diplom. I dessa presentationer anges vanligen endast uppgifterna från ett antal diplom och några försök att koppla samman benämningen med medeltida konst görs inte.

3 Falk 1919, Hildebrand 1879, 1884 och 1894

4 Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc (1814–1879) är mest känd för att ha restaurerat och ”återskapat” den medeltida staden Carcassonne samt ett antal medeltida kyrkor.

Några bevarade medeltida plagg från Norden fanns inte att jämföra med på Hildebrands tid; de arkeologiska fynden av medeltida dräkt gjordes inte förrän under 1900-talet.

En allvarlig brist med Hildebrands arbete är att kvinnans klädedräkt behandlas mycket summariskt och delvis felaktigt. I synnerhet i *De högste i samhället* blir kontrasten stor mellan hur mycket utrymme mansdräkten får mot det som ägnas kvinnodräkten; avsnittet om kvinnodräkten är kort och bygger i princip helt på konst. Där finns även brister i källkritiken; han använder sig bland annat av bilder av personer i fantasidräkter, som prinsessan i Bernt Notkes skulptur av St. Göran och draken.⁵ Endast ifråga om huvuddukar anges exempel från diplomerna.⁶ De olika klädesplaggen i diplomerna presenteras enbart i redogörelsen av mannens dräkt, kvinnor nämns ibland som undantag, där de skiljer sig från mannen, dock oftast utan exempel från diplomerna. Att de flesta plagg som räknas upp även bars av kvinnor nämns däremot vanligen inte. Extra tydligt blir detta osynliggörande av kvinnor där plagg som i diplomerna är vanligare bland kvinnor än bland män beskrivs utan att det nämns att de var både mans- och kvinnoplagg. Läsaren då får en uppfattning om att det var plagg som endast bars av män.⁷

Efter Falk och Hildebrand har inga försök att ge en helhetsbeskrivning av den medeltida dräkten i Sverige eller Norge gjorts. Poul Nørlunds artikel i *Nordisk Kultur XV. Dräkt* som utkom 1941 har ett tydligt tidsperspektiv och begagnar sig av både skriftliga källor, konst och arkeologiska fynd, även om de två senare används i betydligt högre utsträckning än de skriftliga källorna.

5 Hildebrand 1884, s 317. Ett annat exempel är en kvinnodräkt från ett altarskåp från Frustuna kyrka, från tidigt 1500-tal, som han återger på s 322 i samma bok.

6 Hildebrand 1884, s 367

7 Exempel på detta är bl a plagget *kordhumbla* och den mössa/hatt som kallas *pileus*. Hildebrand 1884, s 280 och 297.

Den bygger emellertid, med undantag av en del arkeologiska fynd och några enstaka hänvisningar till en skriftlig källa, helt på danska källor och dess användbarhet för en studie av svenska och norska förhållanden är därmed begränsad.⁸

Det finns även en undersökning av den nordiska kvinnodräkten, där uppgifter från både skrift, bild och bevarade plagg används: Camilla Luise Dahls *Dragt og pragt i middelalderen. Skrift og billedkilders vidnesbyrd om kvinders klædedragt i Norden ca 1325–1410*. Boken, som skrivits på uppdrag av Middelaldercentret i Nykøbing Falster, är emellertid inte publicerad ännu och har därför inte kunnat beaktas i avhandlingen.

Även om klädedräkten inte är undersökningsobjektet i den norska historikern Hanne Monclairs undersökning av bilden av kungen i de norröna sagamaterialet kan den ses som ett exempel på den nyare forskning där dräktens symboliska och sociala funktion står i fokus snarare än exakt *hur* klädedräkten såg ut.⁹

Merparten av den forskning som gjorts på nordisk medeltida dräkt har emellertid utgått från enskilda bevarade plagg som beskrivits och ibland också placerats in i en europeisk och nordisk dräktutveckling. Dessa bevarade medeltida plagg presenteras i kapitel 2. Det främsta syftet med denna forskning, som vanligen utförs av arkeologer och konservatorer, är naturligtvis att presentera och analysera fyndet i sig. De frågor som ställs är oftast deskriptiva och rör teknik och utförande och eftersom det är själva föremålet som undersöks dras sällan några generella slutsatser. Betydande insatser inom detta område har gjorts av Agnes Geijer, Anne-Marie Franzén, Margareta Nockert och Else Østergård. Agnes Geijer, vars doktorsavhandling om textil och dräkt från Birka publicerades redan 1938, var verksam som textilforskare under 40 år. Hon är kanske framför allt känd för sitt grundläggande verk *Ur textilkonstens historia*, men har också publicerat sig om bland annat medel-

8 Nørlund 1941

9 Monclair 1995

tida och tidigmodern kyrklig textil, orientaliska textilier och bevarade plagg, som drottning Margaretas gyllene kjortel och de sk Sturedräkterna från 1500-talet. Med drottning Margaretas gyllene kjortel arbetade även Anne-Marie Franzén och Margareta Nockert. Franzén, som främst publicerat texter om konstvävnader och broderi har även arbetat med två bevarade plagg med anknytning till den heliga Birgitta. Ett av dem, den sk ”heliga Birgittas mantel” presenteras i kapitel 2. Margareta Nockert är den textilforskare som tagit över efter Geijer och Franzén som expert på medeltida dräkter och textilier i Sverige. De flesta av de svenska klädesplagg som presenteras i kapitel 2 har analyserats och publicerats av Nockert. Else Østergård har nyligen undersökt de helt unika fynden av ett sextiototal medeltida klädesplagg och delar av plagg från Herjolfsnes på Grönland. Fynden som först beskrevs av Poul Nørlund i en rapport från 1924 har analyserats på nytt och rön från nyare utgrävningar i området har tagits med i analysen.¹⁰ De grundläggande studier av medeltida plagg och textilier som gjorts av de ovan nämnda forskarna är avgörande för den kunskap vi har om den medeltida klädedräktens utseende och konstruktion.

Inom den arkeologiska forskningen studerar man även textilproduktionen och dess redskap. Bland annat använder sig den norska arkeologen Karin Gjøl Hagen i sin avhandling av textilfragment och textila redskap funna i Trondheim för att studera och diskutera professionaliseringen av textilframställningen under medeltiden. Hon vill framför allt undersöka om det arkeologiska källmaterialet kan visa en professionell textiltillverkning innan det finns skriftliga källor till detta. Enligt de kriterier hon uppställer, bland annat en stor likhet i utförande mellan textilfragment, finns tecken på en sådan i Trondheim redan vid mitten av 1100-talet.¹¹

10 Andersson och Franzén 1975, Nockert 1982, 1992 och 1997, Nockert och Possnert 2002, Geijer, Franzen och Nockert 1994, Østergård 2003

11 Hagen 1994

Historisk forskning som inte rör klädedräkten, men som ändå haft betydelse för mitt arbete är Anna Götlinds avhandling och flera arbeten av Janken Myrdal, bland annat hans avhandling. Båda dessa forskare har ett tvärvetenskapligt angreppssätt där både konst, arkeologiska lämningar och skriftliga källor används. Götlinds avhandling är en sammanläggningsavhandling och endast en av delarna, ”Technological and work-related motifs in medieval Swedish wall paintings”, är relevant för denna avhandling. Det är framför allt det resonemang hon för om målningarnas tillförlitlighet som källa till den svenska medeltida vardagen som är av intresse. Detta kommer jag att återkomma till i källpresentationen. Myrdal använder sig i sin avhandling av både skriftliga källor, arkeologiska fynd och konst för att studera jordbruket i Sverige under medeltiden. Till skillnad mot Götlind integreras alltså uppgifter från alla källgrupperna i *samma* studie. De skriftliga källor han använder är i huvudsak diplom, vilket också är min huvudkälla, och han använder sig också mer aktivt av arkeologiska fynd än vad hon gör. Hans arbete har därför varit till stor nytta för min studie. I synnerhet hans diskussion om källorna och de källkritiska och metodiska problem som finns när man undersöker medeltida materiell kultur har varit till hjälp när jag försökt reda ut mina egna tankar inom dessa områden. Denna källdiskussion kommer, i likhet med Götlinds, att redogöras för längre fram, i presentationen av de olika källor som använts.¹²

Bortom plaggen – nya trender i internationell forskning

Den dräkthistoriska forskningen har länge varit inriktad i huvudsak på mode-
dräktens utseende, i synnerhet forskningen om äldre tiders dräkt. De senaste
decennierna har detta emellertid kommit att ändras och allt fler studier görs
av dräktens produktion och producenter, av modeidealens spridning och av
dräktens roll i skapandet och upprätthållandet av ojämnlighet grundad i kön
eller klass. De flesta av dessa behandlar emellertid perioden efter 1700.

12 Myrdal 1985, Götlind 1993

Den mesta nytänkande forskningen om den medeltida klädedräkten kommer från litteraturvetenskapligt håll. Forskare som E Jane Burns och James A Schultz undersöker klädedräkten i relation till kön och genus utifrån medeltida litteratur medan Susan Crane undersöker olika aspekter av hur dräkt användes för att uttrycka identitet och individualitet framför allt vid de europeiska hoven under senmedeltiden.¹³ Gemensamt för dessa forskare är att de problematiserar genus, kön och kropp.

Även inom konstvetenskapen har man sysselsatt sig med detta problemområde, ett exempel är Ruth Mellinkoff som studerar hur klädedräkt och utseende används i senmedeltida konst för att markera utanförskap, dålig karaktär eller ondska. Ett problem med hennes resultat, om det är dräkten man vill studera, är att hon ganska oreflekterat överför vad detaljer i dräkten symboliserade i religiöst måleri till vad de symboliserade i vardagen utanför konsten.¹⁴ En forskare som däremot tydligt markerar att det just är konsten hon undersöker och diskuterar är Lena Liepe, vars *Den medeltida kroppen* är en studie av framställningen av kropp i nordisk konst och där de föreställningar som ligger bakom bildernas komposition och symbolik diskuteras.¹⁵

Produktionen av framför allt tygerna till kläderna har naturligtvis studerats ingående, textilier utgjorde en stor del av både den regionala och den mer långväga handeln under medeltiden. Det är främst den flamländska och den engelska klädesproduktionen som undersökts, men även till exempel den italienska siden- och bomullstillverkningen. I avhandlingen har främst John H Munros studier av den flamländska ylleindustrin använts.¹⁶

Ett viktigt nyare översiktsverk både för det rent tekniska och för produktionens organisation är *The Cambridge History of Western Textiles*.¹⁷

13 Burns 2002, Schultz 1997, Crane 2002

14 Mellinkoff 1993

15 Liepe 2003

16 Munro 1994, Munro 2003

17 red. David Jenkins, Cambridge 2003

Denna avhandling sträcker sig över flera av de områden som presenterats: dels fyller den ett tomrum i forskningen om den medeltida dräktens utseende, då någon systematisk undersökning av den norska och svenska klädedräkten inte tidigare gjorts, dels undersöks också hur kläder skilde sig åt mellan olika grupper i samhället och mellan könen. Skillnaden mellan de högre och lägre ståndens dräkt undersöks och frågan om modeidealens spridning diskuteras. Den anknäver också den till den nyare forskning om kläder och kön som presenterats ovan.

Avgränsningar

Tidsspannet för avhandlingen är 1200–1500. Innan 1200 finns inga omnämmanden av dräkt i skriftliga källor från Sverige eller Norge. Källmaterialet till dräkten under perioden 1200–1500 är förhållandevis likartat och mängden uppgifter är också någorlunda lika mellan de olika århundradena. Under 1500-talet ökar däremot de skriftliga källorna markant och vi får även tillgång till andra typer av källor. Den typ av källor som är tillgängliga och använts i undersökningen av medeltidens dräkt blir därmed inte nödvändigtvis de mest relevanta för tiden efter 1500. Väljer man då andra källor blir resultaten svåra att jämföra mellan perioderna. Dräkten under 1500-talet skiljer sig dessutom från den medeltida både vad det gäller utseende, uppbyggnad (vilka plagg den bestod av) och konstruktion. Många av de drag som syns i 1500-talets dräkt började utvecklas redan under 1400-talet senare hälft, men etableras först under 1500-talet. Något exakt årtal går naturligtvis inte att slå fast för när medeltidens dräkt övergår i den tidigmoderna och därför har århundradeskiftet valts.

Vad det gäller avgränsning i rummet var det först min avsikt att undersöka hela Skandinavien, dvs även Danmark, men av tidsskäl har undersökningen begränsats till Sverige och Norge. Valet av just dessa länder motiveras framför allt med att de ger den bästa möjligheten att jämföra med bevarade

plagg. De flesta medeltida bevarade plaggen kommer nämligen från Sverige och Norge. Undantagen är den sk Drottning Margaretas gyllene kjortel från Danmark och fynden från Herjolfsnes på Grönland. Den nordiska kolonin på Grönland hade dock en nära anknytning till Norge.

Syfte och frågeställningar

Denna avhandlingens titel är *Kläderna och människan i medeltidens Sverige och Norge*. Ordet kläder är placerat först eftersom det är klädedräkten som är undersökningsobjektet. Syftet är inte att undersöka individen eller samhället utifrån hur den medeltida klädedräkten såg ut, utan att undersöka *dräkten* i relation till människa och samhälle. De frågor som jag söker besvara i avhandlingen är:

- Hur klädde man sig i det medeltida Sverige och Norge?
- Hur markerade och uttryckte dräkten kön, status och ålder?
- Hur påverkades klädernas utformning av synen på kön?

Av dessa är den första frågan deskriptiv till sin karaktär. En kartläggning av hur dräkten såg ut är emellertid en förutsättning för att de resterande frågorna ska kunna besvaras. Den första av dessa handlar om hur olika former av grupptillhörighet uttrycktes i dräkten medan den sista istället ställer frågan *varför* kläderna uttryckte en av dessa, kön, på det sätt de gjorde.

Teoretiska perspektiv

Dessa frågor kan inte besvaras utan att ta ställning till hur man ser på kläder och mode, på kropp, kön och genus och hur man ser på kläder i förhållande till makt och status. Eftersom en definition av mode och hur jag använder det är nödvändig för diskussionen om klädernas relation till kön och status inleder jag med det.

Kläder och mode

Ett begrepp som ofta används i avhandlingen och som alla som forskar om dräkt måste förhålla sig till är mode. När det gäller medeltiden har frågan ställts om man egentligen kan tala om mode under denna tid. Borde man inte endast tala om kläder?

Begreppet *kläder* innefattar både moderna kläder, kläder som inte är moderna längre och kläder som aldrig haft för avsikt att vara det. Moderna kläder är beroende av förändring. Genom att modet förändras kan bäraren signalera både att han eller hon har råd att följa med i denna förändring och att han besitter kunskap om vad som ”gäller”. Moderna kläder markerar bärarens exklusivitet. Detta gör de emellertid bara så länge de är moderna, samma plagg ger en helt annan signal till omgivningen efter att det fallit ur modet. Om ett plagg är modernt eller inte är alltså inte i första hand en egenskap hos plagget utan något som skapas i samspel mellan plagget och samhället. Exempel på kläder som inte har till syfte att vara moderna är olika ämbetsdräkter och specialiserade arbetsplagg. Syftet med ämbetsdräkter är oftast att signalera stabilitet och kontinuitet, raka motsatsen till vad moderna kläder uttrycker. När det gäller arbetsplagg är de ofta samma slags plagg som de moderna kläderna, de är bara inte moderna eller nya längre och har därför sjunkit i hierarkin till vardagskläder. Vissa arbetsplagg har dock en specialiserad form som bestäms av deras funktion och påverkas därför inte alls av modets förändringar. Oavsett om de är moderna, har varit det eller aldrig haft till syfte att vara det ryms alla dessa typer av plagg inom begreppet kläder.

Begreppet *mode* å andra sidan innefattar inte bara dräkt utan även förändringar i till exempel frisyr och kroppsideal. Mode har förknippats framför allt med det industrialiserade samhället, där billigare produktion gör det möjligt för fler grupper i samhället att delta i den form av konsumtionstävlan som mode utgör. Ett klassamhälle där social mobilitet är både möjlig och önskvärd har också ansetts vara en förutsättning för att ett klädmode ska uppstå.¹⁸

18 Barnard 1996, s 98 ff

Svaret på frågan om mode fanns under medeltiden beror naturligtvis på hur man definierar begreppet mode. En definition av mode hämtas från John Carl Flügel, som i *Klädernas Psykologi* delar in klädedräkten i två kategorier ”fixerad” respektive ”modebetonad”. Skillnaden mellan dessa två kan framför allt ses i deras förhållande till tiden och rummet. ”Fixerad dräkt” förändras långsamt över tid, men visar stor variation i rummet, medan ”modebetonad dräkt” förändras snabbt över tid, men varierar förhållandevis lite i rummet, dvs dräkten ser likadan ut över ett stort geografiskt område. Med fixerad menas alltså inte oföränderlig. Den fixerade dräkten delar Flügel in i geografiskt betonade, som kan vara nationella, lokala, släktbundna och militära; och i uniformer, där också civila uniformer och ämbetsdräkter ingår, vilka är knutna till en viss befattning eller kännetecken för en viss sammanslutning.¹⁹ Medeltida exempel på uniformer i denna mening är de prästerliga och akademiska dräkterna.

Om man använder sig av Flügels definition förekom mode i medeltidens Europa. Även om förändringarna i dräkten inte skedde lika snabbt som under senare perioder så skedde ändå regelbundet förändringar som spred sig snabbt över större delen av Europa, vilket Stella Mary Newton visar i sin undersökning av dräkten 1350–1365.²⁰ Naturligtvis fanns regionala skillnader i hur modet uttolkades mellan olika delar av Europa, men de stora dragen var desamma. Inte heller i modern tid är modet identiskt över hela västvärlden utan regionala variationer på samma estetiska tema förekommer.

En skillnad mellan medeltidens modedräkt och modet i vår tid är att klädernas symboliska värde i egenskap av moderna plagg också var kopplat till ett reellt ekonomiskt värde. Denna koppling har under 1900-talet brutits och det finns nu mer sällan en koppling mellan kostnaden för material och sömnadsarbete och plaggets pris. Istället är det det symboliska värdet i form av ett varumärke eller designer som avgör plaggets pris och status.

19 Flügel 1951, s 120 f.

20 Newton 1980

Kläder och makt

Det finns olika sätt att se på modet och kläder och hur de förhåller sig till och uttrycker sociala skillnader i samhället. Man kan antingen se det som att kläder och mode endast *uttrycker* och *reflekterar* bärarens klass eller sociala status. Kläderna är då endast ett bifomen till denna. Enligt ett annat sätt, som jag ansluter mig till, är kläder och mode ett sätt att *skapa* social status och gruppidentitet. Kläderna används dels för att skapa en känsla av samhörighet inom den egna gruppen och dels för att markera avstånd mot andra grupper. Det är framför allt samhällets ledande skikt som använder sig av kläder för att markera sin exklusivitet och dessa blir då ett sätt att legitimera rådande maktförhållanden. Kläder och mode kan emellertid också användas för att *ifrågasätta* de rådande maktförhållandena, dels genom att de lägre klasserna tillägnar sig de klass- och statussymboler de utgör, dels genom skapandet av ett eget mode, en motkultur där man förkastar den ledande gruppens estetiska värderingar.²¹ På grund av bristen på källmaterial är det svårt att urskilja denna typ av medvetna strategier från de lägre samhällsgrupperna under medeltiden. De första säkra beleggen på att borgare skapar ett eget mode, frigjort från aristokratins ideal, återfinns i Europas större städer vid medeltidens slut. Detta kan förklaras med ett ökat ekonomiskt och politiskt inflytande för borgarståndet.²² Det är troligt att detta sker även hos det svenska och norska borgerskapet, men att det ligger utanför denna undersöknings tidsram. Källmaterialsituationen är också sådan att det kan vara svårt att undersöka för norskt och svenskt vidkommande.

Kläder och kön

En av kläders viktigaste funktion, oberoende av vilken kultur eller epok man tittar på, är att göra åtskillnad mellan män och kvinnor. Hur detta görs är

21 Barnard 1996, s 100 f

22 Jutta Zander-Seidel skildrar t ex ett slags borgerligt antimode i det tidigmoderna Tyskland i artikeln "Ständische Kleidung in der mittelalterliche und frühneuzeitliche Stadt". Zander-Seidel 1988

kulturbundet och varierar därför även över tid. Hur kön signalerades i dräkten under medeltiden kan därför säga något om hur man uppfattade könen och vad man ansåg var kärnan i att vara man eller kvinna.

Enligt historikern Thomas Laqueur, som studerat den naturvetenskapliga synen på könen från antiken till modern tid, har det biologiska könet uppfattats på olika sätt under den europeiska historien. Under antiken och medeltiden, ja ända fram till slutet av 1700-talet, hade man en syn på könen och deras kroppar som i grunden lika. Skillnaden mellan dem var i graden av utveckling, där mannen stod för det fullkomliga. Kvinnan å sin sida kunde i någon måtto ses som en varelse som misslyckats med att utvecklas till man på grund av att hon saknade tillräcklig hetta. Denna syn är också relaterad till ”humörläran”, den lära om de vätskor som ansågs styra människan, dennes hälsa och även personlighet. Skillnaden mellan män och kvinnor uppfattades inte ligga i könsorganen; kvinnors könsorgan betraktades som ”inverterade” versioner av de manliga och varje organ hos mannen fanns också hos kvinnan. Istället låg den i balansen av de olika vätskorna; slem, blod och svart respektive gul galla och i graden av metafysisk hetta. Detta synsätt ledde till en glidande skala även mellan de biologiska könen och i samtida litteratur diskuteras hur överskott av hetta gör en kvinna mer ”manlig” och frånvaron av densamma gör en man mer lik en kvinna. Skillnaden var en gradskillnad och inte en artskillnad. Det ”moderna” sättet att se på könen som motsatta och biologiskt olika uppträder, enligt Laqueur, först runt sekelskiftet 1800 då könen istället började uppfattas som diametralt motsatta och de uppfattade skillnaderna allteftersom tiden gick blev allt fler och inte på något sätt var lokaliserade enbart till könsorganen.²³

Laqueur har kritiserats av andra forskare, som menar att hans bild är alltför förenklad. Joan Cadden visar t ex i *Meanings of Sex Difference in the Middle Ages* att det fanns många olika syner på könen under medeltiden och att den *aristoteliska* synen, dvs den enkönsmodell som Laqueur identifierat,

23 Laqueur 1994, fr a kap 1–4

inte var så dominerande som han vill göra gällande.²⁴ Att modellen inte var allenarådande betyder emellertid inte att den inte kan användas för att analysera tankemönster och uppfattningar som rör könet. Olika uppfattningar kan, som Cadden visat, existera samtidigt, helst om de rör olika områden. Både Cadden och Laqueur diskuterar framför allt den medicinska uppfattningen, även om det under medeltiden inte gick att frikoppla denna från religiösa föreställningar. I kapitel 7 försöker jag visa att enkönsmodellen även är ett användbart redskap för att förstå varför den manliga respektive kvinnliga klädedräkten såg ut som den gjorde och hur kön uttrycktes i dräkten.

På grund av skillnaderna mellan den medeltida och den moderna synen på kön och genus blir dessa termer problematiska att använda när man studerar medeltida uppfattningar och förhållanden. De är moderna begrepp och definitionen av dem bygger på ett antagande att det biologiska könet är, och uppfattas som, det primära. Under medeltiden uppfattades istället det vi kallar genus som det grundläggande, och kroppen tolkades med den sociala kategorin som utgångspunkt.²⁵ Gränserna mellan manligt och kvinnligt drogs alltså inte på samma grunder och heller inte alltid på samma ställe som i det moderna samhället. Uppdelningen i kön respektive genus blir därmed mindre användbar. I avhandlingen används därför genomgående ordet kön för att beteckna både kön och genus, undantaget i citat och referat av andra forskares arbete. Där behov finns att markera att det är enbart det ena som avses används istället termerna biologiskt eller socialt kön.

Källmaterialet

I undersökningar av klädedräkten under äldre tider används tre olika källmaterial: avbildningar, bevarade plagg eller delar av plagg och olika sorters

24 Cadden 1993

25 Laqueur 1994, s 20

skriftliga källor. För medeltiden består bildmaterialet i huvudsak av kyrkmålningar, handskriftsillustrationer och skulptur.

Alla tre kategorierna av källor har sina fördelar och sina begränsningar. Man kan aldrig enbart genom skriftliga källor få reda på hur ett klädesplagg såg ut. De beskrivningar som ges noterar oftast bara plaggets namn och eventuellt någon karakteristisk egenskap, som färg. Konsten har större möjlighet att ge en helhetsbild av hur dräkten och människan uppfattades och är vår huvudsakliga källa till dräktens utseende. Det är emellertid svårt att veta hur väl de avbildade plaggen återspeglar hur människor verkligen klädde sig och hur mycket de visar ett ideal. Dessutom är medeltidens konst sällan så detaljerad att det framgår hur plaggen var konstruerade. Detta kan endast studeras med hjälp av bevarade plagg. De bevarade plaggen är å andra sidan till sin natur unika; utan jämförelser med samtida bildmaterial och historiska källor kan vi inte säga fall de enskilda fynden är representativa för ett mer allmänt dräktskick. Endast genom en tvärvetenskaplig studie kan en tydligare bild av medeltidens dräktskick träda fram. Eftersom detta är en historisk avhandling har de skriftliga källorna den mest framträdande rollen och uppgifter från dessa är de enda som redovisas mer systematiskt. I analysen läggs de dock samman och jämförs med uppgifter från de andra källorna.

Det huvudsakliga källmaterialet i avhandlingen är diplom, dvs medeltida brev av offentlig, ofta juridisk, karaktär. Ordet diplom är ett modernt ord, under medeltiden kallades de helt enkelt för brev.²⁶ Bland dessa är det främst testamenten, köpehandlingar och inventarieförteckningar som innehåller uppgifter om kläder. Testamenten utgör den största gruppen; av de bevarade medeltida testamentena innehåller ca 40 % kläder eller tyg som antingen anges vara avsedda för kläder eller kan antas vara avsedda för det, beroende på vilket slags tyg det är.

Diplomen ger uppgifter om ett stort antal plagg som verkligen har existerat. Man undviker därmed problematiken med den idealisering som är vanlig

26 Johnson 2003, s 33

både i bildkonsten och i litteratur. Diplomen innehåller få detaljerade beskrivningar av plaggens utseende. Detta uppvägs i någon mån av den stora mängd klädesplagg och uppgifter om tyger som finns i dem och som möjliggör en kvantitativ undersökning. En sådan kan bland annat ge svar på frågor om material, färg, hur vanligt ett plagg var, klädedräktens komposition och förändringar över tid inom dessa områden.

Kläder nämns också i senmedeltida godsräkenskaper och städernas tänkeböcker. Bo Franzén visar i sin undersökning av Arboga stads tänkebok att en stor mängd uppgifter finns om kläder i form av *skattningar*, dvs värderingar av föremål som gjordes av stadens råd eller personer som utsetts av dem.²⁷ Uppgifterna om kläder är emellertid inte speciellt detaljerade, utan anger oftast endast namnet på plagget och jag har därför valt att inte göra någon egen undersökning av denna typ av källor. Jag har dock haft förmånen att ha tillgång till Bo Franzéns databas över kläder i Arboga stads tänkebok, något som kommit till nytta för studier av den senare delen av 1400-talet, en period där det är ont om uppgifter om kläder i diplomerna.

Därtill finns litterära skildringar som även om de innehåller få uppgifter om kläder har den fördelen att vi får en inblick i människors uppfattning om kläderna. Litterära skildringar, i form av tre medeltida romaner, används i kapitel 7 för att studera synen på manlighet och kvinnlighet i relation till dräkten under medeltiden.

Diplomen

Avsikten var ursprungligen att undersöka samtliga svenska och norska diplom från medeltiden. Detta visade sig vara arbetsekonomiskt ogörligt, i synnerhet som *Diplomatarium Suecanum*, den edition som innehåller de svenska diplomerna, till skillnad från *Diplomatarium Norvegicum*, saknar sakregister för de flesta banden. För Sveriges del valde jag därför att använda mig av den kategori diplom som innehåller flest uppgifter om kläder: testamenten. Dessa

27 Franzén 1998

utgör en enhetlig källa där jämförbara uppgifter ges oavsett var eller när testamentet skrev och de ger information om både kläderna, givaren och mottagaren. Det hade naturligtvis varit önskvärt att även för Norges vidkommande använda mig av enbart testamenten, för att de uppgifter som ges skall vara av samma slag. De norska bevarade testamentena är dock så få att jag var tvungen att även inkludera andra typer av diplom. Uppgifterna från Norge baseras därför på samtliga norska diplom som nämner kläder eller tyg till kläder. Sammanlagt har 118 svenska och 197 norska diplom studerats.

När jag skriver ”samtliga diplom” eller ”samtliga testamenten” är detta en sanning med modifikation, eftersom diplomatierna även trycker brev som endast har en vag anknytning till Sverige eller Norge. För Sveriges del betyder det att man tryckt även diplom från Skåne som under medeltiden var en del av Danmark och i *Diplomatarium Norvegicum* finns ett stort antal engelska tullräkenskaper med där både norska och svenska skeppare nämns. Urval har då gjorts på så sätt att det krävs att det är troligt att givaren eller mottagaren av kläderna åtminstone delvis var bosatt i Norge eller Sverige. I den svenska delen har också endast egentliga testamenten använts, inte bekräftelser av testamenten eller andra förteckningar över till exempel gåvor till kyrkan.

I avhandlingen använder jag mig av arbetsekonomiska skäl av de diplom som finns tryckta. De norska diplomerna finns alla tryckta i verket *Diplomatarium Norvegicum*, som nu även finns tillgänglig på internet.²⁸ För Sveriges del är tyvärr endast diplom fram till 1374, samt för perioden 1400–1420 tryckta. Regesterna, korta sammanfattningar av brevets innehåll, vem som utfärdat det, vittnen etc, finns däremot tillgängliga för alla diplom. Även de svenska tryckta diplomerna, samt regesterna för de otryckta, finns numera tillgängliga i digital, sökbar version.²⁹ En sökning i regesterna, ger endast sex träffar för orden kläder respektive klädesplagg från de ovanstående två perioderna och inget av dem är ett testamente. Från perioderna 1375–1399 respektive 1421–

28 http://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html

29 <http://www.ra.se/ra/diplomat.html>

1499 finns alltså troligen inga bevarade testamenten som innehåller kläder. Överhuvudtaget minskar testamenten som innehåller lösören starkt mot slutet av 1300-talet, något som även av Janken Myrdal påpekar i sin avhandling.³⁰ I kapitel 4, där utvecklingen över tid studeras, har uppgifterna från diplom- en därför kompletterats med uppgifter om kläder från Arboga stads tänkebok. Dessa uppgifter härrör från andra hälften av 1400-talet.

Testamenten

Testamenten var viktiga juridiska dokument eftersom de oftast rörde gåvor av jord, den viktigaste ekonomiska resursen under medeltiden. Arvslagarna reglerade noga hur den ärvda jorden skulle föras vidare, men de lämnade också utrymme för att framför allt avlingejord, dvs den jord som testatorn själv förvärvat under sin livstid, kunde skänkas till andra mottagare än de lagliga arvingarna. Den främsta mottagaren av sådana gåvor var naturligtvis kyrkan. Testamentena spelade här en viktig roll eftersom de fungerade som bevis i tvister om jord och vi kan därför räkna med en hög bevarandegrad. Vi vet naturligtvis inte hur representativa de bevarade testamentena är för alla testamenten som skrevs, men de är så många att man kan anta att de ger en god bild av vilka plagg som testamenterades. I testamentena anges inte bara plaggets namn utan även ofta färg och vilken typ av tyg som använts och till och med vilken ort det tillverkats på.

För att ett testamente skulle upprättas krävdes dock att man hade något att skänka bort och det är därför främst de högre skikten i samhället som skriver testamenten. Av dessa testamenterade de allra förnämsta världsliga personerna i de flesta fall gårdar och stora penninggåvor, men inga lösören, där ju tyg och kläder ingår. Troligen betraktade inte dessa mycket välbärgade män kläder som ”kapitalvaror” på samma sätt som övriga gjorde och har därför inte tagit upp dem i sina testamenten. I den andra änden av det sociala spektrat finns testamenten från bland annat borgare och landsortspräster. Det

30 Myrdal 1985, s 206

är dock i första hand aristokratins klädedräkt vi får kunskap om genom testamentena. Det var emellertid vanligt att man avsatte pengar till kläder till tjänare och andra underlydande, varigenom vi får inblick även i de lägre samhällsskiktens dräktskick. Mottagarna av gåvor av kläder var annars främst släktingar, men även vänner från samma samhällsskikt som givarna.

Vilka plagg var det då som testamenterades? Var det en givares alla plagg eller skedde det ett urval? Det troligaste är att det finns en slagsida i materialet så att mer dyrbara kläder är överrepresenterade. Då ska man emellertid komma ihåg att *alla* klädesplagg var värdefulla under medeltiden. Även plagg i enklare hemvävt material representerade en stor arbetsinsats och var därför kostsamma att anskaffa, om inte i reda pengar så i arbetstid. Plagg som blivit slitna fortsatte också att användas, men degraderades till arbetsplagg eller kläder man bar i dåligt väder. Klädesplaggens värde minskades med ålder och slitage, men försvann inte och vi återfinner även en del av dessa enklare plagg i källorna, framför allt som gåvor till underordnade. Den övervikt av mer exklusiva material som ändå finns i testamentena kan troligen framför allt förklaras med utfärdarnas sociala ställning.

I fråga om givarnas kön är det något fler män än kvinnor som testamenterar tyg och kläder, även om man tar med i beräkningen att det är vanligare att män skriver testamenten. Det händer också att man och hustru gör upp ett gemensamt testamente.

Ett problem när det gäller att använda testamenten för att undersöka dräktskick och mode är att man i allmänhet inte vet hur gamla plaggen som nämns är; om de är nyanskaffade eller om de är gamla plagg och då eventuellt representerar ett äldre mode. Kläder sydda av kläde, som är det vanligaste materialet i testamentena, kunde användas under lång tid eftersom materialet var så slitstarkt. I synnerhet gäller detta högtidskläder som kanske inte användes så ofta. De resultat som fås fram genom att studera testamenten har därför en osäkerhetsmarginal på ett tiotal år. Att testamentet eventuellt skrevs en god tid innan personen dog är däremot inte av betydelse här, då den intres-

santa dateringen är den för testamentets utfärdande och inte ägarens dödsdag. Om det dröjde länge mellan testamentet skrevs och när gåvorna delades ut var plaggen kanske en smula gammalmodiga vid denna tid, men större förändringar i klädedräktens utseende inte ägde rum lika ofta som i modern tid. Plaggen kunde därtill troligen sys om och bara materialets kostnad gjorde dem till en värdefull gåva. Samma problem med eftersläpning finns även när man använder inventarieförteckningar och, för senare perioder där sådana är tillgängliga, bouppteckningar. Man bör alltså vara försiktig med att mer exakt ange tidpunkter för när en speciell stil eller ett speciellt plagg infördes, även om jämförelser med annat källmaterial ger en ökad säkerhet.

En annan invändning mot att använda testamenten som källa till dräkt är att testamenten gjordes upp av människor i livets slutfas och därför endast ger upplysningar om äldre människors kläder. Det var emellertid inte endast äldre människor som gjorde upp testamenten utan även yngre och medelålders människor kunde göra upp sitt testamente till exempel inför en resa. Viktigare är emellertid att de kläder som testamenterades inte bara var en del av givarens garderob utan också blev en del av den uppsättning kläder mottagaren hade till sitt förfogande. I synnerhet när kläder ges till tjänare och andra i underordnad ställning är det troligt att det rör sig om människor i sin aktiva ålder. En studie av hur människor i olika åldrar framställs i konsten visar heller inga skillnader i de faktorer som kan ses i det skriftliga materialet, som vilka plagg som bärs och vilka färger som användes. De skillnader som finns rör sig mer om detaljer i plaggens utseende och kommer att diskuteras i kapitel 6.

Inventarieförteckningar

De vanligaste typerna av bevarade inventarieförteckningar från medeltiden är brytegårds- och prästgårdsinventarier. Inventarieförteckningar gjordes då upp i samband med att en person lämnade gården och en ny tillträdde. Dessa inventarieförteckningar tog inte upp allt som fanns i gården utan endast det

som hörde till den och inte var brukarens enskilda egendom. Från senmedeltiden finns också inventarieförteckningar i räkenskaper från storgårdar.³¹ Ingen av dessa typer av inventarieförteckningar tar upp enskild egendom, vilket gör att kläder inte nämns i dem.

I *Diplomatarium Norvegicum* finns emellertid fyra diplom som kan beskrivas som någon form av inventarieförteckningar, tre från 1300-talet och ett från 1400-talet. Endast två av dem är egentliga inventarieförteckningar, de andra är förteckningar över lösöre i samband med att ägaren flyttar. De egentliga inventarieförteckningarna härrör båda från kung Magnus Erikssons och drottning Blankas hushåll, det ena är från Bohus slott år 1340 och det andra från Akershus slott 1365. De andra diplomerna är förteckningar över biskop Aslak Bolts och en fru Margaretas lösöre. Det är alltså samhällets allra högsta skikt vars ägodelar förtecknas. Även fru Margareta måste, av hennes ägodelar att döma, ha varit en välbärgad kvinna.³²

Köpehandlingar

Köpehandlingar som innehåller uppgifter om kläder är inte speciellt vanliga och förekommer endast från den senare delen av medeltiden. Det är förmodligen en större andel köpehandlingar än testamenten som gått förlorade och dessutom gjordes de flesta köp troligen upp utan att några papper undertecknades. Köpehandlingarna ger heller inte lika rik information om klädernas utseende och material som testamenten. Det intressanta med dem är dels de bevis de utgör på att kläder användes som betalningsmedel, dels de uppgifter om klädesplaggs värde som emellanåt finns med. I de köpehandlingar där kläder eller tyg nämns rör det sig inte först och främst om köp av kläder eller tyg till kläder, utan om köp där kläder eller tyg används som en del av betalningen. Det är mycket vanligt att köpeskilling erläggs i en del pengar, några kreatur, kanske ett par grytor och ett eller flera klädesplagg. När Aslak

31 Myrdal 1985, s 197–206

32 DN 2 nr 165, DN 3 nr 202 och nr 343, DN 5 nr 586

Lodinsson och hans hustru Aasta år 1470 sålde en halvpart av gården Sigurderud var betalningen ”en kjortel för åtta mark, en gryta för 4 ½ mark, en kopparkittel för 2 ½ mark, tre kor och 1 172 pund korn och råg”.³³ Likaså sålde Anund Thoraldsson och hans hustru Gunlaug 2 ½ öresbol jord för nio alnar kläde och en ny kanna.³⁴ Även högt uppsatta personer kunde använda tyger, om än inte sina gamla kläder, som betalning när köp gjordes upp. År 1429 sände Aslak Bolt, biskop i Bergen, sin kaplan herr Vilkin till Sverige med 18 ½ stycke kläde för att köpa koppar till ”hufuona” över S:t Olafs relik-skrin.³⁵

Andra typer av diplom

Från Norge, där alla typer av diplom som nämner kläder ingår i undersökningen finns även ett antal sinsemellan väldigt olika diplom som ger uppgifter om kläder. En intressant typ av diplom är förteckningar över medgift, i detta fall det lösöre kvinnan fick med sig i boet när hon gifte sig. De är tyvärr få, jag har endast hittat tre som innehåller klädesplagg. Dessa tre är även begränsade tidsmässigt till 1300-talets första decennier. Andra typer av diplom som ibland innehåller uppgifter om kläder är till exempel utredningar om begångna brott och, naturligtvis, stadgor om priser och löner. De är emellertid få i jämförelse med de övriga kategorierna.

Bilderna

Dräkthistorisk forskning vilar tungt på bilder som källmaterial. Bilden ger information om *hela* dräkten, inte bara enskilda plagg, och även av vilket utseende som ansågs attraktivt vid det givna tillfället. En beskrivning av samma kläder och ideal lämnar betydligt större utrymme för tolkning och bilden framstår därmed som en mer objektiv källa. Detta är emellertid en skenbar objektivitet då bilder i de allra flesta fall avbildar det *ideala* utseendet. De kan

33 DN 7 nr 470

34 DN 10 nr 146

35 DN 5 nr 586

därför inte utan vidare kan användas som källa till hur människor verkligen var klädda och såg ut i sina kläder. Från senare perioder, där vi har tillgång till både foton och modeillustrationer, syns detta tydligt.³⁶ För att ändå kunna använda sig av medeltida bilder för att studera dräktskicket bör man dels välja att studera kläder på de personer i bilderna som kan antas vara mindre idealiserade, dels studera många bilder med olika motiv och uppkomstsituation. Generellt sett är det med den medeltida konsten som med många andra källor att de tillförlitligaste uppgifterna om hur människor var klädda får man genom att studera de personer som inte är centrala för bildens syfte. Det är mer sannolikt att huvudpersonen eller huvudpersonerna i ett konstnärligt verk, som en bild eller en litterär skildring, förses med kläder som är förnämare eller på något annat sätt annorlunda än att mindre viktiga personer gör det.³⁷

Från andra hälften av 1400-talet föreligger ett särskilt källproblem då det efter tryckkonstens uppfinnande blev vanligt att tryckta bilder användes som förlagor till målningar. Janken Myrdal och Anna Götlind, som båda diskuterar bilden som källa, har här en delvis olika syn på målningarnas tillförlitlighet när det gäller att avbilda vardagsföremål. Götlind betonar de svenska och danska målningarnas beroende av utländska förlagor och menar att målningarna *generellt* sett inte kan användas för att studera medeltida teknologi som den såg ut i det nuvarande Sverige.³⁸ Detsamma borde med hennes resonemang även gälla deras användbarhet för studier av klädedräkten. Myrdal å sin sida har en mer positiv syn på konsten som källmaterial. Han menar att konstnären även när förlagor användes ofta tog intryck av den lokala omgivningen och avbildade föremål som användes där. Om kläderna säger han att de inte behövde upplevas som främmande även när de var gjorda efter förlaga då klädedräkten kunde vara likartad över stora delar av Västeuropa.³⁹ Om så var fallet kommer att diskuteras längre fram i denna avhandling, men

36 Kidwell och Steele 1989, s 3

37 Se även resonemanget om vardagsrealism i Myrdal 2004, s 376 ff

38 Götlind 1993, s 190ff samt 225 ff

generellt sett ansluter jag mig till Myrdals syn på bilderna: att de vid behov anpassades så att de avbildade människor och deras aktiviteter på ett sätt som var bekant för beställaren eller betraktaren.

Direkta förlagor blev vanligt först efter tryckkonstens uppfinnande, men även tidigare kunde konstnären vara påverkad av olika förlagor i form av konst han sett på andra platser. Skulpturer och gravplattor och annan flyttbar konst kunde dessutom vara tillverkade i något annat land och importerade. Detta gäller i stor utsträckning senmedeltida altarskåp till exempel. Köparen/beställaren hade dock troligen ett intresse av att dräkten på bilden inte skilde sig alltför mycket från den som bars i hans eller hennes omgivning. I synnerhet får detta antas gälla gravplattor där det är beställaren eller någon honom närstående som avbildas.

De vanligaste motiven för den medeltida konsten är religiösa. Under större delen av medeltiden avbildades bibliska personer i samtids dräkt. Nere i Europa började konstnärer under 1400-talet klä de bibliska personerna i någon form av ”historisk” eller exotisk dräkt. I Norden sker detta senare och exempel finns på bibliska gestalter avbildade i sin samtids dräkt in på 1600-talet. Vissa bibliska personer och helgon avbildas redan före 1400-talet i en speciell dräkt, eller försågs med speciella kännetecken, som skilde sig från vad människor i allmänhet bar. Framför allt gäller detta Jungfru Maria som ofta avbildas i en löst fallande blå dräkt, även under perioder när den vanliga dräkten var snäv. Josef och negativt laddade personer som Kain och Jesus bödlar försågs ibland med kännetecken på judiskhet, framför allt den toppiga hatten.⁴⁰ Flertalet bibliska gestalter på nordiska målningar är emellertid klädda i för sin samtid typiska kläder. Även i kyrkliga sammanhang finns också avbildningar av världsliga personer i form av donators- och stiftarporträtt. Dessa är naturligtvis avbildade i förnäm samtida dräkt.

39 Myrdal 1985, s 29–33, Götlind 1993, s 225 ff, Myrdal 2004, s 376–394

40 Mellinkoff 1993, s 61 f

Tillgången på bilder varierar både mellan geografiska områden och över tid. Från 1200-talet och det tidiga 1300-talet finns fler målningar bevarade från Norge än från Sverige, medan skulpturer är vanliga i båda länderna. Resten av 1300-talet är en period som är fattig på avbildningar i båda länderna. Från Danmark finns däremot flera intressanta kalkmålningar från 1300-talets andra hälft. 1400-talet är i Sverige en period med ett rikt bildmaterial i form av kalkmålningar i framför allt kyrkor i östra Sverige.⁴¹

Det finns betydligt färre världsliga än kyrkliga bilder från medeltiden, men från Europa känner vi till illustrerade handskrifter av bland annat romaner, filosofiska och vetenskapliga verk och lagsamlingar. Även från Norden finns illustrerade laghandskrifter som Hardenberg Codex av Magnus Lagaböters landslag och Kalmarhandskriften av Magnus Erikssons landslag.⁴²

När man i medeltida konst ville framställa en idealgestalt gjordes det genom att ge denne ett idealiserat utseende, med kläder som följde tidens mode och var gjorda av dyrbara material, hade klara färger och olika prydnader. Genom att jämföra dräkterna på bilderna med uppgifterna från diplomaten ges en mer realistisk bild av hur människor klädde sig. Idealen är å andra sidan också värda att studera i sig; de säger mycket om det samhälle de skapas i. Framför allt synen på klass eller stånd och på kön påverkar både hur dräkten ser ut och hur människor avbildas, något som jag kommer att diskutera i kapitel 6 och 7.

Denna avhandling ingår i ett större projekt kallat *Klädedräkten i Norden under medeltiden*. Från början var avsikten även att en konstvetenskaplig avhandling skulle produceras inom projektet. Som en del av arbetet med denna skulle en inventering av hur nordisk medeltida konst avbildade dräkt göras och en bilddatabas med bland annat bilder från medeltida kyrkmålningar,

41 75 % av de bevarade medeltida kyrkmålningarna i Sverige är från 1400-talet eller 1500-talets början. Götlind 1993, s 190.

42 http://base.kb.dk/manus_pub/cv/manus/ManusIntro.xsql?nnoc=manus_pub&p_ManusId=3&p_Lang=main, Myrdal 2004. Kalmarhandskriften har också kallats Åbohandskriften, se Myrdal 2004, s 345 ff

skulptur och handskrifter byggas upp. Av olika skäl har denna inventering inte gjorts. Eftersom konst är den viktigaste källan till dräktens utseende under medeltiden krävdes ändå undersökning av detta källmaterial. En heltäckande inventering av dräkten i medeltida konst och skapandet av en bild databas eller katalog över bilder på dräkt innebar dock alltför mycket arbete för att rymmas inom detta avhandlingsprojekt. Likaså var det inte arbetsekonomiskt möjligt att resa runt och studera målningar och handskrifter på plats. Undersökningen har därför begränsats till bilder som publicerats antingen i böcker i eller i databaser på internet, och även där har ett urval gjorts.

För Sveriges del har främst kalkmålningar studerats, medan det för Norges del i huvudsak är målningar på trä. De viktigaste verken som använts för att studera målningar är databasen *Medeltidens bildvärld* och böckerna *Sveriges kyrkor*, *Signums svenska konsthistoria*, *Medeltida kyrkmålningar i gamla Skara stift*, *Härkebergas rika skrud. Möte med Albertus Pictor*, *Norges malerkunst*, *Norske frontaler fra middelalderen i Bergen museum*, *Norsk middelalderkunst* och *Painted Altar frontals*.⁴³ Även skulpturer har studerats. De har precis som kyrkmålningarna oftast religiösa motiv, men är mer begränsade i sitt motivval. Vanligast är bilder av Jesus och Maria, helgon och apostlar, och de avbildas, åtminstone under senare delen av medeltiden, ofta i en antikiserad dräkt.⁴⁴ Altarskåp som återger flera bibliska scener har ofta en mer realistisk avbildning av dräkten än de som enbart består av en samling skulpturer av helgon och bibliska gestalter. Här har jag åter främst använt mig av databasen *Medeltidens Bildvärld* och böckerna *Signums svenska konsthistoria* och *Norsk Middelalderkunst*, men även *Medieval wooden sculpture in Sweden*, *Gothic painted wooden sculpture in Norway 1220–1350*, *Hög-gotisk träskulptur i gamla Linköpings stift*, *Furstebilder i folkungatid*, *Olav*

43 *Sveriges kyrkor* 1912-, *Signums svenska konsthistoria* band 3 och 4, Hernfjäll 1993, Harlin 2003, *Norges malerkunst* band 1, von Achen, 1996, Anker 1970, *Painted altar frontals of Norway 1250–1350* 2004,

44 Från 1100-talet finns däremot flera Mariaskulpturer i modedräkt, t ex från Mosjö, Viklau och Heda.

*den helige i medeltida bildkonst. Legendmotiv och attribut och Helgonet i Nidaros.*⁴⁵

För studier både av målningar och av skulptur i Sverige har databasen *Medeltidens bildvärld*, som är tillgänglig via internet, varit ovärderlig. Förutom denna finns även andra elektroniska källor till medeltida konst. Bland annat har Kungliga Biblioteket i Köpenhamn lagt upp faksimil av flera av sina medeltida handskrifter och där har jag framför allt använt mig av Hardenberg Codex.⁴⁶

Två utställningskataloger har också använts, främst katalogen till utställningen ”Margrete I. Nordens frue och husbond”, men för en jämförelse med europeiska förhållanden även den mycket omfattande katalogen till the Royal Academy of Arts utställning ”Age of Chivalry: Art in Plantagenet England 1200–1400”. Titeln på utställningen, och även på katalogen som bär samma namn, är dock något missvisande då även föremål från övriga Europa, däribland Norden finns med.⁴⁷

Även bilder från områden utanför Sverige och Norge har studerats, för att utgöra en bakgrund och ett jämförelsematerial. Som exempel kan nämnas det rika och väldokumenterade danska kalkmåleriet, där serien *Danske Kalkmalerier* liksom *Den danske billedbibel i kalkmalerier* använts. Går vi utanför Norden har främst enskilda handskrifter använts som referensmaterial, däribland Codex Manesse, en tysk handskrift från 1300-talets tre första decennier, Maciejowskibibeln, en fransk handskrift från 1200-talets mitt och de engelska handskrifterna the Luttrell Psalter och Romance de Alexander, båda från 1300-talets andra tredjedel.⁴⁸ Översikter av konst har också använts,

45 <http://www.historiska.se/medeltidbild/sok/default.asp>, *Signums svenska konsthistoria* band 3 och 4, Anker 1970, A Andersson 1966, Blindheim 2004, Jacobsson 1995, Svanberg 1987, Lidén 1999, Rumar 1997

46 <http://www.kb.dk/elib/mss/index2.htm>

47 *Unionsdrottningen: Margareta I och Kalmarunionen, Age of Chivalry. Art in Plantagenet England 1200-1400*

48 Walther och Siebert 1988, Cockerell 1969, <http://image.ox.ac.uk/> och <http://prodigi.bl.uk/illcat/welcome.htm>

t ex det mycket omfattande verket *La peinture médiévale à Paris 1300–1500*.⁴⁹ Universitetet i Heidelberg's databas över senmedeltida handskrifter har också utgjort en källa till referensmaterial.⁵⁰

Det är naturligtvis omöjligt att redogöra för all litteratur som använts för att orientera sig med och göra jämförelser med den europeiska dräktutvecklingen. De här uppräknade databaserna, elektroniskt publicerade manuskripten och böckerna utgör inte en komplett lista på de bilder som studerats; enstaka bilder i böcker, konstvetenskapliga och andra, har också använts.

Jag har dessutom även använt mig dräkthistoriska verk som François Bouchers *A History of Costume in the West*, Stella Mary Newtons *Fashion in the age of the Black Prince*, Margaret Scotts *Late gothic Europe*, Aileen Ribeiros *Dress and morality*, Blanche Paynes *History of Costume* samt *Bildwörterbuch der Kleidung und Rüstung. Vom Alten Orient bis zum ausgehenden Mittelalter*.⁵¹

I avhandlingstexten används bilder främst för att komplettera och exemplifiera uppgifter som fåtts från de skriftliga källorna och de bevarade plaggen. När exempel och jämförelsematerial valts har jag tagit hänsyn till de källkritiska problem som redogjorts för ovan. Jag har också strävat efter att använda mig av bilder som visar det vanliga och allmänna och undvikit att dra slutsatser av plagg som endast förekommer i något enstaka sammanhang.

Bevarade plagg

Man skiljer mellan arkeologiska fynd och plagg bevarade på annat sätt. Ett exempel på de förra är Bockstensmannens dräkt, medan drottning Margarettas gyllene kjortel är ett exempel på det senare. Den har aldrig varit begravd

49 Sterling 1987 och 1990

50 *Spätmittelalterliche Bilderhandschriften aus der Bibliotheca Palatina*: <http://www.ub.uni-heidelberg.de/helios/fachinfo/www/kunst/digi/welcome.html>

51 Boucher 1996, Newton 1980, Scott 1980, Ribeiro 1986, Payne 1965 och *Bildwörterbuch der Kleidung und Rüstung* 1992.

utan bevarats ovan jord på grund av sin (förmodade) anknytning till den berömda drottningen. För avhandlingens syften är denna distinktion av mindre vikt och oftast nämns båda under den samlande benämningen ”bevarade plagg”. Arkeologiska fynd utgör merparten av dessa, från Norden finns ett antal medeltida plagg. Det finns också en stor mängd fynd av fragment. I avhandlingen har jag valt att endast använda mig av hela, eller i vissa fall nästan hela, bevarade plagg. Orsaken är att det är kläderna och dräkten som är i fokus, inte de textila teknikerna. Jag har också, främst av arbeteekonomiska skäl, valt att endast använda mig av publicerade fynd. Detta innebär inte någon större olägenhet då de flesta arkeologiska fynd av medeltida dräkt är publicerade, men till exempel fynden från Uvdals stavkyrka som ännu inte publicerats saknas alltså i avhandlingen.

Bevarade plagg är de mest tillförlitliga källor vi har till hur kläderna var konstruerade. De är direkta källor till hur plaggen såg ut, vilka material som användes, vilka delar de var gjorda av, hur dessa såg ut och hur de var sydda. De hela plaggen bidrar med unik kunskap om medeltidens dräkt. Ett problem med dem är att trots att det finns relativt många fynd av dräkt från Norden är det ändå totalt sett ett litet antal plagg. De flesta kommer dessutom från samma fyndplats: Herjolfsnes på Grönland. Utan jämförelser med samtida bildmaterial och historiska källor kan man inte säga om de enskilda fynden är representativa för hur människor klädde sig i allmänhet. I avhandlingen används de bevarade plaggen främst som jämförelsematerial till de skriftliga källornas uppgifter. De bevarade plaggen presenteras närmare i nästa kapitel.

Avhandlingens disposition

Avhandlingen består av fyra delar. Den första delen innehåller förutom detta kapitel en textilhistorisk bakgrund som ska underlätta för läsaren att förstå de termer som används i avhandlingen. Därefter följer själva undersökningen, som är delad i två delar vilka svarar mot de olika frågeställningarna. Del II,

den första av dessa, är inriktad på klädedräktens utseende och kallas helt enkelt *Kläderna*. Där undersöker jag dels de klädesplagg som nämns i källmaterialet och dels hur dräktskicket utvecklades i Norge och Sverige från 1200 till 1500. I kapitel 3 studeras plaggen som nämns i diplomerna och analyseras med hjälp av samtida bilder och bevarade plagg. I kapitel 4 skildras sedan dräktens utveckling över tid utifrån resultaten i kapitel 3. Materialen i kläderna diskuteras mer ingående i kapitel 5.

Resultaten från denna del utgör sedan en del av grunden för del III, som kallas *Klädedräkten och samhället*. I kapitel 6 diskuteras klädedräkten utifrån stånd och social status medan kapitel 7 ägnas åt klädedräktens roll i skapandet av socialt kön och hur synen på manligt och kvinnligt påverkade dräkten. Slutligen följer en sammanfattning av hela avhandlingen.

KAPITEL 2

Textilhistorisk bakgrund

För att underlätta förståelsen av avhandlingen finns i detta kapitel kortare presentationer av olika textila termer och tekniker samt en presentation av de medeltida klädesplagg som finns bevarade från Norden. Hela kapitlet bygger på tidigare forskning, främst textilarkeologisk.

Textila tekniker och tillverkare

Ordet textil kommer från det latinska ”textere”, att väva, men vi använder även ordet textil om material tillverkade med andra tekniker än vävning i dess strikta bemärkelse, som stickade och filtade material. Textil tillverkas genom att olika fibrer bearbetas. Under medeltiden var de vanligaste fibrerna i Europa ull, lin och hampa, men man använde även siden och bomull. Tygerna kunde vara tillverkade i Europa eller importerade, något som var vanligt när det gällde siden även om mycket sidentyger tillverkades i Bysans och i Italien. I Bysans odlades silkesmaskar, men annars fick man importera silkegarn till de europeiska sidenväverierna.¹ Även bomullstyger importerades från områden utanför Europa, även om det fanns bomullsväverier i Spanien och Italien redan på 1200-talet och i södra Tyskland i alla fall från 1300-talets slut.²

Spånad och vävning

Med undantag av silkestråden, som är mycket lång och kan användas i sitt naturliga tillstånd, måste de olika fibrerna spinnas för att åstadkomma en längre

1 Nockert och Possnert 2002, s 9 ff, Geijer 1994, s 168–174

2 Wescher 1948, Kellenbenz 1983

tråd. Under tidig medeltid och i småskalig produktion under hela perioden vad den vanligaste metoden att spinna med en *slända*, ett redskap som består av en ten och en sländtrissa, dvs en pinne träd genom en skiva. Med hjälp av sländan som snurras tvinnas fibrerna samman till en tråd. Spinnhjulet, eller långrocken som den vanligen kallas, infördes i Europa under slutet av 1200-talet och är ett mer avancerat verktyg för att tvinna fibrer till garn.

Ull som var det vanligaste textila materialet i Europa består av olika typer av fibrer: dels bottenullen som är närmast fåret och är mjuk och krusig, dels de strävare och längre täckhåren. De senare spanns till *kamgarn* som var starkt, medan de förra blev ett svagare och mjukare garn. I Europa var det vanligt att kamgarnet spanns på slända medan bottenullen spanns på långrock. Om långrocken användes i Norden under medeltiden vet vi inte. Spånad var en arbetskrävande syssla som främst utfördes av kvinnor. I de kommersiella textilcentren, som Flandern, utvecklades ett förlagssystem tidigt där klädesproducenterna försåg spinnaren med ull som spanns till garn i hemmen.³

Vävning går förenklat till så att en (eller flera) trådar, *inslag*, träds mellan andra, spända trådar kallade *varp*. Beroende hur trådarna förhåller sig till varandra bildas olika mönster. De vanligaste vävsätten är *tvåskift* och *kypert*. Tvåskift är den typ av väv som man ser till exempel i vanliga lakan, där inslaget går omväxlande under och över varannan varptråd. I kypert varierar vilka trådar i varpen som inslaget går över och under. Därav uppstår ett mönster som i sin enklaste form består av en diagonalrandning som man till exempel ser om man tittar på jeans, som är gjorda i ett kypertvävt tyg. Kypert kan varieras så att till exempel fiskbensmönster eller diagonalrutor uppstår. Det finns även andra bindningar, både enkla och mer komplicerade, men dessa är de viktigaste när det gäller medeltida dräkt.

Vävningen utfördes i antingen en upprättstående eller en horisontell vävstol. Den horisontella vävstolen är av samma form som används idag, medan den upprättstående vävstolen, som namnet antyder, hade varpen verti-

3 Munro 2003, s 183 f

kalt och vävdes uppifrån och ner. Den upprättstående vävstolen är den äldre formen, den horisontella vävstolen infördes i Europa någon gång under 1000-talet. I Norden dominerade emellertid den upprättstående vävstolen. Denna användes främst för att väva kamgarnstyger, som gärna var mönstrade, en typ av tyger som var mycket populära under den tidiga medeltiden. Någon gång under medeltiden, enligt många forskare på 1200-talet, utvecklades den horisontella vävstolen till tvåmansvävstolen, som möjliggjorde vävningen av mycket breda tyger. För mindre produktion levde dock den smala horisontella vävstolen kvar. En del forskare har velat se införandet av den horisontella vävstolen som orsaken till att vävning förändrades från ett kvinnligt arbete till ett manligt yrke. Denna förändring hänger dock troligen mer samman med en förändring i arbetets organisation, där vävaren blev en företagare som organiserade bland annat det tidigare nämnda förlagssystemet för spånad och som själv i sin tur ofta hade ett liknande förhållande med de köpmän som importerade ullen och exporterade tygerna.⁴ Hur förhållandena var i Norden vet vi lite om, utom för Island där produktionen av vadmal utgjorde en viktig ekonomisk resurs. Organisationen av denna var primitiv. Man använde sig av den egna gårdens ull och både spånad och vävning utfördes av hushållets kvinnor.⁵

Efterbehandling och färgning

En av de vanligaste tygkvaliteterna under medeltiden var kläde, ett valkat och överskuret ylletyg. Även vadmal var ofta valkad, men inte överskuren. Valkning innebär att tyget utsätts för vatten och vanligen något alkaliskt ämne samt mekanisk bearbetning. Detta gör att tyget filter ihop sig och krymper. För att det skulle behålla sin form spändes det ut på ramar och torkades.

Vid överskärning ruggas tyget först upp med borstar eller tistlar och den uppruggade luggen skärs sedan ner. Proceduren upprepades tills man inte kunde se trådarna i väven och man fått en perfekt, slät yta med hög glans.

4 Munro 2003, s 220 f

5 Jochens 1995, kap. 6

Medeltida tyger färgades främst i form av tyg, inte som garn eller ull. Undantaget utgörs av färgning med vejde, vilket ofta gjordes redan på ullen och utgjorde en bas för senare färgningar. Även röda färgämnen kunde appliceras redan i ullen, som en sigillpåse från 1400-talet i Riksarkivets samlingar visar. Tyget i påsen är lilaaktigt, en färg som åstadkommit genom att blå och rosa-röd ull spunnits tillsammans.⁶

Vejde gav en blå färg, gärna med en grön ton. Andra vanliga färgväxter som användes var bland annat krapp och vau, också kallad färgreseda, som gav varmrött respektive gult. Även andra färgämnen användes, ett tyskt 1300-talsmanuskript ger recept på svart, brunt, rött, grönt, gult och blått med hjälp av ingredienser som nötskal, indigo, järnfilspån, beck, galläpplen, bresilja (trä från ett sydostasiatiskt träd), arseniksulfid, cinnober (kvikksilversulfid), kopparsalter, berberis, krabbskal och fläderblad.⁷

Färgning var en av de dyraste processerna i framställning av tyg under medeltiden och för de exklusiva tygerna stod den för en betydande del av kostnaderna. I synnerhet gällde det de tyger som färgades med *kermes*, ett rött färgämne som framställdes av sköldlöss. Detta färgämne användes även till andra färger där det kombinerades med andra färgämnen. Enligt ekonomhistorikern John H Munro är det användandet av kermes som särskiljer scharlakän från andra dyrbara kläden.⁸ Kermes ger en röd färg med en kall ton och det är därför troligt att tråden i sigillpåsen som nämndes ovan var spunnen av ull färgad med vejde respektive kermes.

Andra tekniker

Andra tekniker som användes under medeltiden för att tillverka kläder var nålbindning och stickning.

Stickning är känt från Europa från 1200-talet, först från Spanien, dit tekniken troligen förts av morerna. Det vanligaste bevarade stickade plagget

6 Ek 2000, s 6

7 Ploss 1967, s 99 f

8 Munro 1994, kap. V

är handskar, framför allt biskopshandskar. Dessa ingick i den föreskrivna liturgiska dräkten och var ofta stickade i silke med många metalltrådar. Stickade handskar bars även utanför kyrkan så tidigt som 1200-1300-talen, men inga finns bevarade. Från Norden finns inga bevarade medeltida stickade biskopshandskar utan de verkar alla vara nålbundna. Stickning användes även till bland annat huvudbonader och inredningstextilier, från Spanien finns t ex ett par stickade kuddar bevarade från 1200-talet. Det fanns professionella stickare under medeltiden och den första skråordningen är från Paris 1268. Från 1400-talet känner vi skråordningar även från Barcelona och Tournai. Det var emellertid vanligt att stickarna ingick i andra skrå. Stickningen under medeltiden utfördes i huvudsak med fyra eller fler stickor, på samma sätt som vi idag stickar strumpor och vantar. Stickorna var vanligen gjorda av metall eller ben. Stickningen utfördes med räta maskor och tunt garn i silke eller ylle. Maskorna var tätare och elasticiteten mindre än i moderna stickade plagg. Det var också vanligt att man valkade och ruggade de stickade plaggen. Från Norden finns inga bevarade medeltida stickade plagg, men man har t ex hittat en stickad baret från 1500-talet i Trondheim.⁹

Nålbinding är en teknik som utförs med en trubbig nål av ben, trä eller horn. Av garn skapas öglor som binds samman till ett stycke. Från Norden finns flera fynd av nålbundna textilier, de äldsta från vikingatiden i form av två vantar från Island och några fragment från Finland. Från både Sverige och Norge finns ett antal medeltida fynd av framför allt vantar. Tidigare har en vante från Åsle i Västergötland setts som det äldsta bevarade exemplet på ett plagg i nålbinding från Sverige då den med hjälp av pollenanalys felaktigt daterats till 300-400-tal, men den har nu med hjälp av ¹⁴C omdaterats till spannet 1510-1640.¹⁰

9 Turnau 1991, kap. 2 och 3 samt Rutt 1987, kap. 1 och 2

10 Nockert och Possnert 2002, s 65 f, Nordland 1961, s 41 ff

Dräktyfynden

Norden är lyckligt lottat när det gäller medeltida dräktyfynd, merparten av alla europeiska fynd kommer härifrån. I avhandlingen refereras till dessa fynd många gånger och för att underlätta för läsaren kommer de därför att presenteras kortfattat var för sig. Jag har här, liksom i avhandlingen i övrigt, begränsat mig till publicerade fynd av plagg.

Moselundskjorteln

Moselundskjorteln är ett danskt mossfynd från 1884. Den är ¹⁴C-daterad till 1050-1155.¹¹ Den består av många olika delar som inte satt samman vid fyndtillfället. Sitt nuvarande utseende fick den år 1939 då den syddes ihop. Kjorteln har kilar i sidorna som går ända upp till ärmhålerna och delade kilar mitt fram och mitt bak. Det senare tyder på att det var en *bladkjortel*, som det kallas i isländska texter, dvs en kjortel som var slitsad mitt fram och mitt bak, bland annat för att underlätta ritt.¹² Den har axelsömmar och rundade ärmhål, vilket skiljer den från Kragelundskjorteln som beskrivs nedan.

Kragelundskjorteln

Kragelundskjorteln är ett danskt mossfynd som ¹⁴C-daterats till perioden 1045-1155. Den är alltså samtida med Moselundskjorteln. Den är sydd i kypertvävt ylle och är konstruerad av ett rakt stycke utan axelsöm och med rynkade kilar isatta i slitsar fram och bak samt i sidorna för att öka plaggets nedervidd. Ärmarna är raka upptill och fastsydda mot en rak kant på samma sätt som dagens t-shirts är konstruerade. Den är ett mansplagg och vid fyndet 1898 registrerades att kjorteln nådde till mitt på låret på liket.¹³

11 För en genomgång av hur ¹⁴C-datering fungerar rekommenderas Nockert och Possnert 2002

12 Østergård 2003, s 135 ff

13 Østergård 2003, s 124 ff

Söderköpingskjorteln

Söderköpingskjorteln som hittades i grävningar 1984 har tyvärr inte blivit ¹⁴C daterad utan är på stilistiska grunder daterad till 1200-talet. Eftersom den övre delen med halsringningen saknas är en sådan datering emellertid osäker. Halsringningens utformning är nämligen en av de saker som används för att stilistiskt datera dräkt. Kjorteln består av två fram- och två bakstycken, två kilar fram och bak och en kil i vardera sidan. Endast vänsterärmen är bevarad och då endast fragmentariskt, men den är asymmetriskt skuren, något som tyder på att sömmen var placerad på utsidan av armen. Kjorteln är tillverkad i yllekypert i två olika färger. Den vänstra halvan av kjorteln (sett framifrån) är brunsvart medan den högra är varmare brun. Färgerna har förstörts av att ha legat i jorden och de ursprungliga färgerna kan ha varit blå respektive röd.¹⁴ En kjortel som består av två halvor i olika färg kallas i nordiskt material för ”halvskiftan”.

”Rønbjergskjorteln”

Den kjortel som brukar kallas Rønbjergskjorteln har nyligen visat sig vara en kjortel från Herjolfsnes. Eftersom den diskuteras i annan litteratur under detta namn presenteras den ändå separat. Det är en delvis bevarad kjortel i valkad yllekypert. Den har delad framkil (mycket lite av bakstycket är bevarat) och har därför antagits vara en bladjortel. Den är ¹⁴C-daterad till slutet av 1200-talet och är därmed den äldsta av dräkterna från Herjolfsnes.¹⁵

Skjoldehamnsdräkten

Skjoldehamnsdräkten har varit ett mycket omdiskuterat fynd ända sen 1936 då den hittades på ett lik i en mosse i Nordnorge. Dräkten, som under senare år ¹⁴C-daterats till perioden 995-1029, skiljer sig på flera sätt från andra medeltida eller sena järnåldersfynd. Den är unik bland annat för att ett par byxor ingår. En av de saker som debatterats är huruvida skelettet tillhörde en man

14 Nockert 1992

15 Østergård 2003, s 184 f

eller en kvinna och om denne var samisk eller nordisk. Den senaste undersökningen, som gjordes 1999 verkar tyda på att det var en kvinna av nordiskt ursprung. I sådana fall blir dräkten, som består av hätta, kort kjortel, skjorta, byxor, hosor och fotlappar i ylle än mer unik; då byxor och kort kjortel inte hör hemma i den nordiska eller europeiska kvinnodräkten. Det är därför troligt att den var påverkad av samisk dräkt, även om bäraren inte var same. Med sin tidiga datering faller Skjoldehamnsdräkten utanför min undersöknings ram, men den har ändå tagits med i denna presentation, eftersom den tidigare daterats till medeltiden.¹⁶

Bockstensdräkten

Bockstensmannen hittades i Bockstens mosse utanför Varberg 1936 och hans dräkt utgör den enda hela bevarade mansdräkten från medeltiden. Den består av hosor, kjortel, kappa och hätta, alla i kypertvävt ylle. Kjorteln saknar axelsöm och har kilar mitt fram, mitt bak och i sidorna. Framkilen och den ena sidkilen består av två hopsydd delar och bakkilen har en sk falsk söm som sytts för att ge intryck att den består av två delar. Kjorteln har svagt rundade ärmhål, men ärmarna är raka och saknar ärmkulle. Tillskrifningen visar att man varit noga med att inget tyg skulle gå till spillo. Kappan är halvcirkelformad och består av två våder som sytts ihop längs tygets stadkanter, samt en liten bit längst ner i rundningen. Den har ett stort urtag för halsen som gör att den får en klockform när den bärs och har varit hopsydd på ena axeln. Hättan är tillverkad av ett stort stycke och flera små bitar och har ett ganska stort slag, snäv passform runt huvudet och en lång, smal strut som hänger ner bak. Hosorna är av en enkel modell som består av två delar; en för benet och bakre delen av foten och en som omsluter främre delen av foten.¹⁷

16 Nockert och Possnert 2002, s 59 ff, Gjessing 1938, Holck 1991

17 Nockert 1997

Herjolfsnesfynden

Herjolfsnes var en nordisk bosättning på södra Grönland, grundad i slutet av 900-talet. Den bestod av ett flertal gårdar och hade också en kyrka och kyrkogård. På kyrkogården har hittats ett stort antal textilfynd. För avhandlingens del är det framför allt de hela plaggen, främst kjortlar och hättor som är intressanta. De plagg som hittats på kyrkogården har daterats till 1300- och 1400-talen, med undantag av den sk Rønbjergskjorteln som presenterades ovan och som daterats till 1200-talets slut. Klädesplaggen har använts som ett slags svepning istället för träkistor som var svåra att få tag i på Grönland. Tillsammans rör det sig om över 60 bevarade klädesplagg eller delar av klädesplagg. Vanligast är kjortlar. De har alla axelsömmar och kilar i sidorna samt ofta även fram och bak. Det finns både mans-, kvinno- och barnkjortlar i materialet. Det finns också ett fragment av en kjortel med tät plissering på livets framstycke och ett plisserat fragment som eventuellt är en del av en nederdel av ett plagg. Förutom kjortlar finns andra livplagg i form av två rockar. Den näst största gruppen plagg är hättor som det finns femton stycken av. Det finns också exempel på andra huvudbonader i form av mössor, samt ett antal hosor. Flera av plaggen har en förhållandevis avancerad tillskärning som inte bara är styrd av tygets form. Man har även lagt ner extra arbete på dekor och detaljer som inte är funktionella, t ex sk falska sömmar. Plaggens utseende överensstämmer också väl med samtida europeiskt dräktskick. Materialet i plaggen är grönländsk vadmal, dvs ett valkat ylletyg, vävt i tvåskäft eller kypert.¹⁸

Leksandsmanteln

Från Leksand kommer ett av de två fynd av mantlar som gjorts i Norden. Till skillnad från de flesta plagg som beskrivits ovan, vilka är enklare plagg avsedda för dagligt bruk, rör det sig här om ett troligt högtidsplagg. Manteln, som är fragmentariskt bevarad, är vävd i gul diamantkypert och är stilistiskt daterad till 1100-1200-talet. Den hittades i en kvinnograv i Leksands kyrka.

18 Østergård 2003, s 149–228

Manteln var troligen halvcirkelformad med en radie på ungefär 150 cm. Längs den raka kanten var fastsytt ett brickvävt band i grönt, gult och rött. När manteln bars hade den alltså två bårder fram längs öppningen. Manteln hölls ihop med ett snöre, något som ofta syns i konst från den aktuella tiden.¹⁹

Heliga Birgittas ”mantel”

I ett italienskt kloster förvarades vad som länge troddes vara en mantel som tillhört heliga Birgitta. När Anne-Marie Franzén undersökte den i samband med en utställning om Birgitta 1973, visade det sig att det inte ursprungligen varit en mantel utan ett livplagg. När den sytts om till en mantel är svårt att veta, men Franzén menar att det gjorts under Birgittas livstid. När det gjordes användes inte överdelen av plagget eller ärmarna, så tyvärr vet vi inte hur de såg ut eller om den ens hade ärmar. Överplagg utan ärmar var vanligt under 1300-talet. Att plagget är ett överplagg som bars ovanpå en annan kjortel syns på att det finns en bevarad fickslits, en öppning i plagget som gjorde det möjligt att komma åt till exempel en penningpung som bars i bältet ovanpå den undre kjorteln. Materialet i plagget är importerat kläde i en blåsvart färg. På grund av att den sytts om är det svårt att exakt fastställa plaggets snitt. Den hade dock troligen flera kilar i sidorna, men inga fram och bak.²⁰

Margaretas gyllene kjortel

Precis som den heliga Birgittas ”mantel” är drottning Margaretas gyllene kjortel ett plagg som bevarats ovan jord, på grund av sin (antagna) anknytning till en betydande person. Om klänningen verkligen tillhört drottning Margareta kommer vi troligen aldrig att få veta och det är, enligt min mening, av mindre vikt. Attribuering till Margareta har tidigare varit viktig för en diskussion om kjortelns datering, men då den nu ¹⁴C -daterats till perioden 1403-1439 finns

19 Nockert 1982. Brickvävning är en vävteknik där man använder sig av ett antal brickor med hål i som man träder garnet genom och genom att vrida dem uppstår olika skäl och man kan sålunda skapa ett mönstrat band. Wild och Rogers 2003, s 19

20 Andersson och Franzén 1975, s 18–29

en mer objektiv datering att tillgå (man kan konstatera att den i sådana fall måste ha tillkommit under slutet av hennes liv eftersom hon dog 1412). Kjorteln är tillverkad i ett tyg av rött siden och guld, troligen tillverkat i Italien. Skärningen skiljer sig från de övriga bevarade plaggen genom att formen inte åstadkoms med hjälp av raka stycken och kilar utan med skraddade delar. Detta reflekterar troligen både en utveckling i tillskärningskonsten och att det rör sig om ett lyxplagg där man inte var lika noga med att minimera tygspillet. Istället var det viktigare att kjortelns passform var den rätta.²¹

21 Geijer, Franzén och Nockert 1994, Nockert och Possnert 2002, s 51–59

KAPITEL 3

Klädesplaggen

I detta kapitel redovisas och analyseras uppgifter om kläder i svenska och norska testamenten. För Norges del ingår även uppgifter från andra typer av diplom, då antalet testamenten är för litet för att använda ensamt. Varje benämning på klädesplagg som förekommer i diplomerna diskuteras och analyseras, undantaget liturgiska plagg som faller utanför avhandlingens fokus som är den världsliga dräkten. Kapitlet har i mycket karaktären av en katalog. Under varje rubrik redogörs för antalet plagg som nämns, mellan vilka år de förekommer, vilka material de var gjorda av och vilka färger plaggen hade. Det som skiljer det från en katalog är att alla omnämningen av klädesplagg inte redogörs för utan uppgifterna sammanfattas i texten. Hänvisningar till samtliga omnämningen av plaggen görs dock i not.

Janken Myrdal argumenterar övertygande för upprättandet av kataloger som vetenskaplig metod. Genom att redovisa det totala blir det möjligt för läsaren att bedöma det urval som skett i analysen. Katalogiseringen är emellertid endast första steget i analysen. Denna måste föras vidare genom dels komparation, dels en kvalitativ bedömning.¹ Målet med detta kapitel är att göra just detta med de benämningar på klädesplagg som förekommer i svenska och norska medeltida diplom. Uppgifterna från diplomerna analyseras tillsammans med uppgifter från samtida bildkonst och bevarade plagg från Sverige och Norge. I några fall har jämförelsematerial även fått sökas utanför dessa länder. De frågor som ska besvaras är deskriptiva: vilka plagg användes? Hur såg plaggen ut och vilka färger och material var de gjorda i?

1 Myrdal 2004, s 352

Denna grundliga undersökning av de enskilda klädesplaggen är en förutsättning för den analys och de resonemang som förs i senare kapitel. Den motiveras också av att ingen systematisk undersökning av plaggen i svenska och norska diplom tidigare gjorts. Det har heller inte gjorts någon mer omfattande studie av klädedräkten i konst från medeltidens Sverige och Norge; i dräkthistorisk litteratur är det istället vanligt att exempel hämtas från Danmark eller övriga Europa. För denna avhandling har därför ett stort antal målningar och skulpturer från Sverige och Norge studerats. Någon systematisk redovisning av denna studie av dräkt i medeltida konst finns inte utrymme för, vare sig arbets- eller omfångsmässigt, utan bilder används i huvudsak för att exemplifiera de uppgifter och resultat som fåtts från diplomerna. Bilder återges sparsamt i texten, oftast hänvisas endast till bilden i not. Huvudorsaken till detta är svårigheten med att knyta samman benämningar på plagg med bilder av desamma, ett problem som alla dräkthistoriker som sysslar med äldre tid brottas med. När bilder används som exempel ska det ses som förslag till tolkning av de olika benämningarna på plagg, inte som fastslagna fakta. Bilden är ett mycket kraftfullt medium, den låser lätt läsaren till en bestämd tolkning även om man omger bilden med reservationer och alternativa tolkningar glöms bort. Även detta är ett argument för att vara försiktig i sin användning av bilder.

Resultaten från undersökningen relateras främst till Hildebrand då han är den ende forskare som försökt skildra den svenska eller norska medeltida dräkten i sin helhet med utgångspunkt från flera olika sorters källor. Falks undersökning av dräktermer är främst inriktad på orden och har därför inte samma relevans som jämförelsematerial. Den textilarkeologiska forskningen om medeltida dräkt används framför allt som källa till de arkeologiska fyndens utseende och övriga egenskaper.

Kläderna i diplomerna

Diplomen ger i första hand upplysningar om enskilda plagg. Den vanligaste typen av diplom som innehåller uppgifter om kläder är testamenten, med uppräknningar av gåvor i form av kläder. Det var emellertid inte ovanligt att man testamenterade uppsättningar av kläder som var tänkta att bäras tillsammans. Det var vanligt att en person skulle få ett mellanplagg, ett överplagg och ett ytterplagg eller en hätta. Ett särskilt fall utgör begreppet ”par vestimentorum”, vilket betyder en uppsättning kläder. I ett par testamenten får vi uppgifter om vad som ingår i en sådan och även om de skiljer sig något från varandra ges ändå en god bild av vad som ansågs utgöra en fullständig klädedräkt. Den hela dräkten kommer att diskuteras mer i kapitel 4, där analysen av plagg i detta kapitel används för att skildra den svenska och norska klädedräktens utveckling över tid.

I detta kapitel behandlas klädesplaggen var för sig under egna rubriker och utvecklingen för varje plagg, i den mån den kan säkerställas, diskuteras där. De namn som används på plaggen är de medeltida namnen, även om en viss normalisering gjorts så att endast *en* form av varje benämning används. Generellt används också inhemsk terminologi, men där betydelsen av ett latinskt ord är oklar behålls detta. Detta för att inte ge en falsk uppfattning om att ordet har en fastlagd betydelse. Detsamma gäller nordiska ord där betydelsen inte går att slå fast. Här har Johan Fritzners *Ordbog over det gamle norske sprog* och K. F. Söderwalls *Ordbok öfver svenska medeltidsspråket* använts för att få fram medeltida ords betydelse. I de flesta fall står det dock bara att ordet betecknar en typ av klädesplagg. För de latinska orden har i huvudsak *Glossarium till medeltidslatinet i Sverige* använts.

I detta och även kommande kapitel kategoriseras plaggen efter sin funktion i klädedräkten; som underplagg, mellanplagg, överplagg, ytterplagg samt huvudbonader. Dessa huvudgrupper är baserade på klädernas funktion och har ingen koppling till medeltida terminologi eller sätt att kategorisera kläder.

Den medeltida terminologin är alltför oklar för att man ska kunna använda den i en analyserande diskussion; det finns plagg som vi endast vet namnet på och inget annat. Det går heller inte att finna något konsekvent sätt som kläder kategoriseras på i källmaterialet. Ett exempel på en medeltida kategorisering finner man i ett dokument från 1309 som handlar om förvaltningen av en omyndig persons egendom. Där talas det om att hålla denne med ”klæða. skinna oc hosna”². Här delade man alltså in klädedräkten i kläder, skinn, dvs pälsfoder till klädesplagg och eventuella plagg helt i päls, samt hosor. Att pälsen räknades som en egen grupp berodde troligen på att pälsfoder till kläder tillverkades av andra hantverkare än resten av kläderna, men att hosorna utgjorde en egen kategori i diplommet är mer oväntat.³ Det är möjligt att inte heller hosorna tillverkades av skräddaren utan av en hantverkare som antingen enbart gjorde hosor eller också även andra mindre klädesartiklar. I senmedeltidens europeiska städer fanns en särskild grupp hantverkare som tillverkade just hosor och sålde både färdiga hosor och hosor sydda efter köparens mått.⁴ Om en sådan specialiserad tillverkning förekom i Norden är osäkert och en prisreglering från 1384 ger exempel på det motsatta; att hosor tillverkas av samma skräddare som övriga kläder.⁵ Ett annat, vanligare, sätt som dräkten delades in i var ”kläder” och ”linkläder”, där skillnaden inte bara var materialet utan även var plaggen tillverkades; linneplaggen tillverkades i hemmet. Denna uppdelning i produktionen av kläder levde kvar i bondesamhället långt in på 1800-talet.⁶

Indelningen i underplagg, mellanplagg, överplagg, ytterplagg och huvudbonader är en funktionell indelning. Den innebär inte att alla plagg går att sortera i enbart en av dessa kategorier; till exempel kunde ordet kjortel användas både om mellanplagg och om överplagg. Det är troligt att samma

2 DN 2 nr 93

3 Hildebrand 1894, s 443

4 Piponnier och Mane 1997, s 30f

5 DN 5 nr 331

6 DN 14 nr 48, Piponnier och Mane 1997, s 28, Nylén 1971, s 30

plagg vid olika tillfällen kunde fungera både som mellanplagg och som överplagg. Det är först under 1400-talet man kan se att mellanplaggen får ett annat utseende och funktion än överplaggen. Denna glidning mellan kategorierna sker endast mellan mellanplagg och överplagg. Hosorna, de enda benkläder som nämns i materialet är svåra att kategorisera enligt funktionsuppdelningen och får därför en egen kategori.

Skor har inte tagits med i undersökningen av flera skäl. De nämns i väldigt liten utsträckning i diplomerna och när de gör det finns vanligen vare sig beskrivning av färg, material eller utseende. Undantaget är de skor som nämns i inventariet från Bohus slott 1340, som beskrivs som stängda respektive uthuggna, dvs försedda med ett hålmönster.⁷ De skor som testamenteras är med ett undantag skor som ska sys upp, antingen till tjänare eller till andra personer i beroendeställning. I ett testamente ska tjugo par skor ges till de fattiga.⁸ Orsaken till att skor så sällan nämns i testamenten är troligen att deras värde vare sig var särskilt stort eller bestående. Medeltida skor slets ut snabbt, man slet ut flera par skor om året. Detta är orsaken till de stora mängder fynd av skorester som gjorts i städernas kulturlager. Det skriftliga materialet är alltså mycket magert och består av uppgifter som är svåra att jämföra med arkeologiska fynd och konst (när det gäller det senare källmaterialet är det dessutom mycket ovanligt att kvinnors skor syns). Medeltida skor i Norden behandlas därtill både i June Swanns *History of footwear in Sweden, Norway and Finland. Prehistory to 1950* och i Per Lindqvists uppsats *Skor och skomakeri under medeltiden – en studie av skandinaviskt material*. De fåtaliga uppgifterna i diplomerna kan därför inte anses tillföra någon ytterligare kunskap.⁹

Redogörelsen börjar inifrån kroppen, i den ordning man sätter på sig plaggen. Sist redogörs för huvudbonader och olika dräkttillbehör och pry-

7 DN 3 nr 202

8 DS 8 nr 6494

9 Swann 2001, Lindqvist 1999

nader. Under varje huvudrubrik redovisas plaggen i alfabetisk ordning, för att underlätta sökning efter ett enskilt plagg.

Underplagg

Underplaggen är sällan synliga i källmaterialet. De avbildas sällan i konsten, i synnerhet gäller detta kvinnors underplagg och de nämns sällan i dokumenten då deras ekonomiska värde ofta var ringa och de tillverkades i hemmet. De är därtill extremt ovanliga i arkeologiska fynd eftersom det vanligaste materialet i dem var linne, ett material som bevaras dåligt i jorden. Det vanligaste materialet i underplaggen gav dem också sitt medeltida namn: linkläder.¹⁰

Linkläder

I diplomerna används ordet linkläder, eller dess latinska form: *lineas vestes*, som beteckning på en särskild grupp kläder. Dessa nämns både för män och för kvinnor, men det listas inte vilka plagg som ingår. Detta får vi istället sluta oss till i huvudsak via bilder från både Norden och Europa, men även från litterära skildringar. Linkläderna eller underplaggen under medeltiden var skjorta och brokor, dvs underbyxor, för männen och särk för kvinnan.¹¹ Ordet skjorta används i Västgötalagen även om det kvinnliga linneplagget.¹² Om kvinnor även använde brokor är en fråga som diskuterats. Från senare tid, 1700-tal och delar av 1800-talet, vet vi att kvinnor inte använde underbyxor och de medeltida bilder som brukar föras fram som exempel på underbyxor på kvinnor kan alla förklaras med att kvinnan ifråga av någon anledning är

10 Att linkläder och underkläder är samma sak framgår t ex av den norska kungaspegeln, *Konungs skuggsiá*, där det står att dessa skall vara av god lärft och kortare än kläderna som bars över dem, så att de inte syns, eftersom en hövisk man inte kan visa sig i lin eller hampa. *Konungs skuggsiá* 1983, s. 45 rad 32 – 40

11 Skjortan kunde även vara gjord i ylle, men ordet skjorta förekommer inte i diplomerna utan endast linkläder så ylleskjortor hamnar utanför undersökningen. En ylleskjorta från senmedeltiden har hittats i en grav i Guddal kyrka i Norge. Østergård 2003, s. 141. Skjoldehamnsdräkten, som ligger tidsmässigt utanför denna undersökning hade också en ylleskjorta. Nockert och Possnert 2002, s 59 ff

12 Hildebrand 1897, s 161 i fotnoten

klädd som man eller som en illustration till det välkända temat om när mannen och kvinnan skulle byta arbete. Brokor symboliserade manlighet och kampen om brokorna är ett återkommande motiv i senmedeltidens litteratur och konst. I den medeltida isländska litteraturen finns uppgifter om brokor burna av kvinnor. Ordet brokor användes emellertid i fornisländskan även om byxor som bars synliga, istället för hosor som var det vanliga i övriga Europa. Både män och kvinnor på Island bar enligt sagorna ibland brokor av detta slag. Man gör dock skillnad mellan mansbrokor och kvinnobrokor i källorna. Jenny Jochens menar att skillnaden troligen bestod i att männens brokor hade en extra kil isatt i grenen för att bättre passa manskroppens anatomi och att kvinnornas brokor troligen istället var öppna i grenen, precis som de tidigaste underbyxorna för kvinnor från 1800-talet.¹³

I diplomerna förekommer linkläder alltid tillsammans med andra kläder. Till exempel gav Håkan Knutsson i Västerås år 1311 fem av sina manliga tjänare kjortel, mantel och linkläder.¹⁴ Linkläder som begrepp förekommer första gången i detta testamente och sista gången 1435 i ett avtal mellan tre bröder och en syster om att lösa ut henne från gården Hof i Jämtland. Förutom 300 mark ingick också hennes kläder, för sammanlagt 50 mark i avtalet. Linkläderna skulle däremot inte räknas med i denna summa, troligen beroende på deras ringa värde.¹⁵ Sammanlagt omnämns elva uppsättningar linkläder, alla utom en tillhörande män.¹⁶

Det finns mycket få linnekläder bevarade från medeltiden. Detta beror framför allt på att växtfiber bevaras dåligt i jorden och det är främst i form av jordfynd medeltida kläder hittats. Från senare perioder där det finns plagg som bevarats under andra former är linne vanligt som foder och mellanlägg i

13 Jochens 1991, s 9 ff

14 DS 3 nr 1791

15 DN 14 nr 48

16 DN 14 nr 48. DS 3 nr 1791, nr 2189, DS 5 nr 3691 och nr 4074

17 Arnold 1985

18 Fentz 1992

plagg.¹⁷ Från Norden finns ett fåtal medeltida linneplagg bevarade. Viborgsskjortan är en linneskjorta från 1000-talet med en mycket speciell tillskärning, bland annat en kvadratisk isättning på bröstet.¹⁸ Den är 200–300 år äldre än det äldsta omnämmandet av linkläder och är därför troligen inte representativ för hur skjortorna i diplomerna såg ut. Det finns också ett finskt fynd av delar av linneplagg från 1400-talet, som behandlas under rubriken *Mellanplagg*. I gravarna i Uvdal kyrka i Hordaland i Norge har också hittats rester av bevarade linneunderplagg, men rapporten från grävningarna är ännu inte publicerade och fynden har därför inte kunnat inkluderas i undersökningen.

Det finns få medeltida bilder av underkläder. Ibland syns särkens eller skjortans ärmar vid handlederna, som t ex på drottning Katarinas gravtumba från Gudhems kloster, där vi ser en mycket fint plisserad särk med veck gående i ärmens längdriktning. Ett annat exempel är det senmedeltida altarskåpet från Östra Ny kyrka i Östergötland, där man i scenen med Marias födelse ser en av tjänarinnornas särk i en öppning i sidan på hennes kjortel.¹⁹ Brokor och skjortor syns oftare på bild än kvinnliga underkläder, t ex kan man på ett frontale från Nes kyrka i Sogn og Fjordane se vad som verkar vara säckiga brokor titta fram under herdarnas kjortlar och på det sk Olavsfrontalet från 1300-talets början syns Olav den helige i vad som möjligen är ett par genomskinliga brokor, men det skulle också kunna vara ett ländkläde eller bara en svepning för att dölja könsorganen för betraktaren.²⁰ Det finns fler exempel från både Norge och Sverige, i synnerhet från slutet av medeltiden och början av den nya tiden när modet både i övriga Europa och i Norden föreskrev att särken eller skjortan skulle synas i slitsar på framför allt överplaggets ärmar.²¹

I kontinental konst finns flera avbildningar av både brokor och skjorta. Över tid sker en utveckling mot allt kortare och snävare brokor i takt med att

19 *Den gotiska konsten*, s 257

20 *Norges Malerkunst*, s 16, 64 och 70

21 Ett exempel på detta är ärmarna på prinsessans dräkt i Bernt Notkes skulptur *St. Göran och draken*.

överplaggen blir kortare och mer av hosorna visas.

Benkläder

Hosor

Hosor, som på latin kallas *caligas*, var den huvudsakliga benklädnaden för män under hela medeltiden.²² De bestod av två ben tillverkade av tyg, vanligen ylle, som hölls uppe med band, vanligen fästade i bältet. Hosorna kunde vara försedda med fötter eller vara utan och hade då ofta en ”hälla” under foten för att hålla dem på plats. Även kvinnor bar någon form av beklädnad på fötterna och delar av benen. Dessa har inte lämnat några spår efter sig i diplomerna, men i Birgittas klosterregel talas om knälånga strumpor, både för vinter- och sommarbruk.²³

Det finns ett förhållandevis stort antal bevarade hosor från Norden, som exempel kan nämnas Bockstensmannens hosor, vars snitt avbildas på bild 3.1 och fyra hosor från Herjolfsnes på Grönland.²⁴ De är alla tillverkade i ylle.

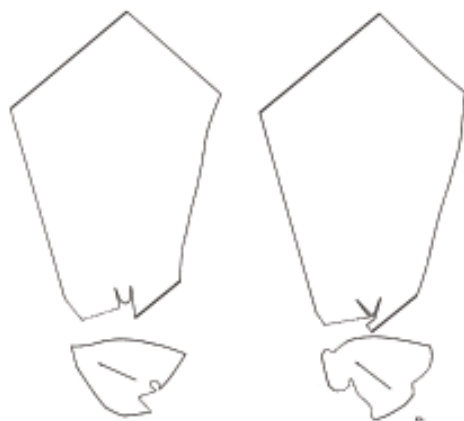

Bild 3.1 Bockstensmannens hosor

Efter Nockert 1997

22 Från Island finns som sagt uppgifter om hela byxor (se Jochens 1991, s 9 ff), men de nämns inte i de diplom jag undersökt och avbildas heller inte.

23 *Regula Saluatoris*, kap 4

24 Nockert 1997 och Nørlund 1924

Tillskärningen varierar, men består vanligen av två delar, en för benet och en för foten och med söm under sulan.

Hosor förekommer vanligen inte i testamenten, de flesta omnämmanden finns i andra typer av dokument som inventarieförteckningar, vittnesmål och brev. Vad det gäller testamenterade hosor handlar det med stor säkerhet i de flesta fall om hosor som skall sys upp till mottagaren, men Linköpingsborgaren Lars Häggebroder testamenterar år 1334 sina egna hosor som en del av en komplett dräkt.²⁵

Hosor nämns 16 gånger, första gången i ett testamente daterat mellan 1275 och 1292 och sista gången 1465.²⁶ Omnämmandena är jämnt fördelade över hela perioden, något som inte förvånar då hosor var en oundgänglig del av den manliga klädedräkten under hela medeltiden. I ett inventarium från Bohus slott 1340 talas om fem par hosor från Brügge och ett par av scharlakän.²⁷ När det gäller hosorna från Brügge kan det vara så att det inte bara är en upplysning om varifrån materialet till hosorna kom, utan även om deras tillverkningsort, då Brügge exporterade hosor under medeltiden.²⁸ Därtill nämns ett par hosor utan uppgift om material, vilka ingår i kungens ”kronokläder”, dvs dräkt för ceremoniellt bruk, kanske för den kröning som ägde rum i samband med hans giftermål 1335. Hosor ingår även i en förteckning över vad fru Gyrid Andresdotter skulle hålla sin brorson Gregorius med under de fyra år hon förvaltade hans gods, nämligen ”klæða. skinna oc hosna” och i diplom från 1434 respektive 1453 talas det om hosor av svart flamländskt kläde respektive om grönt kläde som ska användas till hosor åt småsvennerna. Från 1384 finns en norsk prisreglering där det bl a anges hur mycket hantverkare får ta ut i arbetskostnad för olika varor och när det gäller hosor fastställs priset till tre öre.²⁹

25 DS 4 nr 3096

26 DN 2 nr 93, nr 305, nr 468, DN 3 nr 202, DN 5 nr 331, nr 640, DN 11 nr 197, DN 21 nr 551. DS 1 nr 871, DS 4 nr 3096, DS 7 nr 6129

27 DN 3 nr 202

28 van Uytven 1983, s 155 f

29 DN 2 nr 93, DN 5 nr 640, DN 11 nr 197 och DN 5 nr 331

Hosor var, som tidigare nämnts, en nödvändig del i den manliga dräkten och ett diplom från 1465 pekar på att de kanske även ingick i nattdräkten, i alla fall vintertid. Det är redogörelsen för hur det gick till då Tore Håvardsson dräpte Tore Stavn den 28/12 1464. Där sägs att: ”... så gick Stavn och lade sig i sängen med tröja och hosor...”³⁰

Hosornas material var vanligen kläde, men även vadmal och skinn nämns. Färger som förekommer är svart, grönt och vitt. I den norska *Kungaspegeln* står att hosor skall vara av brunt kläde, scharlakan eller svart skinn. Dessa material ansågs alltså vara de förnämsta för hosor i Norge vid mitten av 1200-talet.³¹

Mellanplagg

Mellanplaggen var under större delen av medeltiden i allmänhet mycket lika överplaggen i sin tillskärning. Det är troligt att mellanplagg också kunde användas som överplagg och det är i det skriftliga materialet omöjligt att säkert skilja mellan en kjortel som bärs som överplagg och en som bärs som underplagg. I bilder från 1400-talet har emellertid mellanplagget och överplagget olika utseende, beroende på att de nu fått olika funktioner. Mellanplagget fyllde hos båda könen då funktionen att hålla in och forma kroppen till en mer ideal form. Hos männen hade det korta mellanplagget dessutom funktionen att hålla hosorna uppe då dessa snördes fast i mellanplagget med sk nålremmar. Kvinnornas mellanplagg var vid denna tid ofta skurna med söm i midjan, något som gör det lättare att få ett mycket snävt liv. Männens mellanplagg kunde istället sluta i midjan. Samtidigt var båda könen överplagg under första delen av 1400-talet i allmänhet mycket lösa och vida.

På Finlands nationalmuseum i Helsingfors finns resterna av två troliga mellanplagg från 1400-talets andra hälft bevarade. Det är en kjortel till en kvinna och ett barnplagg. De hittades som fyllning i ett broderi av nordtysk

30 DN 21 nr 551

31 *Konungs skuggsiá* 1983, s 45

härkomst och bör därför härstamma från detta område. Båda har midjesöm med en kjol fastsydd. Kvinnokjorteln har en utställd kjol, medan barnkjorteln är så fragmentarisk att snittet på kjolen inte går att avgöra. Båda plaggen hade ärmar.³²

Kategorin mellanplagg innehåller endast ett plagg: *stack*. Stacken användes troligen inte som överplagg utan endast som mellanplagg eller möjligen underplagg. Kjortel diskuteras i kategorin *Överplagg*.

Stack

Stack, eller *stakk* eller *stask*, nämns sex gånger i norska diplom.³³ Det var både ett mans- och ett kvinnoplagg och enligt Fritzner ett plagg som drogs över huvudet och täckte överkroppen.³⁴ Det äldsta omnämmandet är från 1389 och det yngsta hundra år senare. I testamentet från 1389 är det en man som testamenterar sina understackar, en ljusblå och en ”mengd”, dvs troligen mönstrad eller i alla fall med flera färger i väven, till andra män.³⁵ Alla är kyrkomän, men eftersom plagget även förekommer som kvinnoplagg är det inte troligt att det var en del av en ämbetsdräkt. 1415 och 1421 förekommer två mansstackar och en kvinnostack i köpehandlingar medan den sista stack vi läser om är en vadmalsstack buren av kvinna. Det är också den enda upplysningen om materialet, men även de färgade stackarna bör ha varit i ylle, då ylle är lättare att färga än linne. Materialet gör att stack kan placeras bland mellan- eller överplaggen och inte bland underplaggen. Att de i ett fall omnämns som understackar utesluter å andra sidan att de var överplagg.

Överplagg

Överplaggen bars ovanpå skjorta eller särk och mellanplagg. Mellanplagget kallades vanligen kjortel, men även överplagget kunde gå under denna

32 Pykkänen 1960

33 DN 4 nr 564, DN 8 nr 255, DN 5 nr 543 och DN 9 nr 400

34 Fritzner 1972

35 DN 4 nr 564

benämning. Det är bland överplaggen den största mångfalden av benämningar finns och även i konsten finns här den största variationen.

Colobium

Ordet colobium hade två betydelser; en världslig och en kyrklig. Frågan är vilket plagg som avses i dokumenten. Flera av givarna var präster och det var inte ovanligt att dessa testamenterade ämbetsplagg till andra präster. Den colobium som ingick i den liturgiska dräkten var en lång kjortel av linne. Denna ersattes emellertid redan tidigt under medeltiden av dalmatikan.³⁶ Det är alltså osannolikt att de colobium som förekommer i skandinaviska testamenten är något annat än en del av den världsliga klädedräkten. De är också ofta pälsfodrade, vanligen med mård och vid det tillfälle när material i själva plagget anges är det sayan, ett lättare ylletyg och inte linne. Ytterligare ett argument för att dessa colobium var världsliga plagg är att kvinnor förekommer både som givare och som mottagare.

François Boucher definierar colobium som ”en sorts blus eller ärmlös rock buren i antikens Gallien och i folklig dräkt under hela medeltiden.”³⁷ *Bildwörterbuch der Kleidung und Rüstung* nämner endast colobium som romerskt, respektive liturgiskt plagg medan övriga dräkthistoriska verk ansluter sig antingen till Boucher eller, vilket är vanligare, underlåter att nämna det.

Plagget omnämns nio gånger i åtta olika testamenten. Det äldsta testamentet vars datering är säker är från 1299 och sista gången plagget nämns är 1352, då det talas om ett foder av mårdpäls avsedd för en colobium. Alla testamenten är från Sverige. Två av dem är osäkra i sin datering och kan vara tillkomna mellan 1275 och 1292 respektive 1292 och 1312, men i stort sett kan det sägas att plagget hade sin popularitetsperiod från 1270-talet till och med 1350-talet.³⁸ I ett testamente från 1350 gav Ragnild Hinzadotter en upp-

36 Dalmatika: I detta sammanhang, plagg som bars av diakoner och subdiakoner. Stolt 1964, s 76 f

37 Boucher 1996, s 446. Min översättning.

38 DS 1 nr 871, DS 2 nr 1261, nr 1741, DS 3 nr 1907, nr 2500, DS 6 nr 4615 och nr 4877

sättning kläder till jungfru Margarete bestående av mantel med foder, kjortel och/med colobium och/med ärmspännen.³⁹ Om det är så att ärmspännena hörde till denna colobium så rör det sig om ett annat plagg än det Boucher beskriver. Ärmspännen bör ha använts till att tillsluta en trång ärm på underarmen. Det är emellertid lika möjligt att ärmspännena hörde till kjorteln.

Det finns inga omnämningar av colobium från norska områden och det beror troligen på att dokumenten där skrevs på folkspråket och inte på latin. De ord som används i norska diplom om överplagg är *kochardi*, *surkot*, *garderors* och kjortel och något av dem kan då ha täckt in även det plagg som i svenska dokument kallas colobium.

Pälsfoder nämns tre gånger, alla gånger av mård. I ett fall var det ett ”colobium-foder” av mård som testamenterades. En colobium beskrivs bara som fodrad och den colobium som uppges vara gjord i sayan är fodrad med siden. Då så få uppgifter finns om plaggets utseende kan några fynd eller avbildningar från perioden inte säkert knytas till termen colobium.

Colobium har definierats som ett överplagg och inte som ett ytterplagg, dels på grund av att lättare material som sayan och siden används, dels på grund av att den ingår i en uppsättning kläder tillsammans med en kjortel och en mantel, dvs ett mellanplagg och ett ytterplagg.⁴⁰

Corsetum

Enligt Boucher var corsetum antingen ett kort eller långt överplagg, med eller utan ärmar som bars av män från mitten av 1100-talet till mitten av 1400-talet, eller ett kvinnoplagg som bars från och med 1300-talet och till och med 1500-talet och som var snört fram och fodrat med päls.⁴¹ Vavra beskriver den som ett mantelliknande plagg av varierande längd som tillsammans med kjortel och surkot bildade en robe, dvs en komplett dräkt avsedd för män.

39 ” .vnum par vestimentorum, videlicet mantellum cum foratura, tunicam cum collobio cum ärmaspennilse”, DS 6 nr 4615. Ordet *cum* kunde betyda både ”med” och ”och”.

40 DS 6 nr 4615

41 Boucher 1996, s 446

Hon nämner också en corsetum för kvinnor, omnämnd i källor från 1300-talet. Denna var enligt henne ett plagg som bars över kjorteln, ibland försedd med långt släp och slitsad i sidorna.⁴²

Klädesplagget förekommer i två testamenten, ett från 1325 och ett från 1333, båda gångerna som mansplagg. Den ena var fodrad med mårdsinn, men saknar uppgift om färg och den andra är blå. Bägge testamentena är skrivna av kaniker i Linköping och det skiljer bara åtta år mellan dem.⁴³ Om corseto hade varit ett vanligt klädesplagg i Sverige borde det funnits fler omnämningar från just denna period med så många bevarade testamenten, men dessa är de enda. Det är därför troligt att plagget aldrig egentligen infördes i Sverige, utan att dessa två kyrkomän stött på dem under resor utomlands. En annan tolkning som är möjlig, i synnerhet som de uppgifter som finns om plaggets utseende är få och vaga och passar in på flera andra plagg, är att samma skrivare nedtecknat testamentena. Det är då hans ordförråd som återspeglas, medan man vanligen använde andra benämningar. Benämningen corsetum förekommer inte i norska dokument.

Cotehardie

Beteckningen cotehardie, i norska och svenska dokument stavat *kochardi*, *kothardi* eller *kotihardi*, används i europeiskt sammanhang huvudsakligen om mansplagg, även om det också förekommer som kvinnoplagg.⁴⁴ Benämningen förekommer i Europa från slutet på 1200-talet och in på 1400-talet, men plagget har troligen förändrats utseendemässigt under perioden. Männens cotehardie var enligt Boucher ett överplagg, öppet fram, försett med slitsar och knappar i sidorna, först försett med vida ärmar och senare med sk falska ärmar.⁴⁵ Falk menar å sin sida att cotehardien alltid var fodrad och försedd med kapuschong.⁴⁶ I de undersökta diplomerna finns dock inget som tyder på att

42 Vavra 1992, s 58 ff, "corset"

43 DS 4 nr 3002 och DS 3 nr 2500

44 Newton 1980, s 28 ff

45 Boucher 1996, s 182 och 446

46 Falk 1919, s 168

plagget var försett med fastsittande kapuschong. En cotehardie har inte någon hätta nämnd i samma sammanhang; i de fall där en hätta står tillsammans med cotehardie i uppräknningen av plagg kan det lika gärna betyda en hätta som bars tillsammans med den. I ett fall sägs klart att hättan hör till den rock som skänks tillsammans med cotehardien.⁴⁷ Inte heller i det enda svenska

Bild 3.2 Två unga män ur Hardenberg Codex

Magnus Lagaböters landslag, *Hardenberger Codex*, folio 32 recto, från *Det Kongelige Bibliotek* i Köpenhamn

47 DN 2 nr 468 “hvarfirir þa bæzta roboam sœm nu a ek sœm brunt er med kotardi med bukram fodradh ok kapo fodrad med bla. ok hættu thær til med kapone”

exemplet nämns någon hätta i uppräknningen. Däremot framgår det av detta testamente att cotehardien betraktades som en speciell sorts kjortel, då det står ”tunica kotihardi” i texten.⁴⁸ Hildebrand nämner inte plagget.

I den dräkthistoriska litteraturen brukar ordet cotehardie emellanåt användas om de korta och snäva överplagg för män som blir populära från cirka 1340 och framåt.⁴⁹ Ordet betyder, ungefär ”djärv kjortel” och det djärva anses då vara plaggets korta och snäva skärning. Eftersom plagget nämns redan vid 1200-talet slut bör emellertid ett snävt modeplagg vara uteslutet. Även de skandinaviska omnämningarna, från 1331, 1343, 1350 och 1381 är till en del tidigare än den snäva dräktens genombrott.⁵⁰ Att inga knappar eller spännen nämns i samband med cotehardierna kan också tyda på att plagget inte var speciellt snävt. Däremot kan det ha ansetts djärvt pga att det var kort. Just under 1330-talet börjar det i Europa bli vanligt att unga män avbildas i knä-korta plagg, ofta med korta ärmar med nedhängande tungor, istället för de långa kjortlar som varit rådande under hela 1200-talet och 1300-talets första decennier. Det är tydligt att det inte rör sig om arbetskläder, som var korta under hela medeltiden, utan om ett nytt mode. Att detta mode också nådde Norge kan ses på bild 3.2, från en handskrift av Magnus Lagaböters landslag från ca 1330–1340.⁵¹

Bilden föreställer två unga män som båda bär korta överplagg med häng-ärmar och slitsar i sidorna. Vad som skiljer dem från europeiska bilder på samma plagg är att de bär en fotsid kjortel under det kortare överplagget,

48 DS 6 nr 4639

49 Vavra 1992, s 59, ”Cotardie”, Newton 1980, s 28

50 DN 2 nr 255 och 468, DN 3 nr 160. DS 6 nr 4639

51 Denna handskrift från Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn, Gl. kgl. Saml. 1154 2°, är daterad till början av 1300-talet baserad på handstilen. På grundval av klädedräktens utseende, f a de nedhängande tungorna från ärmarna och uringningens utseende är det troligt att den gjordes 1330–1340. Ett exempel på mycket likartad klädedräkt kan t ex ses på en fransk silkesbörs från ca 1340 (Staniland s 43). Om man studerar norska bilder från perioden 1300–1325 har klädedräkten också ett annat, äldre, utseende, med en annan typ av ärmar och mycket mindre halsöppning. Även sättet att avbilda ansikten och kropparnas ställning liknar mer 1330–1340-tal, jmf t ex med frontalen från Årdal i Sogn: Årdal I, från ca 1325, och Årdal III från ca 1345. *Norske frontaler*, s 80 ff och 100 ff.

något som, vad jag vet, är unikt. Plaggen verkar inte vara fodrade med päls, utan med vitt tyg. Om detta plagg är det som de två norska testamentesskrivarna från 1331 och 1343 avser med ordet cotehardie så stämmer det väl med att den äldsta av dem uppges vara fodrad med röd sayan, ett tunnare ylletyg. Den andra ska däremot vara fodrad med mård. Några bevis för att det plagg man avsåg med benämningen cotehardie vid denna tid är detsamma som avbildas ovan finns inte, men introduktionen av plagget sammanfaller åtminstone tidsmässigt i både bild och text. Senare under 1300-talet blir det vanligt med avbildningar av snäva plagg, men vi vet inte heller om dessa plagg kallades cotehardie av de nordiska användarna, troligen användes både cotehardie och kjortel. Ett bra exempel på ett kort snävt mansplagg med knäppning av den typ som i europeisk litteratur brukar kallas cotehardie kan ses på en av årstidsrelieferna från Lunds domkyrka.⁵² De dansande männen på dansfrisen från Ørslev kyrka i Danmark, som ses på bild 3.7, bär också denna typ av dräkt; samma typ av snäv kjortel eller cotehardie som man ser i europeiskt bildmaterial runt 1350–60.

Sammanlagt nämns åtta cotehardier i fyra testamenten från 1300-talet; 1331, 1343, 1350 och 1381.⁵³ Där materialet anges rör det sig om kläde, vid två tillfällen specificerat som engelskt kläde. Cotehardien verkar i allmänhet ha varit fodrad. Endast två av dem saknar uppgift om foder, men det behöver inte betyda att där inget fanns. Till skillnad från de flesta andra medeltida plagg var päls inte det vanligaste, utan tyg, vilket är mer praktiskt som foder i ett snävt, figursytt plagg. En cotehardie från 1343 och en från 1381 var fodrade med päls; mård respektive gråverk, men de övriga är fodrade med tunnare ylletyger som sayan och foderduk eller buckram, ett stadigt tyg av bomull eller linne.

Cotehardien ingick ofta i en hel dräkt, vilken vanligast bestod av cotehardie, kappa och hätta. I alla utom ett fall räknas en hätta upp tillsam-

52 Se bild 4.3 i kapitel 4

53 DN 2 nr 255 och nr 468, DN 3 nr 160. DS 6 nr 4639

mans med den.

Färger som nämns är röd, blå, svart samt grön och brun en gång vardera och därtill anges att ett foder av sayan ska vara rött och ett foder av ospecificerat tyg ska vara grått. Den sistnämnda cotehardien var av rött tyg och det grå fodret kontrasterade mot det.

Cotehardie var främst ett mansplagg. Den enda gången som cotehardie används i samband med en kvinna är den blå cotehardie fodrad med mård som Arne Hakelsson skänkte till Ingrid Thorsteinsdotter år 1343. Det var dessutom hans egen cotehardie.⁵⁴ I Hardenberg Codex finns inga bilder på kvinnor med en kortare överkjortel och några exempel i annan svensk eller norsk konst har inte heller kunnat hittas. Från England finns däremot bilder på kvinnor i denna typ av dräkt.⁵⁵

Gardecorps och gardetorso

Klädesslaggen *gardecorps* och *gardetorso* är, som framgår av namnen, troligen franska till sitt ursprung. Gardetorso finns inte beskrivet i litteraturen, men behandlas tillsammans med *gardecorps* då namnens likhet kan tyda på att även plaggen var lika. Möjligen var *gardetorso* kortare, eftersom ”garde” är sammansatt med ”torso” dvs överkropp i stället för ”corp” dvs kropp. Bland forskare råder delade meningar om *gardecorps*ens utseende. Å ena sidan beskrivs den som ett löst och böljande ärmlöst eller kortärmat plagg, å andra sidan som ett plagg vars huvudsakliga kännetecken var de vida, långa ärmarna. Dessa var endast fästade baktill uppe på axeln och fyllde egentligen ingen praktisk funktion, då man inte trädde in armarna i dem. Detta plagg var också försett med kapuschong.⁵⁶ Falk beskriver *gardecorps*en som ett trångt jackliknande plagg, men det är han ensam om.⁵⁷ Denna tolkning förefaller mindre trolig om vi ser till den period då plagget förekommer i skandinaviska

54 DN 2 nr 255

55 Se till exempel den bild från handskriften ”The Taimouth hours” som avbildas i *Age of Chivalry. Art in Plantagenet England 1200–1400*, s 47

56 Boucher 1996, s 447 och Vavra 1992, s 87: ”Gardecorps”, Payne 1965, s 172

57 Falk 1919, s 173

dokument; korta snäva jackor förknippas inte i allmänhet med det sena 1200-talets dräkt. Gardecorps nämns i ett norskt testamente som inte går att tidsbestämma närmare än att det skrevs före 1299. Det saknar även uppgift om ort. Testamentet innehåller inga uppgifter om material, utseende eller färg. Gardetorso finns i sin tur i ett svenskt diplom från 1271. Denna, som sägs vara av kläde, ingår i en uppräkningslista av kaniken Hemming från Uppsalas ”parisiska kläder”, dvs troligen kläder han skaffat under sin vistelse där.⁵⁸

Då det råder en så stor osäkerhet om plaggets utseende är det omöjligt att knyta något fynd eller bild till benämningen. Om man emellertid accepterar beskrivningen av gardecorpsen som ett plagg med långa ärmar som bars hängande ner från axlarna finns bl a en avbildning av ett sådant plagg på en gravhäll från Gotland.⁵⁹

Kjortel

Kjorteln, eller som det står i de latinska dokumenten, *tunica*, är ett plagg som både hade funktionen som mellanplagg och som överplagg. Troligen var det inte bara benämningen som var densamma utan samma plagg kunde användas i båda funktionerna. Vid flera tillfällen indikerar beskrivningen emellertid att det rör sig om överplagg, i sådana fall bars en annan kjortel under den övre.

Kjorteln är ett av bäst dokumenterade plaggen i den medeltida nordiska klädedräkten, både ifråga om arkeologiska fynd och på avbildningar. Bland de arkeologiska fynden finns kjortlar från Bockstens mosse i nuvarande Sverige, Moselund och Kragelund i Danmark och Skjoldehamn i Norge samt ett stort antal kjortlar från Herjolfsnes på Grönland. Nørlund använder emellanåt ordet *cotehardie* om de grönländska kjortlarna.⁶⁰ Som tidigare sagts betydde *cotehardie* ”djärv kjortel” och användes om korta och möjligen även snäva plagg. De grönländska kjortlarna är vare sig speciellt korta eller snäva

58 DN 2 nr 45, DS 2 nr 1271

59 *Den gotiska konsten*, s 176 och Gutarp 2000, s 78

60 Nockert 1997, Hald 1980, Gjessing 1938, s 27–8, Nørlund 1924, Østergård 2003

och den vidare benämningen kjortlar används här därför även om plaggen från Herjolfsnes. Det är endast där som man har funnit bevarade kvinnokjortlar, de övriga är manskjortlar. Förutom arkeologiska fynd finns även en bevarad kjortel från början av 1400-talet, den sk ”Drottning Margaretas gyllene kjortel”. Denna skiljer sig markant från de övriga, både genom att vara ett praktplagg i silke och guldtråd som aldrig legat i jord och genom sin tillskärning. Den är ett tydligt exempel på den utveckling i kjortelns tillskärning som äger rum runt skiftet 1400. På bild 3.3, 3.4 och 3.5 visas denna utveckling med hjälp av mönsterskisser för fyra bevarade plagg.

Kraglundkjortelns konstruktion, bild 3.3, är enkel, bestående av raka stycken och kilar. Det finns inga ärmhål och halsöppningen är likadant på fram- och baksida. Redan från denna period finns dock exempel på en mer avancerad tillskärning av kjorteln med ärmhål och ärmkulle i form av Moselundskjorteln som dateras till samma period. På Moselundskjorteln är också mittkilarna rynkade innan de sytts fast i sprunden fram och bak.⁶¹ Grunden för båda kjortlarnas tillskärning är dock tygets fyrkantiga form.

Kjortlarna på bild 3.4 är från Herjolfsnes och 200–300 år yngre än Kraglundskjorteln. Överst finns en långärmad mansdräkt och under den en

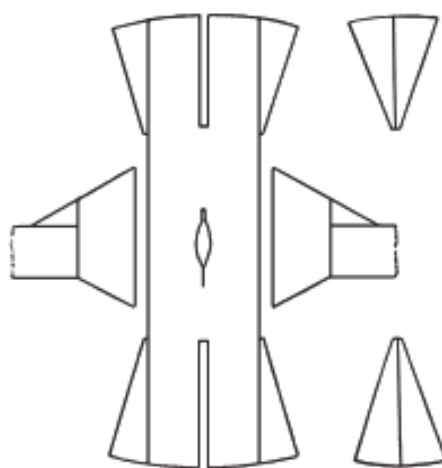
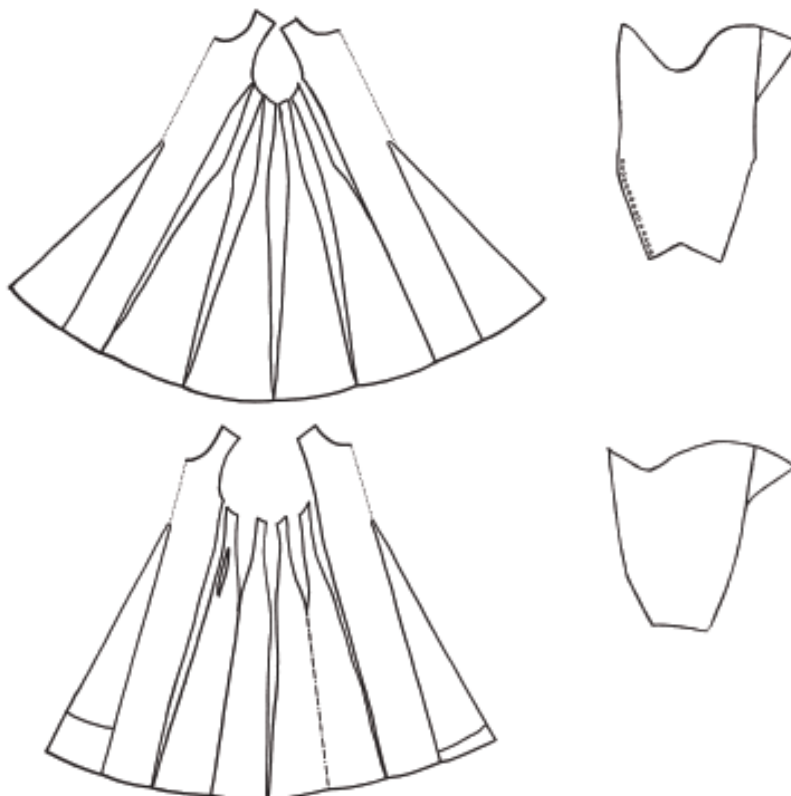

Bild 3.3 Kjortel från Kraglund mosse vid Viborg i Danmark, daterad till ca 1040–1155.

Efter Nørlund 1924

61 Østergård 2003, s 135 ff

Bild 3.4 Mans- respektive kvinnokjortel från Herjolfsnes, mitten/slutet av 1300-talet.

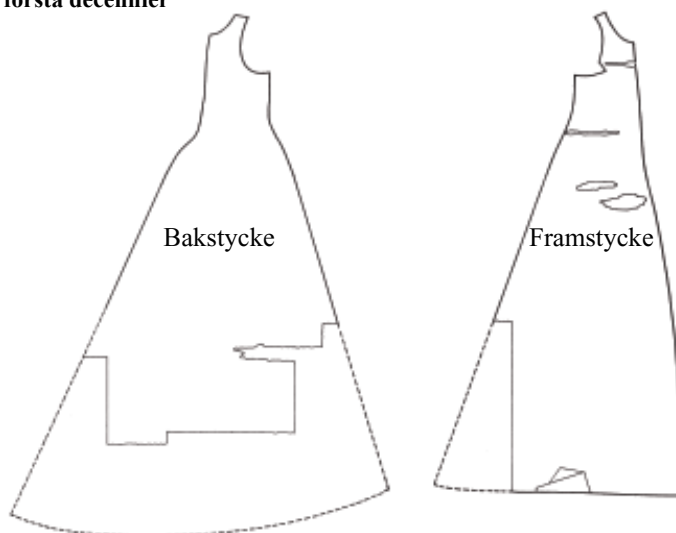
Herjolfsnes nr 41 och 38. Efter Nørlund 1924

långärmad kvinnodräkt. Dessa kjortlar skiljer sig från Kragelundskjorteln på flera sätt. De har liksom Moselundskjorteln ärmor med ärmkulle och ärmhål. Ärmen är asymmetrisk upptill, med sömmen på utsidan av ärmen och dessutom konstruerad med en kil. Med undantag av kilen fanns dessa drag redan hos Moselundskjorteln, men det finns också nya drag, vilka svarar mot de förändringar man kan se i dräktens utseende runt mitten av 1300-talet. Dessa kjortlar har flera kilar i sidorna, kilar som dessutom inte är helt triangulära utan formats så att de är raka eller nästan raka, ner till midjan. Längs överkroppen och ner till midjan är de endast 4 cm breda men vidgas kraftigt från

höften och neråt. Detta ger ett plagg som är om inte snävt, så i alla fall förhållandevis kroppsnära över överkroppen och en vidare ”kjol”. På kvinnoplagget är bakkilarna egentligen en enda kil med en falsk söm, dvs man har sytt en rad stygn så det ser ut som om kilen består av två delar. Så är också fallet med de nedre delarna av de bakre sidkilarna. Detta gjordes för att ge en illusion av att plagget består av fler kilar. Förutom att manskjorteln och kvinnokjorteln är slående lika till både konstruktion och utseende kan man se hur tillskärningen utvecklats jämfört med de tidigare kjortlarna. De består av betydligt fler delar och följer kroppens form bättre, i enlighet med modet från den andra hälften av 1300-talet. Förekomsten av falska sömmar visar också att detaljer i utseendet var så viktiga att man lade ner egentligen onödigt arbete på dem, även det ett tecken på modeideal.

Den gyllene kjorteln, bild 3.5, visar ett helt nytt sätt att skära till kjorteln. Plagget saknar kilar och består istället av två framstycken och två bakstycken

Bild 3.5 Drottning Margaretas gyllene kjortel, daterad till 1400-talets fyra första decennier

Efter Geijer, Franzen och Nockert 1994. Ärmarna är så fragmentariskt bevarade att det är svårt att avgöra snittet. De har därför inte återgetts här.

samt rester av ärmor. Plagget är snävt över livet och svänger sedan ut till en vidd på ca 420 cm. Då bredden på tyget endast är ca 60 cm är de olika delarna hopfogade av flera våder. De olika delarnas utformning styrs inte längre av tygets rektangulära form. Istället för att som tidigare tillföra vidd genom kilar är delarna utsvängda för att ge vidd i plagget, framför allt på bakstyckena kan man se en markant utsvängning från midjan och neråt. Plagget har också släp och nederdelarna av bakstyckena, som är de vidaste delarna, är rundade.⁶²

Ett problem med att jämföra skärningen mellan de tidigare kjortlarna och denna är att den gyllene kjorteln är ett praktplagg. Fynden från Herjolfsnes, Bockstensmannens dräkt m fl har tillhört personer från de lägre grupperna i samhället. Både Herjolfsnesdräkterna och Bockstensmannens dräkt överensstämmer dock utseendemässigt mycket väl med europeiskt mode, vilket gör en jämförelse möjlig. Bilder från 1300-talets slut och 1400-talet tyder också på att en mer kroppsnära och ”slösaktig” skärning blev vanlig även utanför aristokratin. Den gyllene kjorteln kan därför ändå ses som ett relevant exempel på denna periods sätt att skära till kjortlar.

I de undersökta diplomerna nämns 327 kjortlar, den äldsta från 1215 och den yngsta från 1493.⁶³ Kjortel användes dock som benämning även under följande århundraden. När kjortlar förekommer i diplomerna rör det sig dels om plagg, dels om mera allmänna omnämningar, som i kung Olafs reglering av de priser hantverkare fick ta ut för sitt arbete. För en knäppt manskjortel,

62 Geijer, Franzén och Nockert 1994

63 DN 2 nr 45, nr 147, nr 165, nr 255, nr 468 och nr 668, DN 3 nr 160, DN 4 nr 169, nr 217, nr 295, nr 363, nr 457 och nr 564, DN 5 nr 69, nr 331, nr 987, nr 597, nr 640 och nr 835, DN 6 nr 582, DN 7 nr 304, nr 470, DN 10 nr 9, DN 11 nr 6, nr 41, nr 93 och nr 146, DN 14 nr 48, nr 72 och nr 81, DN 16 nr 2, DN 19 nr 108, nr 119, nr 133, nr 156 och nr 390, DN 21 nr 505 och nr 659. DS 1 nr 155 och nr 871, DS 2 nr 951, nr 1095, nr 1103, nr 1225, nr 1261, nr 1271, nr 1275, nr 1363, nr 1605, nr 1656 och nr 1741, DS 3 nr 1791, nr 1850, nr 1907, nr 2075, nr 2189, nr 2192, nr 2377, nr 2500, nr 2553 och nr 2594, DS 4 nr 2601, nr 2654, nr 2666, nr 2678, nr 2685, nr 2699, nr 2715, nr 2744, nr 2759, nr 2762, nr 2829, nr 3002, nr 3056, nr 3065, nr 3096, nr 3130, nr 3331, nr 3379, nr 3419, nr 3422, nr 3452 och nr 3532, DS 5 nr 3691, nr 3730 och nr 4074, DS 6 nr 4374, nr 4615, nr 4635, nr 4639, nr 4877 och nr 5008, DS 7 nr 5685, nr 6129, nr 6195, nr 6357 och nr 6375, DS 8 nr 6476, DS 9 nr 7444, nr 7677, nr 7753, och 7955, DS 10 nr X72, nr X80 och Nr X143, SD 1 nr 675, SD 2 nr 937, nr 1143 och nr 1793, SD 3 nr 2104 och nr 2726

hätta och hosor fick skraddaren ta ut tre öre för sitt arbete, till vilket tygkostnaden naturligtvis tillkom.⁶⁴ Ett annat sådant omnämnande är kung Håkon V:s förordning från 1308, där det stadgas att medlemmarna i hans hird inte får ha finare kjortlar än kungen själv.⁶⁵

Uppgifter om material och färg är vanliga i dokumenten, men i ett fåtal fall ges även andra upplysningar om kjortelns utseende. Framför allt är det uppgifter om att kjorteln har knappar eller spännen. Ett exempel är Katarina Knutsdotters testamente. Hon var änka efter riddaren Ulf Håkansson och skrev sitt testamente i Linköping år 1369. Hennes testamente innehåller flera klädesplagg, men det är en kjortel som hon ger till tjänarinnan Sigrid som är av intresse i detta sammanhang. Sigrid fick en blå kjortel, med de silverknappar som Katarinas dotter hade i sin hätta.⁶⁶ Här finns dels belägg för den ganska självklara återanvändningen av silverknappar, dels säger knapparna något om plaggets utseende. Knäppta hättor, till konstruktionen liknande t ex Bockstensmannens struthätta, men snävare och försedda med knappar förekom i det sena 1300-talets kontinentala mode. Denna typ av hätta hade ett ganska litet slag och beroende på knapparnas storlek bör det röra sig om 10–15 knappar.⁶⁷ Om dessa skulle placeras på en kjortel bör de ha varit placerade på ärmarna, då de inte var tillräckligt många för att kunna användas för att försluta ett snävt plagg. Ett sådant måste vara öppet till nedanför midjan och knapparna måste sitta tämligen tätt för att tyget inte ska buckla sig när plagget följer kroppens kurvor. Det antal knappar som behövdes till en hätta räcker inte till.⁶⁸ Sigrids kjortel kan därför ha sett ut på två olika sätt: antingen kan den ha varit tillräckligt lös för att dra över huvudet, som Herjolfsneskjortlarna,

64 DN 5 nr 331

65 DN 11 nr 6

66 DS 9 nr 7955

67 Två fynd av denna typ av hättor har gjorts i London och de har båda 9 knapphål. Crowfoot, Pritchard och Staniland 1992, s 190 ff

68 Ett svenskt exempel på ett snävt plagg med tätt satta knappar fram ses på biskop Nils Hermanssons gravsten i Linköpings domkyrka, Nisbeth 1995, s 230. Några exempel på kvinnokjortlar med knappar fram har jag inte kunnat hitta från Sverige och Norge och de är ovanliga även från övriga Europa.

eller så var den så snäv som det sena 1360-talets mode förespråkade, men var snörd på kroppen. I båda fallen hade den knapparna på ärmarna.

I Arvid Ingelssons och hans hustrus testamente från 1434 nämns flera kvinnokjortlar med knappar, avsedda för parets tjänsteflickor samt en manskjortel till deras sven. Testamentet är skrivet i Nidaros och det är hans andra testamente. Det äldre testamentet från 1430 innehåller endast ett klädesplagg: en svart, fotsid kjortel av sayan med foder. I detta senare testamente räknas däremot ett antal kjortlar avsedda som gåvor till hans tjänare upp. Här nämns en svart kjortel vars ärmar var fodrade med grönt och som hade femton små förgyllda silverknappar och tre par spännen, en blå kjortel med sju silverknappar, en svart med fem silverknappar, en grön, som beskrivs som ”snygg” med sju par spännen, en sayanskjortel med tolv silverknappar och en snygg svart kjortel med åtta silverknappar som ges till olika tjänsteflickor. Därtill nämns tre plagg som kallas ”vaaskiortill”. En svart med fem silverknappar och tre par spännen, en brun med fem par spännen och en grön med tre par spännen.⁶⁹ Förledet ”vaas” betyder enligt Fritzner att plagget är avsett bäras vid oväder och när man ska ”slita ont”. Egentligen betyder ordet bara våt, och möjligen ville man markera att kjortlarna ifråga hade ullfettet kvar eller var extra väl valkade för att bättre stå emot regn. Det är en bättre förklaring än att de generellt skulle användas när man skulle ”slita ont”, då mängden knappar och spännen i silver på dessa vaaskjortlar talar mot denna betydelse. Ordet vaaskjortel nämns första gången 1381, då som ett mansplagg, och är alltså en relativt sen företeelse i diplomerna. Däremot nämns en ”vastabærd” i ett testamente redan 1343.⁷⁰

Kjortlarna hade alltså både knappar och spännen. Knapparna i detta testamente är alltid udda antal och spännena kommer alltid i par, vilket gör det troligt att knapparna, mellan sju och femton stycken, var placerade vid halsprund eller en längre öppning mitt fram. Spännena, som troligen var dekore-

69 DN 5 nr 640

70 DN 2 nr 468 och nr 255

rade häktor, var troligen placerade på ärmarna. I synnerhet som det i två andra testamenten talas just om ärmspännen.⁷¹ Den svarta kjorteln med grönt ärmfoder som nämns i testamentet bör ha varit försedd med armar som var vida nertill, något som var vanligt för denna tid, och visade det kontrasterande fodret. Därtill skulle en manlig tjänare få en blå kjortel av sayan och en grå av ”mengt” kläde. Ordet ”mengt” betyder blandad och kunde beteckna både materialet och färgen men då materialet anges som kläde får vi anta att de var färgen som var ”gråblandad”, dvs mönstrad i grått. Det engelska ordet *motley* används på motsvarande sätt om mönstrade tyger.⁷²

Det enda uttalade exemplet på en figursydd kjortel är när Ragnild Morakarl år 1420 ger ”...en trangan kiortil brwnan...” till en god väns dotter. Här nämns inga knappar, så man kan anta att den var snörd. Den gode vännens hustru fick däremot en vit kjortel med silverknappar.⁷³

Om man ser till samtliga omnämmanden i diplomerna: vilken bild ger de av kjortelns utseende? Kan man skönja en förändring över tid? När det gäller kjortelns tillskrifning ges inte så många uppgifter, utom det enda fall där kjorteln omnämns som ”trangan”. Då det i testamentena finns tolv fall från 1215 till 1371 där en man ger en kvinna sin egen kjortel i arv, kan man anta att det vanligaste var att kjortlarna inte var ”trånga”, dvs figursydda och snäva. Visserligen skulle kvinnan ifråga kunna sy om en manskjortel till en trång kvinnokjortel, då män vanligen är större än kvinnor, men det troligaste är dock att det är frågan om ett plagg som antingen var löst eller i likhet med Herjolfsnesfynden bara hade en antydning till figurform. År 1409 testamenterade en kvinna sin nya svarta, fodrade kjortel till en man och åtminstone här bör det stå klart att det inte rörde sig om ett figursytt plagg.⁷⁴

En annan sak som framkommer är att det, i enlighet med modet i övriga Europa, var vanligt med knappar eller spännen på ärmarna. Knappar och ärm-

71 DS 4 nr 3056 och nr 4615. Se också under rubrikerna *Knappar* och *Ärmspännen*

72 Hodges 2000, s 86 f

73 SD 3 nr 2726

74 SD 2 nr 1143

spännen nämns tolv gånger, från 1340-talet och framåt. I vissa fall nämns både knappar och spännen på samma plagg och då bör plagget ha varit försett med förslutning både på ärmarna och på livet. Knapparna satt då troligen på livet och spänna på ärmarna. Knappar förekommer endast på en bevarad kjortel, den ovan avbildade manskjorteln från Herjolfsnes, men knappar är ett vanligt fynd från medeltida kulturlager från våra städer så de knäppta kjortlarna i dokumenten kan ses som representativa för dräktskicket.

Materialet som anges för kjortlarna återspeglar att det främst är de högre stånden som är representerade i källorna. Till skillnad från både Bockstenmannens dräkt och dräkterna från Herjolfsnes som är tillverkade i vad som verkar vara lokalt producerat ylletyg är kläde det vanligaste materialet.⁷⁵ Detta anges antingen med kläde/*pannus* eller med ursprungsort. Det är betydligt vanligare att ursprungsort anges i svenska diplom än i norska. De fåtliga norska omnämningarna rör alla engelskt kläde, medan tygerna i svenska testamenten härrör i huvudsak från Flandern och Brabant, men även i nuvarande Tyskland och Polen.⁷⁶ Sammanlagt nämns tygets ursprungsort för 89 kjortlar. Nio kjortlar omtalas bara vara av kläde. Även lättare ylletyger, som silfar och sayan nämns: sex kjortlar av sayan och tre av silfar. Ungefär lika vanligt är scharlakanskjortlar som förekommer sex gånger. Vadmal nämns endast elva gånger och då i samband med gåvor till tjänare och fattiga. I jämförelse med det lokalt producerade tygets dominans i dräktfynden är detta en liten siffra. Vid ett tillfälle talas det om ”mænght bryggist”, vilket troligen var ett mönstrat tyg från Brügge. En kjortel anges vara av siden, som är ett material som annars mest användes till foder.⁷⁷ Det finns även kjortlar av skinn, varg- och mårdpäls.⁷⁸

75 Nockert 1997, s 11f

76 Vanligaste ursprungsorten är Gent, men även Ieper, Kortrijk, Brügge, Comines, Arras, Thorn, hertigdömet Mark och Poperinge nämns. För en utförligare redovisning: Se kapitel 5, *Materialet i kläderna*.

77 DN 4 nr 363

78 DN 4 nr 564. DS 4 nr 3379, DS 9 nr 7753

Den vanligaste färgen på kjortlar, och även totalt, var blått. Därefter kommer i fallande skala rött, vitt, brunt, svart, grönt, grått och, en gång vardera, ”marbri”⁷⁹ och mullbärsfärgat. Två gånger nämns även ”mixti coloris”, vilket betyder ”blandade färger”, men om det betyder någon form av melerat tyg eller om det var mönstrat kan vi inte veta enbart med hjälp av diplomerna. Två kvinnokjortlar från 1322 och 1331 beskrivs som ”halfliit” respektive ”halwskipftan”, dvs bestående av två halv i olika färg. I Söderköping har man funnit delar av en tvåfärgad kjortel som daterats till den första hälften av 1200-talet. Tyvärr är det omöjligt att avgöra om det är en mans- eller kvinnokjortel eftersom fyndet är fragmentariskt. Färgerna var troligen blått och rött.⁸⁰ Från Lödöse finns även en liten kil bestående av två olikfärgade valkade ylletyger som sytts ihop. Det skulle kunna röra sig om spetsen av en kil i en kjortel, men kan också t ex vara en del av en mössa. Här är färgerna gult och rött. En kjortel bestående av två olikfärgade halv kan ses på bild 3.6, från Ängsö kyrka i Västmanland. Målningen dateras till mitten av 1300-talet och den tvåfärgade kjorteln bärs av Kain. Den moderna dräkten var här ett av de sätt målaren använde för att framhäva det världsliga och dåliga i Kains karaktär, medan Abel försetts med en betydligt mer modest dräkt.

Man kan se en viss förändring över tid ifråga om vilka färger som var vanligast. Vitt förekommer inte alls i norska testamenten efter 1320 och svart, som har en ganska liten representation (endast två omnämmanden) fram till 1430, nämns sex gånger under de tjugo följande åren. För de andra färgerna finns ingen motsvarande klar förändring, men det verkar som om rött förlorar i popularitet efter 1360, medan grönt istället blir vanligare. Blått är däremot vanligt under hela medeltiden.

Kjortlarna var, i likhet med många andra klädesplagg ofta fodrade, i de flesta fall med päls. I materialet nämns kjortlar fodrade med gråverk, dvs

79 Enligt Newton ett tyg vävt på ett sådant sätt att det skiftade i flera olika färger och därför påminde om marmor. Newton 1980, s 58, 60, 65

80 Nockert 1992, s 5–12

Bild 3.6 Kain och Abel, Ängsö kyrka, ca 1350.

Foto: Lennart Karlsson, *Medeltidens Bildvärld*

ekorrrens vinterpäls, ”bissis”⁸¹, hermelin, kanin, mård och lamm. Därtill nämns förstärkt sindon som var ett tyg av bomull eller hampa som tillverkades bl a i Köln och i Lombardiet och ett ej närmare specificerat grönt tyg till foder i ärmar.⁸² Det finns inga bevarade plagg med foder, vare sig i annat tyg eller i päls. I konsten förekommer däremot ofta kjortlar fodrade i tyg i avvikande färg och ibland fodrade eller kantade med gråverk och hermelin.⁸³ Dessa fodrade och kantade kjortlar fungerade med all sannolikhet som överplagg och inte som mellanplagg.

81 Bissis motsvarar troligen det medeltida engelska ordet ”bische” som betecknar ekorrrens höstpäls. Denna var inte lika fin som den tjocka vinterpälsen, men finare än sommarpälsen som gick under namnet ”popellus”, se Newton 1980, s 66

82 Newton 1980, s 135

83 Kjortlar fodrade i avvikande färg kan ses bl a på baldakinen i Torpo stavkyrka i Norge, målad 1260–90 och i ett manuskript av Magnus Lagaböters landslag (Hardenberg Codex) från omkring 1330. På frontalet från Odda kyrka i Hordaland är en av Marias friare klädd i ett överplagg fodrat med gråverk. *Norges Malerkunst*,

Kordombla/thordhombla

En kordombla var en form av kjortel, vilket kan ses av ett testamente från 1357 där den omnämns som en ”tunica dictum kordhumblæ”, dvs ”kjortel kallad kordumblæ”.⁸⁴ Den var troligen ett överplagg och inte ett mellanplagg eftersom den kunde vara fodrad med päls. Det äldsta omnämmandet är från 1350 och det yngsta från 1360. Den förekommer alltså endast under en kort period. Det finns fem kordomblor i materialet, varav tre i samma testamente från 1357.⁸⁵ Plagget gavs av och till både män och kvinnor och de uppgifter som ges om dess utseende är att en var röd, en brun, en gråverksfodrad, en av scharlakan och en tillverkad av kläde från Ieper. De typer av överplagg som kan ses i konst från Norden under samma period är kjortlar eller surkoter med lång ärm samt ärmlösa surkoter. Det är därför troligt att även kordombla var ett plagg av någon av dessa två typer. Hildebrand nämner kordombla och konstaterar att den var en form av kjortel, med hänvisning till det ovan nämnda testamentet från 1357. Vad han underlåter att nämna är att åtminstone två av de kordomblor som nämns i detta testamente ges till kvinnor; plagget nämns endast i hans beskrivning av mansdräkten.⁸⁶

Surkot

Överplagget surkot nämns i källorna för både män och kvinnor under 1200-talet och 1300-talet. Själva ordet kommer av sur-cotte, dvs ovanpå cotten, det franska ordet för kjortel. Surkoten kunde enligt Boucher ha långa snäva armar, korta armar eller vara helt ärmlös. Männens var ofta slitsade mitt fram för att underlätta ritt.⁸⁷ I ett norskt testamente från 1331 omnämns en ”sorkot medr langum ermun” och i samma testamente används också ordet surkot utan någon sådan förklaring. I detta fall avsåg man alltså den kortärmade eller ärmlösa surkoten när man bara skrev surkot, eftersom den inte specifi-

s 21,43, Nockert 1997, s 77. En kjortel med kantning i hermelin kan ses bla i Odensala kyrka och Härkeberga kyrka. *Medeltidens Bildvärld*

84 DS 7 nr 5685. Min översättning.

85 DS 6 nr 4606, DS 7 nr 5685 och nr 6375

86 Hildebrand 1884, s 280 f

87 Boucher 1996, s 453

cerades.⁸⁸ I bilder från samma tid förekommer båda och den långärmade surkoten är svår att skilja från en kjortel om den inte har slitsar eller är kortare så att kjorteln under syns. När man talar om surkoter i mer allmän dräkt-historisk litteratur brukar man främst avse den sk *surcot ouvert*, den öppna surkoten, dvs en surkot utan ärmars. Surkoter utan ärmars bars av både män och kvinnor från 1200-talets mitt och framåt. Från mitten av 1300-talet fick kvinnosurkoterna allt större ärmhål så att livet slutligen bestod mest av en remsa fram och bak. Denna typ av surkot kan ses på bild 3.7, en kalkmålning från Ørslev kyrka i Danmark.⁸⁹ Den snäva dräkten på bilden och surkoternas skärning överensstämmer väl med kontinentala och engelska bilder från 1350- och 1360-talet.

Det finns sammanlagt fyrtio surkoter i materialet. Den äldsta är från 1215 och den yngsta från 1366. Vanligast är plagget under 1200-talets sista decennier och under första hälften av 1300-talet, efter 1350 nämns plagget

Bild 3.7 Dansande män och kvinnor från Ørslevs kyrka, Danmark.

Efter Nockert 1997

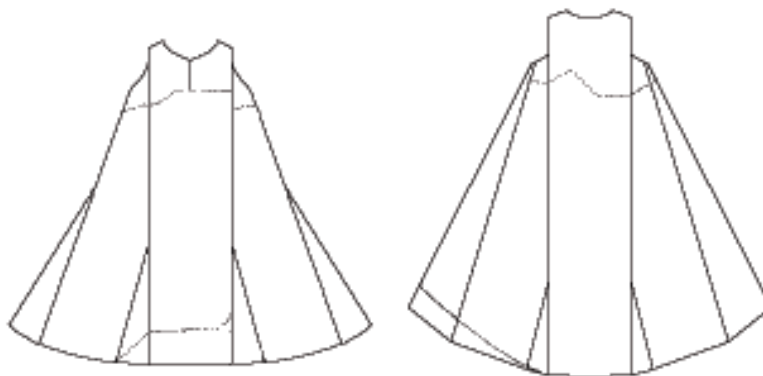
⁸⁸ DN 3 nr 160

⁸⁹ Denna målning brukar dateras till ca 1325 (*Danske Kalkmalerier. Tidlig Gotik 1275–1375*, s 154), men i likhet med Nockert vill jag istället placera den i mitten av 1300-talet. Nockert 1997, s 85. Man kan t ex jämföra dräkterna med dem som avbildas på ett glasfönster från katedralen i Ely, föreställande bönder, och daterat till 1340–49. *Age of Chivalry. Art in Plantagenet England*, s 292

endast sju gånger. Ordet surkot verkar i Skandinavien huvudsakligen ha använts om mansplagg. Surkoter avsedda för kvinnor nämns tolv gånger, den äldsta är från 1215 och de yngsta från 1366. Det äldsta omnämmandet av en surkot som tillhör en kvinna är från 1316, innan dess är det män som ger sina egna surkoter till kvinnor. Detta händer fem gånger sammanlagt, varav två innan 1316 och den sista 1333.⁹⁰ Det stämmer väl med uppfattningen att surkoten fram till ca 1340 var lös och vid och att samma plagg därför kunde användas av både män och kvinnor.

Vad som har definierats som en surkot (eller överkjortel) från 1330-talet har rekonstruerats av Anne Marie Franzén, utifrån vad som kallats ”den heliga Birgittas mantel”. Denna ”mantel” av mörkblått kläde visade sig alltså vid närmare undersökning vara ett omsytt livplagg. Plagget har en bevarad fickslits, vilket visar att det rör sig om ett överplagg, dvs en surkot eller möjligen något annat överplagg.⁹¹ Surkot var dock den vanligaste benämningen

Bild 3.8 Den heliga Birgittas surkot.

Efter Andersson och Franzén 1975. De streckade linjerna markerar gränsen mellan de bevarade nedre delarna och den rekonstruerade, övre delen av plagget.

90 DN 1 nr 243, DN 2 nr 165 och nr 255, DN 3 nr 160 och 202, DN 4 nr 217, 328, nr 363 och nr 457, DN 10 nr 9, DS 1 nr 155 och nr 762, DS 2 nr 1095, DS 3 nr 1850, nr 2075 och 2377, DS 4 nr 2759, nr 3002, nr 3130, och nr 3532, DS 5 nr 4074, DS 6 nr 4374, nr 4716 och nr 4877, DS 9 nr 7444

91 Fickslitsar är en föregångare till dagens fickor och var öppningar i vilka bäraren kunde sticka in handen för att komma åt t ex en penningpung fäst vid ett bälte.

på överplagg, både för kvinnor och totalt. Franzén menar att denna surkot ursprungligen var försedd med ärmor och det är troligen därför hon väljer benämningen kjortel, men då den övre delen av plagget saknas är det omöjligt att avgöra om plagget ursprungligen hade lång ärm, var kortärmat eller helt ärmlöst.⁹²

Ett mer säkert exempel på en öppen surkot är Herjolfsnes 37, som avbildas på bild 3.9, ett fragmentariskt plagg som hittades tillsammans med vad som antas vara ett mansskelett. Den är tillskuren med hela fram- och bakstycken utan mittkilar och har sidkilar med falsk söm. Den har fickslitsar och ärmringningarna är nedsydda mot avigan. Det sistnämnda, som inte förekommer på några av de andra dräkterna från Herjolfsnes, är det som gör att man kan dra slutsatsen att det rör sig om en ärmlös surkot.⁹³

Bilder av ärmlösa surkoter av denna tidiga typ med mindre ärmhål är förhållandevis ovanliga från Skandinavien, men förekommer t ex i gamla Dädesjö kyrka i Småland, på en stiftarbild från ca 1275.⁹⁴ Den ses även på Erik Menveds och drottning Ingeborgs gravplatta från Ringsted kyrka i Danmark, där drottningen bär en ärmlös surkot. Kvinnosurkoten med stora ärmhål avbildas, som nämnts, i Ørslevs kyrka. Denna typ av surkot fortsätter

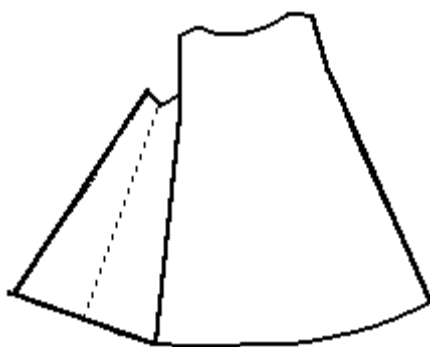

Bild 3.9 Ärmlös surkot från Herjolfsnes.

Efter Nørlund 1924

92 Andersson och Franzén 1975, s 18–29

93 Nørlund 1924, s 98 ff

94 En av dessa bilder återges som bild 4.1 i kapitel 4.

därtill att avbildas som ett ceremoniellt praktplagg långt efter att den försvunnit ur modet. Ett av de mest kända exemplen från Skandinavien på detta är Bernt Notkes skulptur från 1489 av St. Göran och Draken, där prinsessan bär en blå brokadkjortel med ärmar av tidig renässanstyp, med slitsar där särken syns, samt en gyllene surkot med stora ärmhål.⁹⁵

I diplomerna anges materialet i surkoterna endast en gång: kläde från Gent. Däremot nämns en surkot fodrad med vitt kläde, en med siden och tre med gråverk. Möjligen var ännu fler fodrade med gråverk, men när det står att någon ska få en surkot och hätta med gråverksfoder är det omöjligt att avgöra om båda var fodrade eller endast hättan. Tre surkoter anges bara som fodrade, varav en är en röd surkot med grönt foder avsedd att bäras av en man. Där var fodret alltså av tyg. Trots att inget sägs om vilket material de flesta surkoterna var gjorda av är det troligt att det var kläde. Fodren var så dyrbara att vadmal och lättare ylletyger inte är ett rimligt alternativ. Färg anges sjutton gånger: en vit, en röd, en brun, en lila, två gröna, fem röda och sex blå. Möjligen var ytterligare två surkoter bruna och en svart, men av samma skäl som när det gäller fodret går det inte att säga säkert.

Ett annat ord som troligen har samma betydelse som surkot är *supertunica*, som ordagrant betyder överkjortel; alltså en kjortel avsedd att bäras över en annan kjortel. Ordet används tre gånger, varav två i samma testamente från 1299. En av dessa är i kläde och den andra saknar uppgift om material i själva överkjorteln, men är fodrad med grön cendal. Även den tredje överkjorteln, från 1328, saknar uppgift om materialet, men uppges vara fodrad med mårdsinn. I förteckningen över den blivande norska drottningen Isabella de Bruce utstyrelse från 1299 nämns även *supertunicale*, med samma betydelse. De utgör där en del av kompletta uppsättningar med kjortel, två olika *supertunicale*, med ärmar och utan, kappa och hätta.⁹⁶

95 Svanberg 1993, s 62

96 DN 19 nr 390

Tröja

Benämningen tröja har en mycket växlande förekomst i medeltida dokument. Dels återfinns den i tre diplom från perioden 1330–1340 (från Oslo, Bohus slott och Linköping), dels dyker den upp igen mot slutet av 1400-talet för att bli vanlig under början på 1500-talet, i synnerhet om man då även räknar in benämningen *wams* som också betecknade en slags tröja.⁹⁷ Tröjan var under medeltiden ett sytt plagg av tyg och inte ett stickat plagg.⁹⁸ Det äldsta omnämnandet av tröja i diplomerna är från 1331, då Guttorm Haavardsson, kanik i Oslo testamenterade sin gröna tröja till en Alve.⁹⁹ Nästa omnämnande är från 1334, där Linköpingsborgaren Lars Häggebroder testamenterar sin *dyploides*, också kallad tröja.¹⁰⁰ *Glossarium över det svenska medeltidslatinet* översätter *dyploides* med dubbel kappa eller tröja, vapenrock. Även på 1500-talet används i ett dokument en form av detta ord: *deplouides*.¹⁰¹ Ordet *dyploides/deplouides* är besläktat med det latinska ordet *duplos* som betyder dubbel, och det är därför rimligt att anta att Lars Häggebroders tröja var av dubbelt tyg. Att det skulle vara en vapenrock är däremot osannolikt, en vapenrock bars tillsammans med rustning och hör därför inte hemma i en borgares kläduppsättning. Den hör däremot hemma i en kungs garderob och det är där vi möter nästa två tröjor. 1340 upprättades en inventarieförteckning över lösöre tillhörande kung Magnus Eriksson på Bohus slott. Bland kungens kläder märks som nämnts två tröjor, men i samma förteckning finns även en vapenrock så det står klart att dessa två var olika plagg.¹⁰²

Lars Häggebroders och Magnus Erikssons tröjor ligger inom samma korta tidsperiod på tio år, men sedan dröjer det ända till 1465 innan benämningen förekommer igen. Att det skulle röra sig om samma plagg är osannolikt, då dräktskicket förändrats mycket under de nära 150 år som skiljer

97 DN 3 nr 160 och nr 202, DN 21 nr 551. DS 4 nr 3096

98 Se t ex Nylén 1971 och Svensson 1935

99 DN 3 nr 160

100 DS 4 nr 3096

101 DN 9 nr 581

102 DN 3 nr 202

omnämningarna åt. I den rapport om ett dråp där ordet tröja nämns 1465 sägs det om den mördade Tore Stavn att han gick och lade sig i sängen med tröjan och hosorna på. Tröjan behölls alltså på under natten. Nu ägde mordet rum den 28e december och det är troligt att kylan bidrog till att han behöll hosor och tröja på när han gick och lade sig. Han var också gäst i en annans hem och delade troligen säng med någon.¹⁰³ Annars visar medeltida bilder att man oftast sov naken.¹⁰⁴ Frågan är om tröjan inte vid denna tid istället ska betecknas som ett mellanplagg? På bilder från 1400-talet ser vi ofta en kort jacka eller väst vid vilken hosorna är fästade med nålremmar. Möjligen är det detta plagg som då avses med benämningen tröja. Omnämningarna är så vaga att tröjan inte utan vidare kan hänföras till mellanplaggen, eventuellt hade den precis som kjorteln dubbla funktioner.

Materialet i tröjorna nämns inte någonstans, men verkar inte ha varit pälsfodrade, något som skiljer dem från de flesta överplagg. De som beskrivs som dubbla var fodrade i tyg. Det finns bara en uppgift om färg: Guttorm Haavardssons gröna tröja från 1331.¹⁰⁵

Ytterplagg

Kappa och mantel

De två benämningarna *mantel* och *kappa* kommer att diskuteras under samma huvudrubrik, men uppgifterna om de olika benämningarna redovisas också separat. Den medeltida kappan var inte vad vi i modern svenska avser med kappa dvs ett ytterplagg med ärmor, för detta hade man andra ord: *ærmakapæ* eller *toga*.¹⁰⁶ Kappan var, i all fall under större delen av medeltiden, ett plagg som liknade en mantel (denna betydelse lever också kvar i beteckningen ”slängkappa”). Vilken skillnad som förelåg mellan de två plaggen och som

103 DN 21 nr 551

104 Piponnier och Mane 1997, s 99

105 DN 3 nr 160

106 DS 4 nr 2685

gjorde att man använde olika benämningar har varit svårt för forskningen att avgöra. Margareta Nockert menar att kappan ursprungligen var försedd med kapuschong, medan manteln saknade sådan. Hon redogör inte för varifrån denna uppgift kommer, men det är troligt att det är från Hildebrand, som dock inte anger sin källa.¹⁰⁷ Hildebrand visar i sin tur en viss otydlighet när det gäller detta plagg. I *Landsbygden* definierar han kappan som en mantel med kapuschong, medan han i *De högste i samhället* menar att kåpan, som han översätter ordet *capa* med, försvann ur den världsliga dräkten bl a på grund av ”den större roll, som manteln började spela”; en formulering som antyder att det var större skillnad mellan dem än bara en kapuschong.¹⁰⁸

Mantellum och *cappa* förekommer tillsammans i endast ca 10% av de svenska testamentena, vilket skulle kunna bero på att ordens betydelse var så lika att de kunde användas synonymt. Likheten dem emellan visas också av ett dokument från 1293 där det talas om *mantolkapa*.¹⁰⁹ Även under medeltiden var det alltså svårt att dra en skiljelinje mellan de två plaggen.

I de testamenten där båda orden förekommer kan man dock se en tydlig delning mellan könen, såtillvida att ordet mantel främst, men inte uteslutande, används om plagg testamenterade till kvinnor. En annan skillnad är ifråga om vilka material som användes och vilken status dessa hade. Om man ser till alla mantlar och kappor som omnämns är mantlarna generellt sett tillverkade av, och fodrade med, finare material, även om det naturligtvis även finns kappor i exklusiva material.

I genomgången av uppgifterna från diplomerna kommer de två olika benämningarna att behandlas separat. I jämförelsen med arkeologiska fynd och bilder behandlas de tillsammans.

107 Nockert 1997, s 101, Hildebrand 1879, s 162

108 Hildebrand 1879, s 162, Hildebrand 1884, s 283

109 DS 2 nr 1095

Kappa

I dokumenten används formerna *cappa*, *capa*, *kapa* och *kåpa*, men jag har valt att använda den moderna stavningen *kappa*. Kappan kunde ha minst två olika utföranden, eftersom det ibland specificeras att det rör sig om en sluten *kappa*.¹¹⁰ Vid ett annat tillfälle finner den som skriver sitt testamente det nödvändigt att specificera den som ”capam meam blaiiam rotundam”, som eventuellt betyder ”min runda, blå *kappa*”. Det är emellertid inte den enda tänkbara tolkningen, då begreppet ”ront” i 1300-talets franska betecknade ett plagg som drogs över huvudet. I sådana fall skulle det även här röra sig om en sluten *kappa*.¹¹¹ Ett bevarat exempel på en sådan är Bockstensmannens *kappa*, som var hopsydd över ena axeln.¹¹² Kappan förekommer även som ett kyrkligt plagg, det talas om *kappam choralem* eller *korekappe*. I en del fall, som när biskop Thorfinn av Hamar i sitt testamente från 1284 donerar en *kappa* av samitum, kan vi, även om det inte sägs rent ut, se att det rör sig om en del av den liturgiska dräkten. Samitum var ett exklusivt importerat, mönstrat tyg och ett sådant material hörde bara hemma i ett kyrkligt plagg.¹¹³ Vanligen avses dock med ordet *kappa* ett världsligt plagg, som nämns både i samband med män och med kvinnor. Kappan förekommer 34 gånger i norska diplom mellan 1218 och 1490 och 61 gånger i svenska testamenten mellan 1200 och 1420.¹¹⁴ Materialet, när detta nämns, var framför allt kläde, men även schar-

110 DN 19 nr 133 och nr 390

111 DS 1 nr 812, om ”ront” om kläder: Newton 1980, s 24

112 Nockert 1997, s 51 ff

113 Samitum var en inslagskypert med två varpar som har sitt ursprung i nuvarande Iran och kunde vara gjord av olika material, såsom fint ylle, enbart eller blandat med silke, i färgat ylle kontrasterande med naturfärgat bomullsgarn eller helt i silke. Geijer 1994, s 75 och 279

114 DN 1 nr 243, DN 2 nr 468 och nr 668, DN 3 nr 160, DN 4 nr 475, nr 564 och nr 987, DN 5 nr 331, nr 640, nr 692 och nr 835, DN 6 nr 306, DN 7 nr 501, DN 11 nr 41, nr 93 och nr 117, DN 14 nr 48, nr 81 och nr 142, DN 15 nr 115, DN 17 nr 878, DN 19 nr 119 och nr 133. DS 1 nr 155, nr 762 och nr 871, DS 2 nr 951, nr 1095, nr 1103, nr 1261, nr 1275, nr 1363 och nr 1527, DS 3 nr 1791, nr 2594, nr 2130, nr 2189 och 2192, DS 4 nr 2601, nr 2699, nr 2715, nr 2744, nr 2759, nr 2762, nr 3002, nr 3299 och nr 3419, DS 6 nr 4615 och nr 4716, DS 7 nr 5685 och nr 6375, DS 8 nr 6476, DS 9 nr 7444, nr 7753 och nr 7955, SD 2 nr 1793, SD 3 nr 2726

lakan, vadmal, lättare importerade ylletyger, camelin¹¹⁵, russet¹¹⁶, burnet¹¹⁷ och skinn. Kappan kunde vara fodrad med ett annat tyg och alltså bestå av två lager tyg, sk ”twibyrd”. I nio fall anges kappan vara fodrad med annat tyg, vilket är ett stort antal jämfört med manteln som vanligen anges vara fodrad med pälsverk. Päls är även när det gäller kappan det vanligaste fodret, men skillnaden mellan antalet plagg med tygfoder och plagg med pälsfoder är inte stor då det rör sig om elva plagg som sägs vara fodrade med päls; gråverk, mård eller kanin. I de fall där fodertyget anges rör det sig om sayan, kläde och *sin don fortis*, ett hamp- eller bomullstyg som bl a vävdes i Köln och i Lombardiet.¹¹⁸ Ibland nämns bara att kappan består av två olika tyg och det ena är då troligen foder. Material som anges i dessa fall är tyg från Mark i Westfalen, vadmal och grått, grövre kläde från Lübeck. Fodrets färg anges sällan, men där finns en kappa med blått foder, en blå med gult foder och en mullbärsfärgad med vitt foder.

Själva kapporna visar stor variation när det gäller färg, men vanligast är mörka färger som svart, brun och grå, samt blå. Om det var en klar blå eller mörk blå färg vet vi inte, båda sorterna förekom och det var stor statuskillnad mellan dem.¹¹⁹ De blå kappor som också har ett angett foder var fodrade med tyg och inte päls, vilket tyder på att det rör sig om enklare plagg i dämpat

115 Enligt Newton ett ylletyg som möjligen har fått sitt namn pga sin färglikhet med kamelens päls. Newton 1980 s 27 och 115. Det skulle i sådana fall kunna vara samma som *camelot*, ett material som nämns i ett svenskt testamente från 1283. Se Boucher 1996, s 444 samt Enemark 1963

116 Ett grovt hemtillverkat ylletyg, rödbrunt, grått eller naturfärgat som användes av bönder och andra lantbor. *Oxford English Dictionary*

117 Ett enklare ylletyg som användes av mer framgångsrika lantbor, av högre status än russet. Hodges 2000, s 205

118 Detta sista material är lite speciellt eftersom det ingår i den utstyrelse som Isabella de Bruce medförde från Skottland inför sitt giftermål med den norska kungen och det därför inte kan sägas att detta material användes i Norge eller Sverige. Drottningens påverkan på modet bör emellertid ha varit stor. DN 19 nr 390. Om *sin don*: Newton 1980 s 135

119 Hodges 198 ff

blått.¹²⁰ Andra, mindre vanligt förekommande, färger på kappor är vitt, grönt och mullbärsfärgat.

Mantel

Mantel nämns sammanlagt 102 gånger i det undersökta materialet. De ord som vanligen används är *mantellus*, *mottul* och *mantol*. Det äldsta belägget i svenska testamenten är från 1215 och i norska diplom från 1293. Det yngsta omnämmandet är från 1450.¹²¹ Som vi ser nämns mantel inte alls i norska diplom under nästan hela 1200-talet. Detta kan bero på två saker. Dels kan det vara så att man använde ordet kappa istället, dels är de uppgifter om kläder vi har från 1200-talet från norskt område ytterligt få. Nästan alla behandlar dessutom prästers kläder och det är möjligt att deras dräkt skilde sig från dem som bars av lekmän i detta avseende. Andra norska källor från 1200-talet, som sagor och normativt material, använder ordet mantel.¹²² Den danske arkeologen Poul Nørlund menade att manteln efter 1200-talet endast användes som resplagg och ceremoniellt plagg, men det finns inget i diplomerna som tyder på det.¹²³ Mantelns popularitet håller i sig åtminstone till och med 1350-talet. Därefter minskar frekvensen och mantel nämns t ex endast tre gånger under hela 1400-talet.

Materialet i mantlarna anges vanligen inte, men scharlakan nämns sjutton gånger, siden tre, olika sorters kläde sju, burnet två och ”bærsacledhe” och camelin en gång vardera. ”Mengdr”, dvs blandad, nämns sju gånger, men för det mesta framgår det att det är färgen och inte materialet som avses, dvs

120 Med undantag av de blå kläder som nämns i förteckningen över Isabella de Bruce utstyrsel, vilka är fodrade med finaste gråverk.

121 DN 2 nr 147, nr 165 och nr 255, DN 3 nr 202, nr 260 och nr 417, DN 4 nr 169, nr 217, nr 328, nr 359, nr 363 och nr 457, DN 5 nr 69. DN 7 nr 304. DN 9 nr 310. DN 11 nr 41 och nr 127, DN 12 nr 99. DS 1 nr 155, DS 2 nr 951, nr 1095 och nr 1324, DS 3 nr 1907, nr 2075, nr 2377, nr 2511, nr 2553 och nr 2594, DS 4 nr 2666, nr 2685, nr 2744, nr 3056, nr 3065, nr 3130, nr 3379 och nr 3422, DS 5 nr 4055, DS 6 nr 4606, nr 4615, nr 4639 och nr 4716, DS 7 nr 6129 och nr 6375, DS 9 nr 7753 och nr 7955, SD 2 nr 1393

122 Monclair 1995

123 Nørlund 1941, s 26

att mantlarna var mönstrade på något sätt.¹²⁴ På en av 1200-talsmålningarna från Dädesjö gamla kyrka i Småland, som återges i kapitel 4 som bild 4.1, bärs mantlar eller kappor fodrade med diagonalrutigt tyg av några män som står bredvid en tronande kung. För de mantlar där materialet inte anges kan vi dock utgå från att det var någon form av ylletyg, då det var det vanligaste materialet i alla plagg.

Gråverk är det vanligaste fodret i mantlarna, tjugosju av dem uppges vara fodrade med gråverk. Näst vanligast är hermelin som fanns på elva mantlar, vanligen angett som foder, men ibland nämns det bara som kantning. Mård förekommer endast i svenska diplom, nio gånger, medan sobel, som endast hittas i norskt material, förekommer fem gånger. Andra foder som nämns är ospecificerad päls, vitt tyg, siden och ett antal mantlar där det bara anges att de ska vara fodrade.

De vanligaste färgerna på mantlar i diplomerna är röd, som nämns sju gånger, varav en gång som röd *mengdr* dvs mönstrad eller melerad, och blå som också nämns sju gånger, varav en gång som mörkblå och en gång som blå *mengdr*. Brun nämns sex gånger och grön fyra, varav en är *mengdr*. Därtill nämns en svart och en lila mantel. Prydnader nämns också i samband med mantlar, såsom guldprydnader och pärlor.

Siden som material i mantlar är ovanligt och det är inte ett speciellt praktiskt material till ett ytterplagg. Dessa mantlars primära funktion bör därför ha varit en annan än att skydda mot väder och vind, nämligen som status-symboler avsedda att visa ägarens rikedom. Även färger och prydnader bidrog till detta. En av sidenmantlarna, från 1349, var blå och försedd med ”skillmala”, en icke identifierad prydnad. En sidenmantel från 1366 var grön, försedd med norska guldprydnader och kantad och fodrad med hermelin och för den tredje, från 1353, saknas uppgift om färg men den var kantad eller fodrad med hermelin och sobel och försedd med ”lade”, en slags prydnader.¹²⁵ Två av dessa

124 För en diskussion om orden *mengdr* och *mixti* i samband med klädernas material; se kapitel 5.

125 DN 12 nr 99, DN 4 nr 457 och nr 363

sidenmantlar ägdes av kvinnor, medan den tredje nämns i en uppräknning av arvet efter en man. Denna innehåller dock flera plagg som definitivt är kvinnliga, som huvuddukar, så även denna mantel kan ha tillhört en kvinna. Det är under en kort period som sidenmantlar förekommer i materialet och de finns inte i svenska testamenten. Detta skulle kunna peka på en modedeforeteelse som var begränsad till Norge och endast varade en kort period. En sådan skulle då möjligen ha uppstått pga influenser från England, även om ett sådant mode inte nämns i Newtons studie av engelskt och franskt mode under den aktuella perioden.¹²⁶

Skillnader mellan kappa och mantel

Vid en jämförelse mellan kappa och mantel ifråga om material och färg framträder en tydlig statusskillnad. För mantel var scharlakans det vanligaste materialet, medan det endast finns två scharlakanskappor. Båda dessa förekommer dessutom i en kontext som är mer engelsk än nordisk, eftersom det rör sig om dels engelske kungens gåvor till norska sändebud, dels den blivande norska drottningen Isabellas utstyrelse. För kappan var kläde och andra importerade ylleytyger det vanligaste materialet och här var det framför allt ursprungsarten som angav status. Varifrån materialet i kapporna kom ses i tabell 3.1.

Detta skiljer sig mellan norska och svenska områden såtillvida att England är det enda ursprungsland som nämns i det norska materialet, ett ursprungsland som inte förekommer alls i svenska testamenten. Alla fall där en specifik ort anges, utom London, är alltså från det svenska källmaterialet. De olika orternas status som textilproducenter förändrades under medeltiden. Gent och Kortrijk tillhör de gamla flamländska textilstäderna vars kläde hade hög status under 1200- och 1300-talen. Nijvel som förekommer så ofta som fjorton gånger var ett av de sk ”nouvelles draperies” som under 1300-talet utmanade de gamla textilstäderna, framför allt genom att producera en större mängd kläde med billigare råvaror och billigare metoder. Det var inte fråga om några

¹²⁶ Newton 1980

Tabell 3.1 Tyget i kappornas ursprung. Absoluta tal.

Gent	2
Kortrijk	1
Nijvel	14
Leiden	1
Hertigdömet Mark	2
Lübeck	1
England	1
London	1

Källa: *Diplomatarium Norvegicum* och *Diplomatarium Suecanum*

billiga, grova tyger, men de hade lägre status än kläde från Gent, Ieper och Kortrijk.¹²⁷ Att Nijvel är så vanligt beror dock på ett enda testamente med många gåvor av kappor till tjänare.¹²⁸ Kläde från Leiden hade också lägre status och tygerna från Mark och Lübeck var eventuellt inte kläden utan lättare ylletyger.¹²⁹

Bland mantlarna var som sagt det dominerande materialet scharlakan och ifråga om ursprungsorter nämns Gent, Kortrijk och Brügge, alla anrika flamländska textilstäder, däremot inget tyg från tyska, engelska, holländska och mindre ansedda flamländska städer. Även fodren uppvisar en liknande tendens. Visserligen var päls det vanligaste fodret både hos manteln och hos kappan, men där manteln var fodrad med gråverk, hermelin, sobel och mård är det endast gråverk och mård av dessa som även återfinns på kappor. Därtill var ett par kappor fodrade med kaninpäls, som var av lägre status. Det var också vanligare att kappor var fodrade med tyg än att mantlar var det och då ibland med billigare tyger som sayan.

Det fanns alltså två tydliga och säkert belagda skillnader mellan mantel och kappa; nämligen att ordet mantel i högre grad användes om kvinnoplagg och att det också vanligen betecknade ett finare och mer värdefullt plagg än ordet kappa.

127 Munro 1994, kap. VIII s 114

128 DS 4 nr 2744

129 Se kap. 5

Plaggets konstruktion och utseende

I detta avsnitt används ordet mantel som samlad beteckning för både mantel och kappa. Att varje gång skriva ut ”mantel eller kappa” eller ”mantel/kappa” vore alltför omständligt; därtill används ordet mantel om detta plagg i modern svenska.

Från diplomerna vet vi följande om mantelns form: manteln hade två, eventuellt tre olika huvudutseenden. Dels kunde den vara öppen eller sluten, dels kunde den, om vi ska tolka *rund* som en beskrivning av dess form, antingen vara rund eller ha någon annan form. ”Rund” används i texten för att specificera vilken mantel det var, vilket visar att detta inte var den vanliga formen på mantlar. ”Rund mantel” kan emellertid även vara en synonym för ”sluten mantel”. Från mitten av 1300-talet förekom även mantlar med mer avancerad tillskärning. I heliga Birgittas klosterregel står att manteln inte fick vara plisserad eller noggrant tillskuren utan skulle bestå av släta och raka delar. Detta visar på förekomsten av mantlar med mer avancerad konstruktion, mantlar som också var plisserade.¹³⁰ Eftersom Birgitta markerar mot denna sorts mantlar såg hon dem troligen som flärdfulla och modebetonade. Bilder på mantlar med rynkning eller plissering verkar inte finnas från denna period inom det nordiska området och är ovanliga även på annat håll. Ett exempel där manteln är fint rynkad mot ett band kan dock ses på en staty på Stefansdomen i Wien föreställande Joanna von Pfirt, en medlem av det böhmiska kungahuset. Statyn tros vara från ca 1365.¹³¹ Cirka hundra år senare ser man bl a i tysk konst kvinnomantlar som är veckade mot en krage. Ett exempel från Sverige finns på Birgittaaltartavlan i Vadstena klosterkyrka. Denna är dock av tyskt ursprung.¹³² Plissering förekommer dock på andra plagg, som t ex en kvinnokjortel från Herjolfsnes.¹³³

130 *Regula Saluatoris*, kap 4, min översättning.

131 Newton 1980, s 94 f

132 Den sk Birgittaaltartavlan i Vadstena. *Unionsdrottningen*, s 251

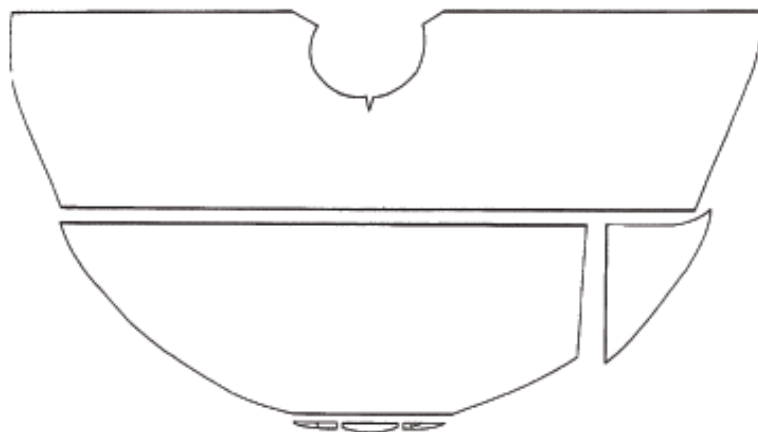
133 Nørlund 1924, s 123 ff, Østergård 2003, s 185 ff

Den halvcirkelformade manteln är den dominerande typen av mantel i konsten efter 1100-talet, dvs under hela den undersökta perioden. Från 1500-talet och framåt förekommer korta, runda eller elliptiska mantlar i konsten och från kontinenten finns också bevarade mantlar av denna typ. Även vid denna tid verkar dock halvcirkelformade mantlar ha varit det vanligaste.¹³⁴ Vid denna tid hade manteln emellertid förlorat sin ursprungliga funktion som ytterplagg och blivit ett praktplagg utan praktisk funktion. De mantlar som bevarats från medeltiden är alla halvrunda, i Norden rör det sig om två profana mantlar, samt ett antal korkåpor. De två profana mantlarna är den sk Leksandsmanteln, daterad till 1100- eller 1200-tal, och Bockstensmannens mantel från 1300-talet.

Manteln kunde vara sluten eller öppen. En sluten mantel var hopsydd på ena axeln, medan den öppna manteln fästes med band eller spännen. Den slutna manteln identifierar Newton med ordet *chlamys*, ett plagg som också förekommer i förteckningen över de kläder Isabella de Bruce 1293 tog med sig till Norge inför sitt giftermål med kung Erik Magnusson. Detta plagg hade enligt Newton ett mycket högt symboliskt värde, som en del i riddardräkten.¹³⁵ Bockstensmannens mantel är emellertid en sluten mantel, hopsydd på högra axeln och att denna mantel som är tillverkad av grovt, troligen lokalt producerat ylle inte var ett ceremoniellt plagg och symbol för riddarvärdighet är uppenbart. Även bilder visar att också enklare mantlar hade denna konstruktion. På mönsterskissen av Bockstensmannens mantel på bild 3.10 ses snett skurna kanter som går ut från halsringningen. Det var dessa som var hopsydda. Det djupa halshålet gör att den hopsydd får en klockliknande form.

Leksandsmanteln är en kvinnomantel funnen vid utgrävningar i Leksands kyrka 1971. Den är troligen vad som kallades ”schnurmantel”, dvs en mantel som hölls samman med ett band fäst vid mantelns kanter. Vad som verkar vara en del av snodden finns bevarad. Precis som Bockstensmannens

134 Arnold 1985, s 35f, 95 ff
135 DN 19 nr 390, Newton 1980, s 44 ff, se bild sid 49.

Bild 3.10 Bockstenmannens mantel.

Efter Nockert 1987. De tjockare linjerna visar tygets stadkanter.

mantel är denna mantel konstruerad av två stycken som sytts ihop längs stadkanterna. De beräknade måtten är dock annorlunda, Leksandsmanteln nådde förmodligen ända ner till fötterna bak, medan Bockstensmannens mantel nådde ner ca en meter runt om. Till skillnad från Bockstensmannens dräkt som är en enkel dräkt har är detta ett finplagg. Den är gjord i fint, gult ylle, vävt i diamantkypert, dvs med ett invävt mönster. Den är kantad med ett annat ylletyg och längs framkanterna är den prydd med en brickvävd bård i flera färger. Det är troligt att den hört till ägarinnans finaste plagg.¹³⁶ Exempel på denna typ av mantlar, kan ses på Birger Jarls, hans hustrus och sons gravsten från Varnhems klosterkyrka i Sverige och frontalet från Odda kyrka i Norge. Figurerna på dessa bilder håller fast mantelns snören med ena handen i en för tiden typisk modegest.¹³⁷ Manteln kunde även hållas ihop med ett spänne antingen på axeln eller mitt på bröstet, som t ex kan ses på Magnus Erikssons majestätssigill och Mariabilden på frontalet från Tresfjord kyrka.¹³⁸

¹³⁶ Nockert 1982

¹³⁷ Svanberg 1987, s 73, *Norges Malerkunst*, s 48

¹³⁸ Svanberg 1987 s 171, *Norges Malerkunst*, s 70

Det finns ytterligare ord som betecknar någon form av mantel eller kappa i diplomerna, nämligen *klokko* och *pallium*. Det senare betyder enligt *Glossarium över det svenska medeltidslatinet* ”grekisk mantel” och brukar främst användas om en del av ärkebiskopsdräkten; det vita band som vid högtidliga tillfällen bars över mässhaken och i Y-form hängde ned över bröst och rygg.¹³⁹ Ordet *pallium* förekommer dock även i sammanhang där det framgår att det inte är ärkebiskopsdräkten som avses. Dels är materialen och färgerna fel, bruna och svarta ylletyger med pälsfoder, dels är mottagarna inte ärkebiskopar. Det är dock ett ovanligt plagg, som inte nämns i svenska testamenten och bland de norska diplomerna förekommer endast i uppräkningsavtal från den engelske kungen till den norske kungens sändebud. Av dessa uppräkningsavtal framgår att *pallium* skilde sig från kappan, då båda orden förekommer i dem, men mer upplysningar om den ges inte.¹⁴⁰

Klokko förekommer endast i ett diplom, Guttorm Haavardssons, kanik i Oslo, testamente från 1331; ett testamente som även innehåller andra ovanliga benämningar på klädesplagg som *cotehardie*.¹⁴¹ Troligen kan *klokko* jämföras med det tyska ”glocke”, som enligt P. Post användes om en kort, rundskuren mantel.¹⁴² Enligt Falk är *klokko* ett mantelliknande plagg, dock slutet, i en klockliknande form.¹⁴³ Båda dessa tolkningar kan naturligtvis vara sanna; det finns dock inga bevarade rundskurna mantlar innan 1500-talet, så Falks tolkning är mer sannolik. Den testamenterade klockkon var röd och hade en tillhörande hätta.

Pellicium

Med ordet *pellicium* avsågs en rock eller kjortel av päls eller möjligen fodrad med päls. Ett exempel på en kjortel helt i päls, i detta fall gråverk, kan ses på

139 Stolt 1964, s 25 f

140 DN 19 nr 108, 133 och 156

141 DN 3 nr 160

142 Post 1923, s 42–47, von Wilckens 1988, s 54

143 Falk 1919, s 192

bild 3.11, en del av den norska Baldisholtapeten från 1100-talet.¹⁴⁴ Bilden representerar månaden april och visar en man i snäv slitsad kjortel helt gjord i gråverk. Samma typ av kjortel kan ses i en normandisk psaltare från ca 1180, där en ryttare bär en dräkt helt i hermelin.¹⁴⁵

I de undersökta diplomerna förekommer ordet pellicium endast i svenskt material och någon direkt motsvarande term är svårt att hitta på norska. Plagget finns, som synes av bild 3.11, dock avbildat i ett norskt sammanhang. Det troligaste är att man i norskan använde något annat ord, kanske ”skinnkjortel”.

Ordet pellicium förekommer sex gånger mellan 1302 och 1372. Fem kvinnor och en man får en pellicium. Vilken sorts skinn det rör sig om anges i tre fall och det är då mård.¹⁴⁶ Plagget är i alla fall i svenska källor främst ett kvinnoplagg, men är inte speciellt vanligt.

Plagget suppellicium som nämns i ett antal testamenten från 1200-talet och 1300-talet är en del av prästklädseln och kallas också röcklin.¹⁴⁷ Själva existensen av detta plagg visar på vanligheten av tjocka päls- eller pälsfodrade plagg. Röcklinet var nämligen en vid linneskjorta konstruerad för att kunna bäras över tjocka pälsplagg under vintern.¹⁴⁸

Skingr

Skingr är ett ord vars betydelse är oklar. Även om *skingr* liknar ordet skinn verkar det inte ha varit ett plagg av detta material. Även om flera *skingr* var försedda med päls var det inte huvudmaterialet när detta anges. Alla omnämningen av material tyder istället på att det var ett plagg tillverkat av tyg, vilket ofta, i likhet med många andra plagg, var fodrat eller prytt med päls. Ett *skingr* var dock fodrat med röd sayan. *Skingr* nämns åtta gånger och

144 Bonaden har nyligen ¹⁴C-daterats till perioden 1040–1190. Nockert och Possnert 2002, s 90 ff

145 Koninklijke Bibliotheek, den Haag, KB 76 F 13

146 DS 2 nr 1363, DS 3 nr 2377 och nr 2553, DS 6 nr 4615, DS 10 nr X 72 och nr X143

147 DS 1 nr 301, nr 812, nr 827, DS 4 nr 2678, DS 5 nr 4074, nr 4111, DS 7 nr 6357, DS 9 nr 7378 och nr 7834

148 Stolt 1964, s 69–70

Bild 3.11 Baldisholtapeten

endast två av dessa saknar helt uppgifter om materialet. Två skingr var tillverkade i scharlakan och fodrade med gråverk respektive hermelin. Två var tillverkade i grönt *mengt*, dvs troligen grönt mönstrat tyg. Sex av dessa skingr är från samma testamente från 1326.¹⁴⁹ Det faktum att skingr tillverkades av så exklusiva material som scharlakan och fodras med gråverk placerar plagget som ett förnämt statusplagg, frågan är bara om det är ett plagg som i andra dokument går under andra namn. Omnämningarna är från en mycket kort period, på mindre än tjugo år och är begränsade till Västlandet i Norge (Stavanger resp. Bergen) så kanske går plagget under en annan benämning i andra trakter. I ett svenskt testamente från 1313 ger Ingrid Larsdotter sin ”skarlachans schin” som gåva till en viss Sigrid och det rör sig antagligen om samma 149 DN 10 nr 9, DN 4 nr 169, DN 5 nr 69

plagg.¹⁵⁰ ”Skarlakan skin” förekommer även i *Hærra Ivan*, en hövisk roman översatt från franska år 1303, vilken ingår i de sk *Eufemiavisorna*. I detta verk nämns också kvinnor som skyler sina ansikten med sina ”skin”.¹⁵¹ Även i ett norskt diplom från 1307 ser vi formen ”skin”.¹⁵² Med undantag av det skingr som sänds som gåva till biskop Thord av Grönland är alla plaggen, både i dokumenten och i romanen avsedda för eller burna av kvinnor.

Falk jämför skingr med *skikkja*, som han menar är ett öppet ytterplagg och samma sak som en mantel.¹⁵³ Ordet *skikkja* förekommer dock inte i de undersökta diplomerna.

Tabard

Klädesplagget tabard, eller *tabbært*, *tabærd*, eller någon annan stavning nämns första gången 1215 och sista gången 1405. Det rör sig alltså om nästan tvåhundra år då plagget förekommer i svenskt och norskt diplommaterial. Ordet tabard hade två olika betydelser, varav den ena var ett överplagg för ceremoniellt och militärt bruk. Detta var ett plagg med fritt hängande fram- och bakstycke och korta vingformade ärmar, huvudsakligen använt vid tornerspel, både av deltagare och av härolder mm. Den andra betydelsen, som bland annat nämns av Boucher, är ett slags ridrock med okänt utseende.¹⁵⁴ Troligen är det i denna betydelse, och inte i betydelsen vapenrock, som ordet används i diplomerna. Det förekommer nämligen vid ett tillfälle att en man ger sin tabard till en kvinna.¹⁵⁵ Sammanlagt nämns tjugosex tabarder, de flesta i svenska testamenten.¹⁵⁶

150 DS 3 nr 2594

151 *Norse Romance III: Hærra Ivan* 1999, rad 1025, 1867, 2126 och 3216. I romanen används också ”skin” i betydelsen *päls* (rad 4009 och 4831), men det framgår av de tidigare exemplen att det också är namnet på ett klädesplagg

152 DN 2 nr 85

153 Falk 1919, s 185

154 Boucher 1996, s 453

155 DS 4 nr 2762

156 DN 2 nr 255, DN 3 nr 160, DN 4 nr 374, DN 16 nr 2, DN 17 nr 878. DS 1 nr 155, DS 2 nr 1271 och nr 1605, DS 3 nr 1851, nr 1907, nr 2377 och nr 2500, DS 4 nr 2678 och nr 2762, DS 5 nr 4074, DS 7 nr 5685, SD 1 nr 675

Fyra av tabarderna var fodrade med gråverk, en med mårdskind och en med vitt kläde. Tre anges bara som fodrade. Tre var blå, en röd och en brun. En av de blå, i ett testamente från 1325, hade två tillhörande hättor, vilket får ses som ett belägg för att detta plagg inte hade kapuschong, då två hättor inte kan sitta fast på ett plagg. Nästan alla tabarder testamenterades tillsammans med andra kläder som kjortlar och hättor, varav hättor var allra vanligast.

Eftersom det inte finns närmare beskrivningar av plaggets utseende vare sig i svenska källor eller i litteraturen är det oklart hur tabarden som ridrock eller allmänt överplagg såg ut. Om man antar att plagget haft ett likartat utseende i båda betydelseerna finns det emellertid bilder från 1300-talet som skulle kunna vara avbildningar av tabarder. Det är överplagg med vingformade armar, som eventuellt kan vara, men troligen inte är, öppna i sidan. Ett exempel kan ses på Josef så som han avbildas på den övre vänstra bilden på frontalet från Odda.¹⁵⁷

Ärmkappa/Toga

Detta plagg nämns oftast under namnet *toga*. Det är ett exempel på hur man under medeltiden använde latinska ord för klädesplagg för att beteckna ett helt annat plagg än det ursprungliga. Eftersom detta är ett av de plagg där vi har mer information om konstruktionen än bara namnet vet vi att det plagg som i svenska medeltida dokument kallas toga har mycket litet gemensamt med den klassiska togan. År 1328 testamenterar Walborg Jonsdotter "...togam meam dictam aermakapae...", dvs "min toga, kallad ärmkappa", till en annan Walborg, Lars hustru.¹⁵⁸ Detta är första gången plagget nämns och det framgår alltså att togan var ett överplagg försett med armar. Benämningen kappa användes om vad som nu kallas mantel och ett överplagg med armar blev då en ärmkappa.

Ärmkappan nämns allt som allt nitton gånger mellan 1328 och 1371. Fjorton ärmkappor var avsedda för män och fem för kvinnor. Det verkar alltså

¹⁵⁷ *Norske frontaler*, s 96. Bilden ses även på denna boks omslag.

¹⁵⁸ DS 4 nr 2685

vara fråga om ett plagg som i huvudsak bars av män, men som även kvinnor kunde bära. Med undantag av en inventarieförteckning från Bohus slott 1340, där kung Magnus Erikssons tillhörigheter uppräknas, är alla dokument innehållande plagget från det dåvarande Sverige och även detta dokument har en stark anknytning till Sverige.¹⁵⁹

I Sune Bengtssons, kyrkoherde och kanik, testamente från 1371 står att ”herr Tore ska få den dubbla (fodrade) ärmkappan med hätta i samma färg”.¹⁶⁰ Det visar att plagget inte hade kapuschong utan att man i stället hade en lös hätta till; annars hade inte hättans utseende behövt beskrivas. I övrigt nämns ärmkappa endast en gång tillsammans med en hätta och där ingår det i en uppräknning tillsammans med andra plagg.¹⁶¹

De flesta av ärmkapporna saknar uppgift om färg, fyra anges dock vara blå och en röd. Flera var fodrade, en med gråverk, två med mårdsinn, en med grönt foder, en med foder ”mixti coloris” och en beskrivs som ”duplicatam” dvs i dubbelt tyg. Tyg var alltså jämförelsevis vanligt som foder. Vid ett tillfälle talas om ett mårdfoder som passar för en ärmkappa. Ärmkappa ingår både i två borgares testamenten (båda från Linköping) och i vad som i Bohusinventariet betecknas som ”vnum par kronocledhe”, en uppsättning krono- eller kröningskläder.¹⁶² Detta visar hur samma klädesplagg förekom i flera olika sociala grupper.

Vad som möjligen är en ärmkappa bärs av fru Ingeborg Bengtsdotter på hennes och makens gravplatta i Uppsala domkyrka, som återges i bild 3.12. Det är en ärmförsedd kappa med täta veck över axlarna och den övre delen av ärmarna och ovanpå den en öppen hätta. Gravstenen är dessutom ungefär samtida med de äldsta dokumenten där plagget nämns.

159 DN 3 nr 202

160 DS 4 nr 3096

161 DS 4 nr 3056, nr 2685, nr 2829, nr 2910, nr 3096, nr 3422 och nr 3452, DS 5 nr 3691 och nr 4074, DS 6 nr 4877 och nr 5127, DS 9 nr 7592, DS 10 nr X80 och nr X97, DS 4 nr 3056

162 DN 3 nr 202. DS 4 nr 3096 nr 3422

Det är dock inte säkert att det är detta som avsågs med ärmkappa, i synnerhet som den har stora likheter med vad som i forskningen ofta kallas gardecorps, ett plagg som syns på många bilder från 1200-talet och det tidiga 1300-talet.¹⁶³ Det kan vara så att ordet ärmkappa, i likhet med till exempel kjortel, var mer allmänt beskrivande än knutet till ett visst utseende. Mot detta talar dock den förhållandevis korta period som benämningen förekommer i diplomerna.

Huvudbonader

Under hela medeltiden bar de allra flesta människor någon form av huvudbonad. Huvudbonaden var ett av de främsta medlen att i dräkten uttrycka kön, ålder och social status, en egenskap hos huvudbonaden som diskuteras närmare i kapitel 6 och 7.

Kategorin huvudbonader uppvisar en stor variation av benämningar och är den typ av plagg som skiljer sig mest mellan män och kvinnor. De huvudbonader som nämns i diplomerna kan delas in i följande undergrupper: den gifta kvinnans huvudbonad, hattar, mössor, hättor samt olika former av huvudprydnader som kransar och kronor. De olika benämningarna kommer att diskuteras tillsammans inom varje grupp. Vi vet ofta så lite om plaggens utseende att det är svårt att skilja mellan dem. Att behandla dem var för sig skulle också leda till onödiga upprepningar.

Den gifta kvinnans huvudbonad

Det som här kallas ”den gifta kvinnans huvudbonad” var dukar och bindlar av antingen linne eller siden. Linne var dock troligen vanligast och har lånat sitt namn till två av benämningarna: huvudlin och haklin. Dukarna och bindlarna kunde kombineras på olika sätt och det varierar över tid vilka man använde, hur de bars, hur mycket av håret som syntes etc. De benämningar

¹⁶³ Payne 1965, s 172

Bild 3.12Kopparstick av Birger Perssons och Ingeborg Bengtsdotters gravplatta.

Kopparstick av Elias Brenner från slutet av 1600-talet. Efter Andersson 1982

som förekommer i de undersökta diplomerna är: *glissing, peplum, haklin, huvudduk, huvudlin, skaut, vitta, strik* och *strikskaut*.

Haklin, vitta, strik och strikskaut är benämningar på det tyg som lindades runt huvudet och halsen och som bars under antingen en slöja eller under en bindel eller krona av tyg. Ordet haklin förekommer endast en gång i diplomerna; i en förteckning över vad som togs från drottning Blankas fatabur på Tönsberghus 1365 nämns ett litet stycke tyg avsett för ett haklin.¹⁶⁴

Strik och vitta, eller *wirra*, användes som synonymer. Det senare är eventuellt en felskrivning och förekommer endast i ett testamente från 1329 där ett ”wirram kallat guldrandigt strik” nämns. Ordet vitta återfinns också i Birgittas klosterregel där det också beskrivs hur det skulle bäras: ”Huvudets prydnader skall vara ’vitta’, vilket omringar panna och kinder och till en del döljer ansiktet; och vars ändar hopfästes med en nål i nacken...”¹⁶⁵ I reglerna står sedan att den svarta slöjan skall läggas ovanpå detta.¹⁶⁶ Med undantag av den svarta slöjan och kronan med de röda tecknen för Jesu sår liknar de birgittinska nunnornas huvudbonad den gifta kvinnans eller änkans, så det är troligt att de var konstruerade och bars på samma sätt.

En av strikets/haklinets funktioner var troligen att hålla håret på plats och borta från ansiktet, men man kunde också nåla fast slöjan i det. Storleken på det varierar mellan olika perioder och även beroende på bärarens sociala status. Under det tidiga 1300-talet var det ofta endast ett smalt band som gick under hakan, som t ex kan ses på bild 3.13. Bilden är från Odda kyrka i Hordaland fylke och föreställer St. Anna. Hon har en krans eller krona av vitt tyg med vågig kant och flera ränder som kanske avbildar bårder eller snoddar i samma färg som tyget. Striket har en likadan vågig kant och ”ränder” i samma färg.

164 DN 3 nr 343

165 “Ornamenta capitis erit vitta, qua frons et gene circumdentur et ex parte operiatur facies; cuius extremitates vna acus in occipite coniungat. Super hanc ponatur velum de tela denigrata, quod ne defluat, tres acus adaptabunt, vna circa frontem et due circa ambus aures.” *Regula Saluatoris*, kap 4: 62–63. Min översättning.

166 *Regula Saluatoris*, kap 4: 62–63

Senare täckte det ofta halsen och huvudet helt, såsom t ex på avbildningar av den heliga Birgitta. En annan form av heltäckande strik ses på 1200-talet då långa band virades många varv runt haka och huvud.¹⁶⁷

Strik ses endast i svenska testamenten, medan man i de norska använder det längre ordet strikskaut. Sammanlagt förekommer orden i sju diplom, fyra gånger i svenska testamenten och tre i norska diplom. De svenska omnämningarna är från perioden decennierna före 1350 och de norska från 1300-talets andra hälft.¹⁶⁸ Möjligen används strikskaut istället för strik för att visa att det rörde sig om stora strik som täckte huvudet istället för de smala banden under hakan, men det kan också vara bara en språklig skillnad.

Alla testamenten utom ett, där strik eller strikskaut nämns, är upprättade av kvinnor. Undantaget är en uppräknings av det arv som Munan Amundssons barn fick efter honom.¹⁶⁹ Av de fyra svenska striken nämns ett

Bild 3.13 St. Anna från Odda kyrka, Hordaland fylke.

Efter *Norsk Middelalderkunst*

¹⁶⁷ Bumke 2000, s 152, om *gebende*

¹⁶⁸ DN 4 nr 363 och nr 457, DN 7 nr 304. DS 4 nr 2744 och nr 3056, DS 5 nr 4069

¹⁶⁹ DN 4 nr 363

som flamländskt och de tre andra som gulrandiga. Två av dessa, som tillhört drottning Blanka hade också pärlor i nederkanten.¹⁷⁰ Någon speciell flamländsk typ av strik i perioden runt 1330 går inte att finna genom att studera bilder från området, så är det troligare att ”flemst” snarare betyder att striket var tillverkat av flamländskt material än att det var av en speciell flamländsk typ. Strihskaute hittas man alla i dokument med många klädesplagg; det rör sig om en förteckning över arv och två förteckningar över lösöre överlämnat i samband med bröllop. I två fall nämns strihskaute tillsammans med krusade skaute som då bars ovanpå striket (se ordet skaute). Fyra strik eller strihskaute sägs vara gul(d)randiga och det rör sig då antingen om helt randiga strik eller en guldbård i ena kanten, såsom t ex kan ses på en träskulptur föreställande den heliga Birgitta i Mattmar, Jämtland, från 1500-talets början.¹⁷¹

Något som inte förekommer i dokumenten, men däremot i bildkonsten, är krusade eller veckade strik. Det sistnämnda kan ses på en skulptur av St. Anna i ett gotländskt altarskåp från 1400-talet, där hela striket är mycket tätt och fint veckat.¹⁷²

Färg anges inte i dokumenten och det är troligt att de enfärgade striken var vita och att vitt även var bottenfärgen hos de randiga striken, då de nästan alltid avbildas i denna färg. Ett av undantagen är ett Mariaskåp från Fröskog kyrka i Dalsland, ett svenskt arbete från 1200-talets andra hälft. Där avbildas två kvinnor med röda strik som sveper om hela huvudet under en veckad tygbindel i ett fall och en pillerburksliknande mössa i det andra fallet, också de röda.¹⁷³ I ett fynd från den judiska kyrkogården i Alt-Villach i Österrike, finns även resterna av ett rött sidenstrik bevarat.¹⁷⁴

170 DS 5 nr 4069

171 *Den gotiska konsten*, s 269

172 Väte kyrka, nu på Historiska Museet. *Medeltidens bildvärld*. Vecken, som är tydliga i verkligheten är emellertid svåra att se på bilden.

173 Nu på Historiska Museet i Stockholm. Möjligen är mössan istället en rak tygbindel, altarskåpet är så högt placerat att man inte kan se ovansidan av figuren. Eftersom det var tänkt att sitta högt kan det också vara så att konstnären inte avbildat ovansidan på huvudbonaderna, så dessa inte skulle synas.

174 Petrascheck-Heim 1970, s 73 ff

Ovanpå striket bars vanligen en slöja. Denna går under flera olika namn i källmaterialet, nämligen *glissing*, *peplum*, *huvudduk*, *huvudlin* och *skaut*. Av dessa är det endast *glissing* som nämns i både svenska och norska dokument. Det finns överhuvudtaget fler omnämningar av huvuddukar i de norska diplomerna. Orsaken till detta kan ligga i urvalet, där även andra typer av dokument än testamenten använts för den norska delen av undersökningen, men flera av de norska omnämningarna härrör från just testamenten. Det fanns alltså i Norge en större benägenhet att räkna med huvuddukar, *både* i testamenten och i andra typer av diplom. Materialen i slöjorna var troligen oftast linne, som benämningen *huvudlin* antyder, men i tre *glissingar* och i ett *skaut* anges istället siden som material.¹⁷⁵

Det vanligaste ordet för slöja är *skaut*, som endast förekommer i norska diplom. Enligt Fritzner har *skaut* sex olika tänkbara betydelser, av vilka två kan vara relevanta i detta sammanhang: fyrkantigt kläde i allmänhet och huvudbonad för kvinnor. Falk registrerar endast den sista betydelsen och menar att den under äldre tid dolde nacken, men att den också var namnet på en fyrkantig huvudduk som kunde bäras på många olika sätt.¹⁷⁶ I de undersökta diplomerna framgår det av sammanhanget oftast att det är betydelsen huvudduk eller slöja som är den aktuella.

Skaut nämns i elva diplom, mellan 1322 och 1402, men ordet finns kvar och används även i modern norska om huvuddukar.¹⁷⁷ Vad som under medeltiden skilde *skaut* från andra benämningar som *glissing* och *huvudduk* framgår inte helt av dokumenten, men de måste ha varit såpass olika att man gav dem olika namn, eftersom *glissing* och *skaut* respektive *huvudduk* och *skaut*

175 DN 2 nr 147, DS 6 nr 4548, DS 7 nr 6375

176 Han skriver också att *skaut* skulle kunna vara kortform av *skautafaldr* och då beteckna den sorts toppiga huvudbonad som är en del av den isländska nationaldräkten för kvinnor. Om denna har anor till medeltiden är dock mycket osäkert, det troligaste är att det är *skaut* som är grunden i ordet och att *faldr* betecknar ett speciellt sätt att bära den på. Falk 1919, s 100, Broby-Johansen 1978, s 129.

177 DN 2 nr 147 och nr 165, DN 4 nr 217, nr 328, nr 359, nr 363 och nr 457, DN 5 nr 69 och nr 418, DN 7 nr 304, DN 12 nr 99

förekommer i samma dokument.¹⁷⁸ Skaut kunde se ut på olika sätt; i tre testamenter daterade till 1352, 1353 och 1379 eller dessförinnan nämns fem krusade skaut.¹⁷⁹ Detta är ett mode som förekom i Böhmen, Ungern, Nederländerna, Österrike, England och Norden. Den krusade effekten åstadkoms troligen genom att man när man vävde slöjorna lade in extra trådar i stadkanten.¹⁸⁰ Exempel på detta på bilder från Norden är drottning Eufemias gravmonument i Sorö kyrka, från ca 1350 och en målning från 1300-talets slut i St. Peterskyrkan i Næstved där vi ser drottning Helvig med en nästan groteskt stor krusad slöja på huvudet.¹⁸¹ I båda fallen vilar kronan ovanpå de krusade slöjorna. Ett mindre extremt exempel med bara ett par krusade slöjor kan också ses i Risinge gamla kyrka, på en målning av drottning Vasti.¹⁸²

Glissing, eller som den kallas i de latinskspråkiga dokumenten: *peplus*, var enligt Söderwall ett slags slöja eller huvudduk.¹⁸³ Den nämns i sju diplom mellan 1350 och 1402, sammanlagt rör det sig om 14 glissingar.¹⁸⁴ De nämns oftast tillsammans med andra huvudbonader som skaut, hättor, mitre och huvudsilver. Benämningen *glissing* förekommer endast under femtio år i materialet. Om man ser på nordisk och europeisk konst är den enda speciella typ av slöja som är utmärkande för just 1300-talets andra hälft de krusade slöjor som nämndes ovan. Eftersom de definieras som skaut i diplomerna och dessutom förekommer i samma dokument som *glissing* kan det inte vara de som

178 DN 4 nr 217, nr 359 och nr 363, DN 7 nr 304, DN 5 nr 418

179 DN 4 nr 359 och nr 363, DN 7 nr 304

180 Newton 1980, s 87 f, Giza och Newton 1983 s 141–152

181 Newton 1980, s 99 och Broby-Johansen 1948, s 165, se äv. s 64. Ett annat exempel är drottning Eufemias bild på Kristoffer II:s gravmonument i Sorø kyrka, Nørlund 1941, s 56

182 Nisbeth 1995, s 190

183 I ett svenskt testamente från 1369 testamenteras ”en peplum kallad glissing”. DS 9 nr 7955. Peplum är annars den latinska formen av det grekiska *peplos*, som var ett kvinnligt livplagg som fästes på axlarna. Detta plagg bars inte under medeltiden utan en slöja hade alltså fått överta benämningen. Detta troligen beroende på att den nedvikta kanten överst på den antika *peplos* också kunde vikas upp och draperas över huvudet.

184 DN 4 nr 359 och nr 363, DN 5 nr 418, DN 7 nr 304. DS 6 nr 4606, DS 7 nr 6375, DS 9 nr 7955

avses med detta ord. Vilken skillnaden var mellan skaut och glissing går alltså inte att slå fast, bara att det var en sådan.

Huvudduk nämns en gång och *huvudlin* två gånger i diplomten. Huvudduk finns med i en uppräknin av Ingebjörg Ivarsdotterns medgift i äktenskapet med Thorleif Sigurdsson 1335.¹⁸⁵ Förteckningen innehåller en mängd hemtextilier och olika klädesplagg och tillbehör till dessa. Där ingår ett skaut, värt en mark och fem huvuddukar värda en halv mark. Ordet huvudduk betecknade alltså, åtminstone vid denna tid och på denna plats, en mindre värdefull del av den kvinnliga huvudbonaden. Det motsatta måste ha gällt det huvudlin som nämns i Kung Magnus och drottning Blankas svenskspråkiga testamente från 1346. Det var nämligen broderat med guld och vita pärlor. Eftersom *strik* nämns i samma uppräknin får vi anta att huvudlin betecknade en slöja.¹⁸⁶ I en förteckning över vad som togs från den då avlidna drottning Blankas fatatur på Tönsberghus 1365 nämns också ett litet stycke tyg avsett för ett huvudlin.¹⁸⁷

Slöjor, om vi använder det som samlande benämning, var av konsten att döma vanligen vita. De kunde dock även vara dekorerade; både skaut och glissingar beskrivs ibland som randiga. I ett testamente från 1349 nämns ett ”gulrænt” skaut och i ett norskt dokument från 1353 nämns två glissingar med ”några guldränder”.¹⁸⁸ ”Gulrænt” syftar troligen på att hela skautet är randigt, som kan ses på flera gotiska madonnaskulpturer.¹⁸⁹ Det finns även ett bevarat exemplar av en guldrandig slöja från Europa, från 1100-talet.¹⁹⁰ Det

185 DN 4 nr 217

186 DS 5 nr 4069

187 DN 3 nr 343

188 Vad det gäller skautet skulle man i detta testamente kunna tolka ordet som bara ett fyrkantigt tygstycke, en av Fritznerns andra tänkbara betydelser av ordet. Skautet ges nämligen som gåva till Munkalivs kloster, för att förvara oblat i. Å andra sidan var återanvändning av profana klädesplagg i sakrala sammanhang inte ovanligt och skautet ingår i en uppräknin av klädesplagg. Det är alltså troligt att det är huvudduk. DN 12 nr 99

189 Bl a Mariaskulpturer från Sundre kyrka på Gotland, nu på Gotlands Fornsal och från Vagnhärad och Edshult, båda nu på Historiska Museet i Stockholm.

190 Slöjan anses vara av arabiskt ursprung och är daterad till 1100-talet även om den fanns i ett relikvarium från 1288. Flury-Lemberg 1988, s 320f

skulle också kunna betyda att skautet var försett med en bård längs kanten, i detta fall guldfärgad. Bårder längs kanten på slöjor eller huvuddukar förekommer t ex på medeltida träskulpturer föreställande Maria, St. Anna, den heliga Birgitta och andra heliga kvinnor som avbildas med slöja.¹⁹¹ På korportalens östra kapitälband på Martebo kyrka på Gotland har även Maria och hennes tjänarinna bårder längs kanten på sina slöjor.¹⁹² Vilken färg dessa bårder har haft går däremot inte att avgöra. En av glissingarna sägs vara ”med röd tråd”, vilket skulle kunna vara en broderad bård i kanten.¹⁹³

Färg anges inte för de slöjor som förekommer i diplomerna. Det utesluter inte att några av dem kan ha varit färgade. I konsten finns exempel på gula och röda slöjor eller strik, till exempel på dörren till en altartavla från Tore-sund i Södermanland där slöjor i en gulaktig färgton förekommer både ensamma och tillsammans med ett haklin.¹⁹⁴ Gula huvuddukar av olika slag, färgade med saffran, är också känt från europeiska skriftliga källor.¹⁹⁵ Det finns också bilder av slöjor som ser ut att vara fodrade. Den heliga Birgitta avbildas med vit slöja med både guldfärgat och blått foder och en Mariaskulptur från tidigt 1300-tal visar en slöja som är vit med guldränder över hela utsidan och röd på insidan.¹⁹⁶ Fodrade slöjor nämns inte i diplomerna och det skulle kunna vara något som endast användes på avbildningar av heliga kvinnor.

Hatt

Hattar var, av medeltida konst att döma, en vanlig huvudbonad. I diplomerna nämns dock endast en hatt: en stråhatt i ett testamente från 1461.¹⁹⁷ På bild-

191 Se t ex *Den gotiska konsten*, s 255, 269, 300

192 *Den gotiska konsten*, s 190

193 DS 6 nr 4548

194 Altarskåpet är från tidigt 1300-tal och troligen ett tyskt arbete. Förvaras på Historiska Museet. Ett annat exempel på en gulbeige slöja kan ses på en Mariabild från Ganthem på Gotland, även den på Historiska Museet.

195 Zijlstra-Zweens 1988, s 60 och Bumke 2000, s 154f

196 Lindgren 1991, s 11, madonna från Vagnhärad, nu på Historiska Museet.

197 *Norges gamle love indtil 1387*, band IV, s 361 f

material från Europa finns stråhattar avbildade från hela medeltiden och ett nordiskt exempel är en dansk akvamanil från ca 1300 i form av en kvinna i moderiktig kjortel och stråhatt.¹⁹⁸ Stråhattar hörde, att döma av Håkon V:s rättarbot för Bergen från 1306, till den kvinnliga modedräkten vid denna tid. I denna stadgas nämligen att prostituerade kvinnor inte fick bära stråhatt och ett antal andra prydnader, utan att dessa var förbehållna ärbara kvinnor.¹⁹⁹ Orsaken till att stråhattar inte syns i diplomerna, även om de under perioder ingick i modet och därmed hade ett statusvärde, var troligen att det ekonomiska värdet var lågt. De var tillverkade i ett billigt material och var heller inte speciellt hållbara, något som troligen också bidrog till att de inte nämns i testamenten. Varför hattar i övrigt inte förekommer i diplomerna går inte att förklara, möjligen döljs vad vi uppfattar som hattar under beteckningarna mössa och luva. De är emellertid inte heller speciellt vanliga i diplomerna.

Mössor

Fem ord som används i diplomerna och som alla troligen betydde någon form av mössa är *luva*, *huva*, *pileus*, *mössa*, *berdken* och *beret*.

Luva nämns en gång, i ett testamente från 1346. Det är Henrik Ludvigsson, kanik i Uppsala som ger bort tio mårdskind och en luvo till en viss herr Bartholomeus.²⁰⁰

Huva nämns endast i norska diplom. Fyra huvor nämns mellan 1326 och 1366. Tre av dem beskrivs som gråverkshuvor och en som en barnhuva med "ladum", dvs en prydnadsbård. Gråverkshuvorna var troligen fodrade med päls och inte mössor med pälsen utåt, som inte verkar förekomma i samtida skandinavisk konst. Vad det gäller barnhuvan vet vi inte vilket kön användaren hade, men de tre andra huvorna är knutna till kvinnor. En är en testamentesgåva från Arne Hakelsson till hans syster Sigrid och de två andra

198 *Unionsdrottningen*, s 175

199 NGL IV, s 361 f

200 DS 5 nr 4074

är dels kvarlåtenskap efter en kvinna och dels en kvinnas medgift.²⁰¹ Med reservation för att det endast rör sig om fyra omnämmanden verkar huva ha varit en huvudbonad som bars av kvinnor och barn, med ett möjligt undantag i att den huva Arne Hakelsson testamenterar kan ha varit hans egen; flera andra plagg han ger sin syster är det. Hildebrand är lite oklar i vad han anser att huvan är. I den första delen av *Sveriges medeltid, Landsbygden*, anger han det som synonym till huvudduk, medan han i *De högste i samhället* endast säger att den är en motsats till hatten och hänvisar till ett brev från 1512 där en guldhuva nämns.²⁰²

En annan benämning på mössa som bara används i samband med kvinnor är *pileus*. Detta är ett latinskt ord som helt enkelt betyder mössa och det nämns i två svenska testamenten, från 1200-talets slut och den första delen av 1300-talet. I båda fallen är kvinnor både givare och mottagare. I det första testamentet beskrivs en blå pileus prydd med små sköldformade silverpaljetter.²⁰³ Dessa silverpaljetter var vad som under medeltiden kallades ”ströningar” och som var vanligt förekommande i den medeltida klädedräkten. De var vanligen gjorda i förgyllt silverbleck och kunde ha många olika former och präglade mönster: rosetter, liljor, bokstäver och sköldar som i detta fall. Sådana bleck är vanliga i medeltida skattfynd och det finns också bevarade föremål med ströningar fastsydda eller påspikade, t ex ett skrin från 1381 och relikaskar från 1400-talet.²⁰⁴ I Håkon V:s rettarbot från 1314 förbjuds män att till vardags bära ströningar på kläderna eller huvudbonaden.²⁰⁵ Om den andra pileus vet vi bara att den var fodrad med hermelin.²⁰⁶ Hermelinsfodret och silverpaljetterna visar att pileus var ett finare plagg. Hur de såg ut i övrigt framgår inte av dokumenten och bilder på kvinnor med mössor eller hattar är ovanliga. På en dopfunt från Tryde i Skåne kan dock en kvinna med

201 DN 2 nr 255, DN 4 nr 169, nr 217 och nr 457

202 Hildebrand 1879, s 162, Hildebrand 1884, s 297.

203 DS 2 nr 951

204 Tegnér 1996, s 474 f

205 Bengtsson 1999, s 210

206 DS 4 nr 3056

vad som kan vara en låg pillerburksliknande hatt ses, men denna bild är över hundra år äldre än det första omnämmandet.²⁰⁷ På en snidad bänkgavel från 1400-talet i Kirkjebøur kyrka på Färöarna finns en bild på den heliga Anna i en hög pillerburksliknande hatt med rundad kulle, under vilken hon bär haklin och slöja.²⁰⁸ Ingen av dessa avbildningar är samtida med de testamenterade mössorna och kan därför inte ge en säker bild av hur de mössor som testamenterats såg ut. Likheten gör dock att man kan anta att formen var liknande även i perioden mellan dem. Utanför Norden finns flera exempel på kvinnomössor av liknande typ från 1200-talet och det tidiga 1300-talet. På ett av dessa, statyn av Reglindis från katedralen i Naumburg, som ses på bild 3.14, har mössan ornament runt nedre kanten och kanske var det så silver-sköldarna på mössan i det svenska testamentet var placerade.²⁰⁹

Från Herjolfsnes finns bevarat tre mössor. Två av dessa, en vuxenmössa och en barnmössa har raka sidstycken och platt kulle och liknar mössorna på dopfunten i Tryde och katedralen i Naumburg till utseendet. Nørlund tar för givet att mössorna som funnits tillhört män eller pojkar och har därför svårt att förklara den ena mössans placering i en grav med ett kvinnoskelett.²¹⁰ Dessa testamenten visar emellertid att mössor också var kvinnoplagg.

Från 1400-talets andra hälft finns tre diplom som innehåller tre olika ord för någon slags mössa, nämligen: mössa, eller *mysze* som det stavas i det aktuella diplommet, *berdken* och *beret*. Mössa förekommer en gång, i ett norskt testamente från 1461. Tyvärr saknas ett ord alldeles innan själva ordet mössa så om någon ytterligare beskrivning av plagget fanns är det förlorat. Till skillnad mot huva och pileus är detta ett plagg som ges av en man till en man.²¹¹

207 Daterad till 1100-talets tredje fjärdedel. *Den romanska konsten*, s 166 och 174

208 *Unionsdrottningen*, s 86

209 Det finns fler exempel från katedralen i Naumburg. Tex statyn av markgrevinnan Uta, som bär krona utanpå mössan. Statyerna är från mitten av 1200-talet. *Die Zeit der Staufer*, s 195

210 Nørlund 1924, s 105 f, Østergård 2003, s 219 ff. Tyvärr har plagget inte ¹⁴C-daterats. På grundval av kjortelns form kan vi dock anta att plaggen i den härstammar från perioden efter 1340.

211 DN 5 nr 835

Bild 3.14 Skulptur från katedralen i Naumburg, mitten av 1200-talet.

Efter Die Zeit der Stauer: Geschichte—Kunst—Kultur

Berdken används i en beskrivning av en kvinnas dräkt, där det sägs att hon hade en vadmalsstack på sig och en berdken på sitt huvud.²¹² Beret slutligen finns med i en förteckning över varor som såldes. Där nämns tre bereter, en svart och två röda. Ordet är besläktat med biretta, som är namnet på en mössa som bars (och bärs) av präster inom den katolska kyrkan. Detta ord användes enligt Boucher om en hätta under 1200-talet och det tidiga 1300-talet och på 1500-talet om en rund mössa. Eftersom omnämmandet är från slutet av 1400-talet är det troligt att det är betydelsen rund mössa som är den aktuella.^{213E}

²¹² DN 9 nr 400

²¹³ DN 21 nr 671, Boucher 1996, s 443

Det finns inga klara kriterier för vad som ska definieras som en mössa och vad som ska definieras som en hatt. Om det fanns sådana under medeltiden är de förlorade för oss. De plagg som avbildas i konsten och som bevarats kan därför ha definierats som både mössa och hatt, både i samtiden och tidigare forskning. De bildexempel och de bevarade plagg som redovisas nedan kan därför i tidigare forskning ha diskuterats under benämningen hatt.²¹⁴

Den vanligaste mösstypen i europeisk bildkonst från 1400-talets tredje fjärdedel är en mössa med rund eller spetsig kulle, oftast med uppvikt eller delvis uppvikt kant. Den är också en av de vanligaste i svenska senmedeltida kyrkomålningar och kan t ex ses på Albert målares målningar i Almunge kyrka i Uppland. En variant med uppvikt brätte är den hatt som idag förknippas med Robin Hood, men om den i samtiden definierade som en hatt eller en mössa vet vi inte.²¹⁵

På de sk knektkapitälerna från Linköpings domkyrka, daterade till ca 1310 kan man se flera mansfigurer i toppiga mössor med uppvikta brätten.²¹⁶ Mössorna ser ut att vara antingen stickade eller nålbundna. Mössor och hattar var en av de första stickade artiklarna som tillverkades och såldes. Från Sverige och Norge finns dock inga exempel på stickade föremål innan 1500-talet, så det är troligare att mössan är nålbunden.²¹⁷ Även på sydportalens tympanon kan man se en mössa eller hatt med uppvikt kant, här burens ovanpå en hätta.²¹⁸ En rund mössa utan brätte kan bl a ses på en kragsten från Uppsala domkyrka, på en säckpipespelande lekare, och på stenhuggarmästarens självporträtt i Linköpings domkyrka.²¹⁹

Förutom de bevarade mössorna från Herjolfsnes som nämndes i anslutning till benämningen pileus finns ännu en bevarad mössa därifrån. Det är en

214 Hildebrand 1879, s 161

215 *Medeltidens bildvärld*, scenerna med äktenskapsbryterskan och Josef som kastas i brunnen. Mössor utan uppvikt kant ses bl a i scenen med mannaregnet och Marie begravning.

216 Ullén 1987, s 190–196

217 Turnau 1991, s 20ff

218 Ullén 1987, s 127

219 *Den gotiska konsten*, s 172 och 181

hög mössa (27 cm) med toppig form och rund kulle som ¹⁴C-daterats till 1250–1410. Man vet inte om den har tillhört en man eller kvinna.²²⁰

En typ av mössa som inte nämns i de norska eller svenska diplomerna, men däremot i en förteckning över varor som importerades från England till Norge är *kveif*.²²¹ Kveifen var en liten tättslutande vit linnemössa som bland annat finns avbildad på frontalen från Årdal och Nedstryn i Sogn og Fjordane och i Hackås kyrka i Jämtland. Det finns en bevarad mössa av denna typ som sägs ha tillhört den heliga Birgitta.²²² Eftersom kvinnor inte avbildas i enbart kveif är det troligt att de bars under någon annan huvudbonad, så som till exempel syns i en fransk handskrift från 1200-talets slut, där den bärs under en ”krona” av vitt tyg.²²³

Ett intressant resultat av denna undersökning är att de flesta mössor eller hattar som nämns i diplomerna har anknytning till kvinnor, som ägare, givare eller mottagare. Detta skiljer sig från hur kvinnor avbildas i konsten, där de allra flesta kvinnor endast har någon form av haklin och slöja och även från tidigare forskning, som endast anger hatt som ett manligt plagg.²²⁴ Av någon anledning, kanske estetisk eller symbolisk, valde man sällan att avbilda kvinnor i mössa eller hatt, trots att diplomerna visar att även kvinnor ägde dem. Som vi ska se gäller detta även huvudbonaden hätta, som mycket sällan avbildas som kvinnoplagg innan 1400-talet, trots att de förekommer i diplomerna under hela den undersökta perioden.

Hättor

Detta plagg går i diplomerna under benämningarna *hätta*, *kaprun* och det latinska *capucium*. Orden avser med största sannolikhet en hätta som fortsatte ner i ett slag som täckte axlarna och en del av bröstet. Under 1300-talet och 1400-

220 Østergård 2003, s 221f

221 DN 19 nr 436

222 *Norske frontaler*, s 71 och 80, *Den gotiska konsten*, s 328, Andersson och Franzén 1975, s 5–17

223 Voronova och Sterligov 2003, s 39

224 Hildebrand 1879, s 161

talet hade denna vanligen en långsmal förlängning som hängde ner från hjasan och efter denna kallas detta plagg i vår tid struthätta.

Det finns ett flertal arkeologiska fynd av hättor, till exempel Bockstensmannens hätta och sjutton hättor från Herjolfsnes. Utanför Skandinavien finns bland annat rester av hättor från London bevarade. Hättans utseende förändrades under medeltiden, något som syns både i bild och fynd, men dess grundläggande drag och tillskärning förblir densamma. Vad det gäller tillskärningen finns, som syns på bild 3.15, två huvudtyper: en där hättans slag vidgas genom isättande av en kil mitt fram (a) och en annan konstruktion där vidden uppnås med hjälp av kilar vid skulderna (b).

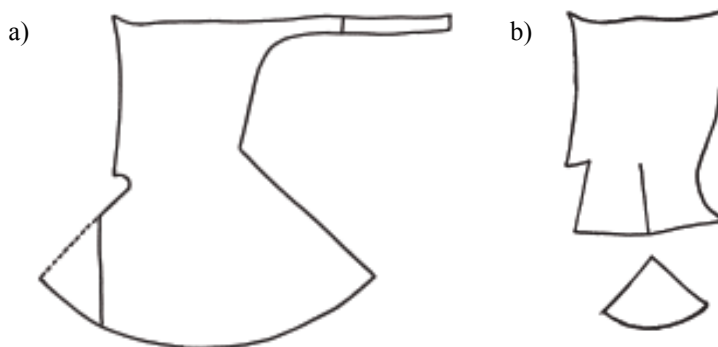
En form av hätta som blev vanlig i Europa under andra hälften av 1300-talet är den öppna, knäppta hättan. Denna var i stort sett konstruerad på samma sätt som hättorna i bild 3.15, men i och med att den var knäppt fram möjliggjordes en tätare passform runt halsen. Den bars, av bildkonsten att döma, huvudsakligen av kvinnor och kunde bäras både öppen och knäppt. Den bars ofta ovanpå haklin och slöja och knäppningen gjorde det lättare att få på sig hättan utan att rubba dem. Fynd av öppna hättor, eller delar av dem, med knapphål har gjorts bl a i London och i Dordrecht i Nederländerna, daterade till slutet av 1300-talet respektive ca 1400.²²⁵

Det finns inga skandinaviska fynd av öppna, knäppta hättor, men på Ingeborg Bengtsdotters gravplatta, bild 3.12, kan man se en öppen hätta med små knappar längs den ena kanten och i den sk Kalmarhandskriften från 1430-talet finns en bild av en kvinna i en grön hätta som av den snäva passformen runt halsen att döma var knäppt. Det finns också exempel på en knäppt manshätta avbildad i Härkeberga kyrka.²²⁶ Silverknappar i en kvinnohätta nämns även i Katarina Knutsdotters testamente från 1369.²²⁷

225 Crowfoot, Pritchard och Staniland 1992, s 190 ff

226 A Andersson 1982, Myrdal 2004, s 414, Lundberg 1961, s 200

227 DS 9 nr 7955. Se även diskussion under rubriken "kjortel"

Bild 3.15

Hättor från Herjolfsnes. Efter Nørlund 1924

I de svenska testamentena förekommer hättor 81 gånger från 1215 till 1413. Frekvensen är ganska jämn för hela perioden och det finns inget som talar för att den skulle vara på väg att försvinna där undersökningen slutar, år 1420.²²⁸ I det norska materialet nämns 63 hättor under beteckningarna *hätta* och *kaprun*, där *kaprun* är den ojämförligt vanligaste. Även där är frekvensen jämn och det sista omnämmandet är från 1478.²²⁹ Hättor var alltså ett mycket vanligt plagg och ingår ofta i de uppsättningar kläder som skänktes tillsammans.²³⁰

228 DS 1 nr 155 och nr 762, DS 2 nr 1271, nr 1275 och nr 1741, DS 3 nr 1850, nr 1851, nr 1907, nr 2130, nr 2377 och nr 2500, DS 4 nr 2678, nr 2759, nr 2762, nr 3002, nr 3056, nr 3096, nr 3130, nr 3331, nr 3379 och nr 3532, DS 5 nr 4074, DS 6 nr 4374, nr 4615, nr 4635, nr 4639, nr 4716, nr 4877 och 5127, DS 7 nr 5685, nr 6357 och nr 6375, DS 9 7444, nr 7677, nr 7753 och nr 7955, DS 10 nr X 80, nr X 97 och nr X 143, SD 2 nr 1793

229 DN 1 nr 243, DN 2 nr 147, nr 165, nr 255, nr 295 och nr 468, DN 3 nr 160, nr 260 och nr 417, DN 4 nr 169, nr 217, nr 328, nr 359, nr 374, nr 457, nr 987 och nr 564, DN 5 nr 69, nr 331 och DN 5 nr 640, DN 6 nr 306, DN 7 nr 304, DN 10 nr 9, DN 11 nr 41 och nr 93, DN 19 nr 390

230 Att hättor så ofta skänktes tillsammans med ett överplagg eller ett ytterplagg kan vara en orsak bakom den vanliga uppfattningen att mantlar under medeltiden hade kapuschong, trots att mantlar i bildkonsten saknar sådana. Förmodligen beror det på den dubbla betydelsen hos det latinska ordet *cum*, som betyder både *med* och *och*. När det stått mantel *och* hätta har man då tolkat det som mantel *med* hätta, dvs kapuschong. Studerar man medeltida konst och de fynd av profana mantlar/kappor som finns framgår emellertid att hättan och manteln gärna bars ihop, men inte var ett enda plagg utan två.

Materialet i hättorna anges i ca 9 % av omnämningarna, färg i 14 % och foder i 36 %. Förmodligen rymmer dokumenten långt mer uppgifter om material och färg än så, då det var vanligt att kläderna i en hel dräkt, t ex kjortel, surkot och hätta var tillverkade av samma material och med samma foder. Det var dock inte alltid så och därför redovisas färg och material endast i de fall där det uttryckligen står att det är hättan som avses. Det vanligaste materialet i själva hättan är scharlakane, som förekommer fyra gånger. Det nämns två hättor vardera av kläde utan ursprungsuppgift och av ”poperskt”, dvs kläde från Poperinge i Flandern. Övriga material är: marbri, camelin, bryggist dvs kläde från Brügge, silfar och kläde från Comenes i Flandern.²³¹

Av de angivna fodren i hättorna var tre fjärdedelar av päls; främst gråverk och hermelin. Framför allt från Sverige finns även en del hättor fodrade med mård. Andra fodermaterial är siden, där färger anges rör det sig om röda och gröna sidenfoder; sayan och kläde.

Färgen på själva hättan var vanligen brun eller blå, men det finns även röda hättor samt en vardera i färgerna vit, lila, grå, svart och ”blakt”.²³² Det var vanligt med färgkoordinerade uppsättningar kläder, men man kunde också eftersträva kontrast mellan de olika plaggens färg. Bland hättorna finns flera exempel på detta, bl a bruna, röda och blå hättor med foder i ”vitskinn” dvs hermelin och röda hättor med gråverk. De tydligaste exemplen på att man eftersträvat en kontrastverkan finner vi i de hättor som har foder i kläde eller siden, bl a två blå hättor med rött foder och en i melerat eller mönstrat tyg med grönt foder.

Hättan var ett plagg som användes av båda könen under hela medeltiden. Det var också vanligt att män testamenterade sina egna hättor till kvinnor. Det omvända förekommer inte i källorna, men kan ha sin förklaring dels i att färre kvinnor utfärdade testamenten, dels i att kvinnor i högre grad

231 Materialen marbri och camelin diskuteras i fotnoterna till avsnittet om kjorteln.

232 I ett ungefär samtida testamente beskrivs en häst som ”blakkan”, så troligen rör det sig om den beige-gula färg som kallas black på hästar. DS 7 nr 5685 och nr 6357

testamenterade till andra kvinnor. Precis som när det gäller mössan eller hatten är hättor ovanliga på bilder av kvinnor. I konsten är den kvinnliga huvudbonaden i stort sett begränsad till haklin och slöja. Kanske handlar det om bildens tydlighet, att man för dess skull valde att avbilda kvinnor i huvudbonader som *endast* bars av kvinnor så att inga missförstånd skulle kunna uppstå. Huvudbonadens utformning var en av de saker som tydligast skilde sig mellan män och kvinnor under medeltiden och den fungerade därför som en enkel och tydlig signal i bildkonsten. Haklinet och slöjan signalerade dessutom en kvinnas civilstånd på ett sätt som kunde förstås av alla. Diplomen visar att det finns en diskrepans mellan vilka huvudbonader kvinnor avbildades i och vilka huvudbonader de ägde.

Huvudprydnader

Förutom den gifta kvinnans haklin och slöja och huvudbonader som hättor, hattar och mössor bar man också olika prydnader på huvudet. Dessa går i diplomerna under namn som *huvudsilver*, *krans*, *krona*, *garland* och *mitre*.

Huvudsilver nämns i två testamenten, ett arvskifte och en uppräkningslista av medgift. Ett dokument är från Sverige, år 1360 och de övriga från Norge och mitten av 1400-talet.²³³

Enligt både Fritzner och Hildebrand är huvudsilver en silverprydnad till en huva.²³⁴ Några huvor med silverprydnader förekommer inte i diplomerna. Av de fyra huvor som omnämns är det endast en, en barnhuva, som anges ha någon form av dekoration, en prydnadsbård kallad *lad*.²³⁵ Olle Källström menar i sin avhandling om medeltida kyrksilver att Hildebrand missförstått benämningen och att det rör sig om en silverkrans att bära på huvudet.²³⁶ Falk

233 DN 5 nr 640, DN 7 nr 421, DN 8 nr 385. DS 7 nr 6375. Huvudsilver nämns även två gånger i *Arboga stads tänkebok*, 22 april 1493 och 16 mars 1495, så även under den senare delen av 1400-talet används denna huvudbonad.

234 Fritzner 1886–1896, Hildebrand 1884, s 408, not 1

235 DN 4 nr 457

236 Källström 1939, s 123

tar inte upp huvudsilver, men däremot *hofudgull*, *heafodgold* m fl varianter som han menar var en slags guldkrans som bars av kvinnor.²³⁷

Av de sammanhang huvudsilver förekommer framstår också denna tolkning som mer trolig än Fritznerns och Hildebrands. Dels ges ett huvudsilver tillsammans med en sidenglissing, som är en slöja och inte en huva, dels förekommer vad som kallas en hättobnad med sköld i samma uppräkningslista som ett annat huvudsilver. En hättobnad var, som namnet säger, en prydnad avsedd för en hätta och om huvudsilver också hade varit en prydnad för en huva eller hätta hade det varit rimligt att använda samma ord.²³⁸ Det tyngsta argumentet är dock att ett av huvudsilvren anges bestå av tolv stycken, då kransar, och även kronor, var uppbyggda av delar kallade stycken.²³⁹

Om det var någon skillnad mellan vad som kallas krans och vad som kallades huvudsilver framgår inte av denna undersökning. Benämningarna förekommer inte i samma dokument, men i dokument från samma tid. Krans definieras av Söderwall som en ”såsom prydnad buren krona av guld eller silver.”²⁴⁰ På grund av detta behandlas här krans och krona tillsammans. Ett tredje ord, som betyder krans och som nämns en gång i ett norskt dokument från 1328, är *garland*, som även det inkluderas i resonemanget.²⁴¹ I medeltida konst bärs metallkransar både av män och av kvinnor, medan kronor med spetsar verkar, undantaget kungakronor och liknande, endast ha burits av kvinnor. Ett bildexempel från Norge är Margareta Finnsdotters gravplatta från 1343, där hon bär en krona med stora klöverbladsformade spetsar.²⁴² Kransarna kunde vara prydda antingen med blommor i metall eller pärlor och/eller ädelstenar. Ett exempel på en krans prydd med silverblommor är hertig Skules gravplatta från mitten av 1200-talet. Just denna är en hertigkrona, men band

237 Falk 1919, s 112f

238 Vad det gäller ”sköld” som beteckning för en prydnad av metall, se rubriken ”bonad”, under ”Tillbehör och övriga prydnader”

239 Källström 1939, s 123, *Den gotiska konsten*, s 471

240 Söderwall, uppslagsord ”kranz”

241 DN 2 nr 165

242 Lightbown 1992, s 121

med rosor (se *silverrosor* i avsnittet om prydnader nedan) eller andra dekorationer var mycket vanliga under högmedeltiden och bars inte bara av adliga personer, även om materialet i dem varierade beroende bärarens ekonomiska status.²⁴³ Andra exempel på kransar kan ses på en av de fåvitska jungfrurna i Tortuna kyrka och i Tensta kyrka där St. Dorotea har en silverkrans med vad som troligen är röda blommor.²⁴⁴ Kronor bars av ogifta kvinnor under medeltiden och, i alla fall i Sverige, även under 1500-talet. Olaus Magnus skriver att ”ungmörna smyckade sitt huvud med stora och dyrbara kronor”. Han skriver även att ”många tärnor av folket, vilka vid större högtider uppträdde i präktiga kronor av förgyllt silver av en tvärhands höjd”. Dessa kronor var inte brudkronor, utan en prydnad som användes mer allmänt till fest. I protokollet från Gustav Vasas konfiskation av kyrksilver förekommer ett flertal kronor. Dessa prydde helgonbilderna i kyrkan, men en del var troligen profana huvudbonader från början, vilka testamentats till kyrkan.²⁴⁵ Något testamente där så sker finns emellertid inte bevarat från medeltiden, vare sig från Sverige eller från Norge. Istället är det döttrar och tjänarinnor som får kronor och kransar.

Det finns sex kransar eller kronor i materialet, den äldsta från 1328 och den yngsta från 1409.²⁴⁶ Två kronor ingår i samma testamente, Margareta Lambrechtsdotter Dumes, änka efter riddaren Benkt Nilsson.²⁴⁷ Två uppges vara av guld och två av silver medan de andra saknar uppgift om material. En krans av silver var prydd med pärlor och hade en gammal sidenbård på insidan. Denna krans uppges även värde för, då den ingår i en uppräknings av lösöre som skiftas vid ett bröllop. Den uppges vara värd ”iii merker forngildar”.²⁴⁸ Av de tre testamenten där kransar/kronor nämns är två upprättade av kvinnor och ett av en man, mottagarna är alla kvinnor. De två övriga

243 Bengtsson 1999, s 145, Lightbown 1992, s 118 ff

244 Nilsén 1983, s 310 och *Den gotiska konsten*, s 388

245 Tegnér 1996, s 472–474

246 DN 2 nr 165, DN 4 nr 457. DS 9 nr 7955, DS 10 nr X80, SD 2 nr 1143

247 DS 2 nr 1143

248 DN 4 nr 457

diplomen är uppräknningar av kvinnors ägodelar. Trots att kransar förekommer på avbildningar av både kvinnor och män är de vanligare på kvinnor och detta återkommer alltså i diplomerna, som dock är alltför få för att några säkra slutsatser ska dras. Kransar på män är vanligast på bilder från högmedeltiden och ses sällan under senmedeltiden. Olaus Magnus nämner också endast kronor burna av kvinnor, men han skriver ungefär tvåhundra år efter de flesta omnämningarna av kransar i diplomerna.²⁴⁹

Det finns mycket få medeltida kransar (avsedda för människor och inte för skulpturer) bevarade och här spelar säkert den tidigare nämnda konfiskationen en roll. Det är också troligt att ägaren ibland lät smälta ner dem när de inte längre var moderna, för att använda metallen till något annat. I ett skattfynd från Badeboda i Småland finns emellertid en silverkrona eller krans bestående av pressade silverbleck.

Mitre nämns endast i ett testamente från 1350 där Daniel Rangvaldsson ger sådana till två olika kvinnor.²⁵⁰ *Mitra* är namnet på biskopens huvudbonad, men ett liknande ord används här alltså om ett profant plagg. Biskopsmitran har, precis som de flesta liturgiska plagg, sitt ursprung i ett världsligt plagg. *Mitra* omtalas första gången på 300-talet, då som en huvudbonad av tyg, använd av kvinnor. Enligt en tolkning användes mitran under senantiken av diakonissor och sedan som huvudbonad för abbedissor och på den vägen fick sin slutliga användning som biskopshuvudbonad. Biskoparna i den tidiga kyrkan bar å andra sidan pannringar i guld, mer eller mindre dekorerade, som senare kom att förses med en krona, dvs en formad mössa av tyg som satt innanför pannringen och täckte hjässan. Denna delas sedan i två delar vilka utvecklas till dagens tvådelade, spetsiga mitra.²⁵¹ Det är troligt att mitre, även när det används om profana plagg, var en form av huvudbonad. En hade också troligen kvar några av de egenskaper som karakteriserade den tidiga mitran. Mitrorna i testamentet beskrivs som ”den bästa, dekorerade

249 Hans *Historia om de nordiska folken* trycktes 1555

250 DS 6 nr 4606

251 Stolt 1964, s 87, Boucher 1996, s 450

mitran” respektive ”den näst bästa dekorerade mitran”. Pannringar i textil var vanliga under större delen av medeltiden och var ofta prydda med olika pärlor och stenar, äkta såväl som falska, samt olika beslag i silver eller guld och emalj.²⁵²

Eftersom pannringar kunde bäras av både män och kvinnor kan de två *mitre* som nämns i testamentet vara Daniel Rangvaldssons egna mitre. Han testamenterar emellertid även andra kvinnliga huvudbonader, såsom en glissing, och det kan därför vara så att dessa *mitre* tillhört samma kvinna som glissingen, kanske hans hustru.

En uppsättning kläder

I diplomerna finns flera exempel på uppsättningar med kläder; antingen där de sägs vara en komplett dräkt eller i form av mer allmänna beskrivningar av vad som ingår i dräkten. Två uttryck som används om kläduppsättningar är *par vestimentorum/par vestium* och *roba integra*. Det talas även vid ett tillfälle om *par kronocladhe*. Med *par vestimentorum* och *robam integram* menades kläder som var avsedda att bäras tillsammans och ofta hade samma material och färg. Det finns även andra tillfällen där man kan anta att det rör sig om gåvor av en komplett dräkt, även om dessa begrepp inte används. Framför gällande detta gåvor av kläder till tjänare, där vi får en bild av klädedräktens sammansättning även utanför aristokratin. Exempel på detta är Håkan Knutssons testamente från 1311 där fem tjänare får en kjortel, mantel och linkläder och domprost Björns från Linköping testamente där en tjänare får en kjortel och en mantel.²⁵³

I ett norskt dokument som rör förvaltningen av en (troligen) minderårigs gods talas det om att hålla honom med ”klæða. skinna oc hosna”. Den kompletta dräkten delades här upp i kläder, dvs kjortlar, överplagg och mantlar;

²⁵² Lightbown 1992, kap. 12 “Head ornaments”

²⁵³ DS 3 nr 1791 och nr 2189

skinn, dvs pälsar, men även de pälsfoder och pälsbräm som hörde till de tidigare plaggen samt hosorna som här bildade en egen kategori.²⁵⁴

Par vestimentorum

Vad som ingick i begreppet *par vestimentorum*, som också skrivs *par vestium*, beskrivs sällan i diplomerna. Det är endast i ett testamente det anges vilka samtliga plagg som ingick i uppsättningen var: Ragnild Hinzadotters testamente från 1350. Det var en mantel med foder, en kjortel och en colobium med ärmspannen.²⁵⁵ Även i två andra testamenten nämns några av de plagg som ingick i uppsättningen, nämligen ärkebiskop Hemming i Uppsalas testamente 1351 och Lars Nilssons, kanik i samma stad, testamente från 1366. I det första gav ärkebiskopen till en broder Gerard ”en god uppsättning kläder med mantel” och i det senare gavs ”en uppsättning kläder, surkot och hätta”.²⁵⁶ Även om alla plagg inte nämns kan man av skillnaderna se att vad som ingick i en uppsättning kläder inte var fastslaget utan kunde variera.

Sammanlagt nämns fyrtiofyra *par vestimentorum* under perioden 1309 till 1369. Av dessa var nio uppsättningar avsedda för kvinnor. Det förekom ofta att man angav att det skulle vara en särskild färg eller ett särskilt material i kläderna och det var då samma färg eller material i alla kläder. Av detta kan slutsatsen dras att linkläderna, dvs underplaggen, inte ingick i begreppet. Fyra uppsättningar var blå, två gröna, en lila och två bruna. Elva var fodrade med gråverk, en som var sydd av scharlakan var fodrad med hermelin, och om en anges bara att kläderna ska ha foder. Materialet var främst kläde, men scharlakan nämns som sagt en gång. Klädets ursprungsort anges nio gånger och Poperinge är vanligast, med tre omnämningar, följt av Gent och Brügge med två vardera och Kortrijk och Ieper som nämns en gång var. Med undantag av

254 DN 2 nr 93

255 DS 6 nr 4615

256 DS 6 nr 4716 och DS 9 nr 7444

Poperinge, som ligger Brabant, är dessa flamländska städer med hög status som textilproducenter.²⁵⁷

Det förekom både att uppsättningen var givarens egna kläder och att det anges att den ska sys upp. Ofta gav samma person uppsättningar till många olika personer, ibland, men inte alltid, angivna som tjänare. Tjänares uppsättningar var alltid kläder som skulle sys upp. Lönen till tjänare bestod under medeltiden bland annat av kläder och det är troligt att dessa testamenterade uppsättningar var av samma typ som de som ingick i lönen. Dessa testamenten med gåvor av kläder till tjänare analyseras vidare i kapitel 6.

Ett speciellt fall av en uppsättning kläder utgör det som inventariet från Bohus slott år 1340 benämns ” vnum par kronoclaedhe”; en uppsättning kröningskläder eller möjligen en annan kunglig dräkt avsedd för ceremoniellt bruk. I denna ingick en mantel, en ärmkappa, en surkot och ett par hosor.²⁵⁸ Man kan jämföra dessa *kronokläder* och de regalier som kung Birger Magnusson år 1311 anförtrodde Uppsala domkapitel. De klädesplagg som ingick där var bland annat en kjortel kallad *suptile*, en dalmatika, linnekläder och en mantel. *Sandalia*, ett ord som användes om biskopens skor, ingår också. Det är alltså inte samma plagg som ingår i de olika uppsättningarna. Kröningsdräkten från Bohus bestod av plagg som kunde bäras även av andra förnäma personer. I Birgers fall har man istället valt att använda plagg och benämningar som var kopplade till den prästerliga dräkten och därmed betonat kopplingen mellan kungen och det gudomliga.²⁵⁹ Enligt det franska kröningsreglementet bars dalmatikan av den nyss smorde konungen och symboliserade att kungen var Guds utvalde och en del av även den kyrkliga hierarkin. Dalmatikan var ett plagg som bars av subdiakoner, den lägsta graden av kyrklig vigning.²⁶⁰ Dessa skillnader mellan Erik Magnussons och Birger

257 DS 2 nr 1605, DS 3 nr 2377, DS 4 nr 2601, nr 3056, nr 3130 och nr 3452, DS 5 nr 3730 och nr 3860, DS 6 nr 4615, nr 4716 och nr 4877, DS 9 nr 7444, nr 7704 och nr 7864

258 DN 3 nr 202

259 DS 3 nr 1811

260 Snyder 2001, s 291 ff

Magnussons kröningskläder skulle kunna återspegla en skillnad i kungaideologin, där Magnus knöt an till ett världsligt frälse och ett europeiskt riddarideal och Birger till ett gudomligt kungaideal som har sitt ursprung i det bysantinska kejsardömet. Både vilka plagg som ingick i Birger Magnussons ”reliker”, som han kallar dem, och att han valde att överlämna dem till Uppsala domkapitel visar att han såg på sig själv som utvald av Gud. Magnus Erikssons kröningsdräkt med sina världsliga plagg signalerade istället att han var en frälseman bland andra, bara den högste av dem. Kröningsdräkter och andra kungliga dräkter som materiella uttryck för en kungaideologi har studerats för senare perioder och andra områden, men även för nordisk medeltid skulle de kunna bidra med ny kunskap om hur kungen definierade sig själv och kungamakten.

Roba

Ordet *roba* i betydelsen ”en uppsättning kläder” är betydligt ovanligare i diplomerna än par vestimentorum. Det förekommer endast i tre testamenten. Det äldsta är från 1340 och är skrivet av en kanik som vid tidpunkten för nedtecknandet befann sig i Avignon. Ordet används i franskan dels om en uppsättning kläder, dels om den sk *robe longue*, ett fotsitt klädesplagg för män buret av akademiker och olika religiösa ordnar från 1200-talet och framåt. I två av diplomerna används emellertid begreppet *roba integra*, vilket visar att det rör sig om en uppsättning kläder och i det tredje räknas det upp ett antal klädesplagg som ingår. I detta testamente från 1381 ingår en brun cotehardie fodrad med buckram, en mantel med blått foder och en hätta. Det är enligt testamentet den bästa *roba* givaren äger. Ännu ett av testamentena innehåller uppgifter om material och färg: kaniken Germunds testamente där en tjänare får en blå dräkt fodrad med gråverk och en mantel och hätta i samma färg. Manteln och hättan ingår alltså inte i denna uppsättning utan kommer till utanför den.²⁶¹

261 DN 2 nr 468, DS 4 nr 3532, DS 6 nr 4639. Boucher 1996, s 451

Tillbehör och övriga prydnader

Under denna rubrik behandlas endast en del av medeltidens dräkttillbehör och prydnader; sådana som mer permanent anbringades på klädesplagg såsom bårder och knappar. Ringar, söljor och broscher lämnas därhän.²⁶² Däremot redovisas och diskuteras omnämningen av bälten, då de kan ses både som klädesplagg och som prydnader.

Bonad

Odet bonad betydde i detta sammanhang prydnader till olika klädesplagg. Det talas i dokumenten om fyra olika typer av bonad: *kapobonad*, bonad för kjortel, *ärmabonad* och en *hättobonad*. Dessa prydnader var gjorda av metall, i ett fall anges silver eller förgyllt silver och skiljer sig från lad, som var bårder i textil applicerade på plaggen. Ordet bonad förekommer i tre diplom från 1313, 1328 och 1420.²⁶³

Kapobonad nämns förutom i diplom från 1313 och 1328 även i Vadstenadiariet år 1454 och där framgår att det rör sig om ett guldbälte.²⁶⁴ Texten är otvetydig även om det förefaller märkligt att ha ett bälte som hör till en kappa i den medeltida betydelsen. Då det rör sig om ett så pass sent omnämning skulle förledet ”kapo-” möjligen kunna syfta på en ärmkappa och inte en mantel och till en sådan kan man bära ett bälte. Ordet bonad hade dock en så allmän betydelse att det inte är självklart att kapobonad alltid betydde bälte. När testamentena skrevs i början av 1300-talet var kappa ett betydligt vanligare plagg än ärmkappa, så det är troligt att det var detta plagg som avsågs och att bonad då betydde prydnader som satt fast på kappan. På Leksandsmanteln finns en vävd bård längs den raka kanten, men om denna också kunde kallas bonad vet vi inte.²⁶⁵

262 För den intresserade rekommenderas Lightbown 1992 och för Sverige specifikt: Tegnér 1996 s 459–485

263 DN 2 nr 165. DS 3 nr 2594. SD 3 nr 2726

264 *Vadstenadiariet*, s 176 f

265 Nockert 1982

Bonad för en kjortel nämns i ett dokument, där också kapobonad ingår, nämligen en värdering av en fru Margaretas lösöre från 1328. I hennes omfattande garderob ingick bl a en guldsölja, en guldkrans, mantelbonader, kjortelbonader och tjugo spännen.²⁶⁶

Ärmabonader nämns endast i ett testamente från 1420 där en kvinna får fyra ärmabonader och en man får två mark att använda till en ärmabonad.²⁶⁷ Enligt Söderwall betyder ärmabonad ett klädesplagg med ärmar, men det är naturligtvis inte fallet utan precis som kapobonad är det en prydnad, här avsedd att sätta på ärmarna. Någon speciell ärmprydnad som ingår i dräkten vid 1400-talets början har inte kunnat identifieras. Det är inte fråga om knappar då även silverknappar nämns i samma testamente.

Hättobonad är precis som ärmabonad ett ord som bara nämns i ett dokument, ett norskt testamente från 1434, där det talas om ”j. vpp høgh hettu bunadh medh skiold”.²⁶⁸ Vad som avses är inte helt klart, men eventuellt är det en beskrivning av en typ av cirkelrunda ornament som åtminstone från 1500-talet och framåt bars av brudar på Island. De fästes under 1500-talet antingen ovanpå en svept hög kvinnohuvudbonad kallad *vaf*, eller på en barettiliknande mössa, kallad *skildahúfa*. Om det är denna typ av sköld som avses antyder möjligen orden ”vpp høgh” att den skulle fästas på en *vaf*.²⁶⁹ Det kan också röra sig om en prydnad för en hätta i form av en sköld. Det var under större delen av medeltiden populärt med olika metallprydnader, sk ströningar på kläder och de kunde ha formen av små sköldar med heraldiska motiv. Sköldformade prydnader nämns även i samband med en mössa som testamenteras år 1287 och i ett skattfynd från Gotland, nedlagt under 1300-talet, finns ett antal sköldformade ornament avsedda att monteras på ett bälte. Vad som skiljer de två omnämningarna av sköldar på huvudbonader åt är att det i det äldsta fallet är flera, troligen mindre, prydnader, medan det endast är en hättobonad

266 DN 2 nr 165

267 SD 3 nr 2726

268 DN 5 nr 640

269 Elsa E. Guðjónsson 1982, s 9–22

som skänks bort i det senare. Just prydnader på hattar och andra huvudbonader var något mycket populärt under 1400-talet.²⁷⁰

Sammanfattningsvis kan sägas att de olika formerna av bonader troligen hade det gemensamt att de var tillverkade i metall och var specifika för sitt plagg. Därmed skiljer de sig från till exempel broscher och soljor, som i uppräkningsarna är införda som enskilda poster. Det som gjorde att de hörde till ett visst plagg kan ha varit att de var fastsydda i plagget.

Bälte

Metallbälten av olika slag, vanligen i silver eller förgyllt silver är vanliga i både norska och svenska diplom; ett femtiotal nämns under hela perioden.²⁷¹ Silverbälten förekom som en del av modedräkten även under senare perioder, t ex finns flera bevarade från 1500-talet och 1600-talets början.²⁷² Det finns också bälten som bara nämns med detta ord, fyra stycken, och ett ryskt bälte med förgyllt silverspänne som ges till en kvinna.²⁷³ Metallbälten verkar främst ha varit en del av den manliga klädedräkten, ca tre fjärdedelar av alla silverbälten tillhör män.

Bälte förekommer även en gång under benämningen *cingulum*, som betyder gördel. Det är ett testamente från 1343 där ”cingulum viride dictum bordho”, dvs en grön gördel som kallas bordho, nämns. Bordho är samma ord som bård, vilket gör att man kan anta att det rör sig om ett vävt eller broderat band.²⁷⁴ Det finns åtminstone ett sådant medeltida bälte bevarat från Norden. Det är ett mönstrat, kypertvävt band i rött, grönt och blått och med

270 DS 2 nr 951. Lightbown 1992, s 171ff

271 DN 3 nr 160 och nr 417, DN 4 nr 217 och nr 350, DN 5 nr 640, nr 692 och nr 835, DN 9 nr 181, DN 21 nr 292 och nr 463. DS 1 nr 155, nr 762 och nr 871, DS 2 nr 951, nr 1261 och nr 1741. DS 3 nr 1907, nr 2377 och nr 2500, DS 4 nr 2601, nr 2666 och nr 3130, SD 5 nr 3691, nr 4074 och 4083, DS 6 nr 4606, nr 4618, nr 4716, nr 4877 och nr 5047, DS 7 nr 5685, nr 6149 och nr 6375, DS 9 nr 7444 och nr 7704, DS 10 nr X80 och nr X143

272 Troels-Lund 1940, s 118 och 176

273 DN 5 nr 69, nr 488, DN 16 nr 238, DS 4 nr 3319. DN 5 nr 640

274 DS 5 nr 3691

silvertråd invävd. Den har tidigare ansetts ha tillhört Erik av Pommern, men tros nu vara ett kvinnobälte.²⁷⁵

Silverbältena var troligen oftast ett bälte i textil eller läder med beslag i silver eller förgyllt silver och inte tillverkade enbart i metall. Det finns flera fynd av just bältesbeslag i ädla metaller, men även enklare material som förgylld koppar, t ex i Duneskatten från Gotland.²⁷⁶

Avbildningar av metallbälten i den skandinaviska konsten blir vanliga från 1300-talets mitt, framför allt på män. Ett vackert exempel på ett metallbälte placerat lågt på höften och buret till rustning kan ses i Västra Sallerup i Skåne.²⁷⁷ På mässingsplattorna från St. Henriks sarkofag i Nosis har flera av de manliga figurerna metallbälten, både till rustning och till vanliga kläder.²⁷⁸ Dessa bilder är från 1400-talets första hälft, men det finns också tidigare avbildningar, som i Birkerød kyrka där figurerna på livshjulet, klädda i dräkter från runt 1340 alla har förgyllda bälten.²⁷⁹ Det finns även ett fåtal bilder av kvinnor med metallbälten som till exempel en avbildning av St. Anna från Södra Råda kyrka och målningen av drottning Helvig från St. Peders kyrka i Næstved.²⁸⁰ Även på drottning Margaretas gravmonument är avbildat ett metallbälte med bjällror.

Knappar

Knappar nämns i två svenska diplom och tre norska. De svenska är från 1369 och 1420 och de norska från 1434, 1439 och 1454.²⁸¹ Alla knapparna är av silver, utom ett par som är av förgyllt silver. Silver och förgyllt silver är också de vanligaste materialen i skatfynd, t ex de som gjorts på Gotland. Orsaken

²⁷⁵ *Unionsdrottningen*, s 386

²⁷⁶ Tegnér 1996, s 475 ff

²⁷⁷ *Den gotiska konsten*, s 375

²⁷⁸ *Unionsdrottningen*, s 371f. Dessa mässingsplattor är ett flandriskt arbete, men för att framstå som trovärdiga för åskådarna bör de också ha återspeglat klädedräkten i Sverige/Finland vid denna tid.

²⁷⁹ *Unionsdrottningen*, s 106

²⁸⁰ *Den gotiska konsten*, s 319, *Unionsdrottningen*, s 24

²⁸¹ DS 9 nr 7955, SD nr 2726, DN 5 nr 640, DN 21 nr 375, DN 4 nr 934

till att dessa knappar grävts ner i skattgömmor är förstås att de är gjorda av ädla metaller.²⁸² Fynd ifrån städer visar att knappar tillverkades i många olika material, bl a tenn, brons och ben. Man har även hittat knappar i glas.²⁸³ I Herjolfsnes, liksom i utgrävningar i London, har även knappar av plaggets tyg påträffats. Från Frankrike finns också två bevarade 1300-tals plagg med tygklädda knappar med en träbas.²⁸⁴ Knapparna från Herjolfsnes är ca en cm i diameter och hör till en långärmad manskjortel (Herjolfsnes 41). De har varit 15 stycken per ärm, från armbågen till handleden och sex av dessa har bevarats. De består av en kärna av tyg som limmats ihop och sedan klätts med mera tyg.²⁸⁵ Denna typ av knappar har emellertid små möjligheter att synas i det skriftliga materialet, då deras värde i huvudsak var praktiskt. Ett annat material, som nämns i Birgittas klosterregler, är trä och även det är ett material med för lågt värde för att synas i testamenten och liknande. Det är även alltför lätt nedbrytbart för att bevaras väl i jorden.²⁸⁶

Knapparnas funktion är att hålla samman kläder. Men vilken del av kläderna? Var på plagget satt knapparna? De knappar som nämns i det äldsta diplommet hade sin primära placering i en kvinnohatta, förmodligen av den typ som hittats i London (se under rubriken *Hätta*). Samma knappar skulle sedan användas till en kjortel, troligen på ärmarna.

Resten av knapparna återfinns i dokument från 1400-talet och deras placering är i flera fall omöjligt att ha någon uppfattning om då antalet inte nämns, samtidigt som klädedräkten blir alltmer varierad ju längre fram under medeltiden vi kommer. Arvid Ingelssons och hustru Ingridhe Simonsdotters testamente utgör ett undantag. Dels anges nämligen hur många knappar det var på varje plagg, dels hade de även en annan typ av förslutning, nämligen spän-

282 *Den gotiska konsten*, s 470

283 Bl a en glasknapp från St. Clemens kvarter i Lund daterad till hög/senmedeltid. Nu i Kulturens samlingar KM 71839:31. Kulturens fynddatabas till utställningen *Metropolis Daniae*

284 Crowfoot, Pritchard och Staniland 1996 s 171 f, Edge och Paddock 1996, s 77ff

285 Nørlund 1924, s 106 ff

286 *Regula Saluatoris* kap 4

nen. De flesta kjortlarna i detta testamente hade alltså både knappar och spännen. Knapparna är i detta testamente alltid ett udda antal och spänna kommer alltid i par, vilket gör det troligt att knapparna, mellan sju och femton stycken, var placerade vid halssprund eller en längre öppning mitt fram, medan spänna, som troligen var dekorerade häktor, var placerade på ärmarna (se även ordet *Ärmspännen*). Ett annat exempel där både knappar och spänna nämns hittar vi i det norska dokumentet från 1439, men här sitter de inte fast på något särskilt plagg.

Knappar nämns i diplomerna antingen i samband med kvinnokläder eller i sammanhang där det inte går att avgöra vem knapparna tillhört, som när knapparna används som betalning vid köp. Detta skiljer sig både från de bevarade plaggen och från bilder från medeltiden där knapparna är vanligare på mansplagg. Vad det beror på är svårt att säga, men förhållandet kan i alla fall tyda på att knapparna på kvinnoplagg är underrepresenterade i konsten.

Lad

En lad var en bård, vävd eller broderad.²⁸⁷ I diplomerna nämns en kappa, ett sidenstycke (eventuellt ett kuddvar?), en kjortel, en sidenmantel och en barnhuva som var försedda med sådana bårder. Därtill nämns också två ”ladestenger”, dvs lösa bårder, sex alnar långa och värda nio mark.²⁸⁸ Lad förekommer i dokumenten under en relativt kort period, ett par decennier runt mitten av 1300-talet. Förklaringen till detta bör dock snarare sökas i källmaterialets bevarandegrad än i förändringar i klädedräkten. Detta är en period där det finns bevarade testamenten med väldigt detaljerade beskrivningar av klädeplagg och andra lösören och det är troligen detta som återspeglas. Vävda och broderade bårder på plagg är kända ända från förhistorisk tid och är alltså inte något typiskt enbart för denna period.

Den sk Leksandsmanteln är det enda medeltida dräktfyndet från Norden som är försedd med lad. Denna mantel, av gul yllekypert, hade längs fram-

²⁸⁷ Falk 1919, s 155

²⁸⁸ DN 4 nr 359, nr 363 och nr 457, DS 6 nr 4615

kanten ett 4,5 cm brett brickvävt band mönstrat i rött, gult, gulrött och grönt.²⁸⁹

Lösa pälsfoder

Lösa pälsfoder, även kallade *penula*, förekommer endast i fem dokument. Tre av dem är förteckningar över gåvor från engelske kungen till norske kungens sändebud från 1200-talet.²⁹⁰ Dessa foder är i kaninpäls respektive ”bissis”, vilket torde vara ”bishe”, dvs ekorrrens höstpäls.²⁹¹ Andra foder som nämns är ett mantelfoder av gråverk, ett mårdfoder till en collobium, ett foder av renskinn och ett gammalt foder av hermelin.²⁹²

I samma testamente som mårdfodret omtalas också kläder *med sina foder*. Pälsfoder sågs som en separat del av plagget, beroende på att de gjordes upp separat och sedan sattes fast i kläderna. Foder kunde också flyttas mellan ett gammalt plagg och ett nytt och därmed återanvändas.²⁹³ Åtminstone under senmedeltiden var det skinnarens uppgift att tillverka fodret och skräddarens att sy själva plagget.²⁹⁴

Pälsbräm

Pälsbräm, i norska diplom kallade *brydding*, förekommer i tre diplom, två norska från 1348 och 1366 och ett svenskt från 1369.²⁹⁵ Pälsverket i dessa bräm är hermelin och gråverk. De plagg som är försedda med bräm är en brun scharlakansmantel med hermelinsbräm och foder, en scharlakanssurkot som även har vävda bårder kallade *laudum*, en röd mantel fodrad med gråverk och med gråverksbräm, en grön sidenmantel fodrad och brämmed med hermelin, en röd mantel av kläde med hermelinsbräm, en brun mantel med hermelinsfoder och bräm och två surkoter där vilken päls de är brämmed med inte anges. Det är exklusiva kläder i fina material som förses med bräm i

289 Nockert 1982, s 150 f

290 DN 19 nr 108, nr 133 och nr 156, Newton 1980, s 61

291 Newton 1980, s 66

292 DN 4 nr 457. DS 7 nr 4877 och nr 5685

293 Newton 1980, s 28

294 Hildebrand 1894, s 443

295 DN 4 nr 328 och nr 457. DS 9 nr 7955

gråverk och hermelin. I de flesta fallen var plaggen inte bara brämade, utan också fodrade med päls. Det var vanligen mantlar som hade med bräm, troligen beroende på att de, till skillnad mot till exempel kjortlar, hade raka partier som kunde kantas och som var väl synliga. Det var i så fall öppningen fram på manteln som var brämrad. En undersökning av engelska kröningskläder från 1483 visar att man ofta hade mindre fin päls på de platser där det inte syntes. Till exempel användes hermelinmagar mitt bak på en mantel och skinnet ”pudrades” glesare med svart där, medan brämen var gjorda i hermelinryggar och hade tätare mellan de svarta ”svansarna”.²⁹⁶

De pälsbrämde plaggen i diplomerna ägs alla av kvinnor, mantlar i dyrbara material är också vanligare generellt bland kvinnor.

Silverrosor

I två norska testamenten nämns rosor av silver. Det äldsta är biskop Thorfinn av Hamars testamente från 1284. Denne i landsflykt drivne biskop gav sitt breviarium, sina bästa kläder och en silverros till en herr Jarund och två rosor till Ulf, präst i Mikaelsskyrkan i Dam.²⁹⁷ Det andra exemplet är från 1349, och här ges en kvinna fyra silverrosor ”som är i en läderhosa”. En läderhosa är möjligen en märklig plats att ha silverrosor på, men det finns inget i testamentet som talar för att dessa rosor satt fast på denna enda hosa, utan det verkar som om de förvarades i den.²⁹⁸ Silverrosorna i dessa testamenten var troligen smycken, kanske ströningar, beslag eller prydnader avsedda för kran-sar. Rosor var ett av de populäraste elementen i medeltida ornamentik. I det medeltida skattfyndet från Badeboda i Småland finns ett antal förgyllda rosor bevarade. Dessa kan antingen ha varit tänkta att sitta på en krans eller sys fast på klädesplagg. På den danska drottning Eufemias gravvård från mitten av 1300-talet syns nästan identiska rosor som de från Badeboda monterade på

²⁹⁶ Sutton 1979, s 9. Att pudra betyder att man sätter fast små bitar svart päls för att simulera hermelinsvansar.

²⁹⁷ DN 17 nr 878

²⁹⁸ DN 2 nr 305

ett band framtill på hennes surkot.²⁹⁹ Dessa rosor skulle även kunna kallas bonader för en surkot eller möjligen kjortelbonader, en benämning som också förekommer i diplomerna.

Ärm- och kåpespännen

Spännen är vanligt förekommande i testamenten och andra uppräknningar av lösöre. Jag har räknat dem mer som smycken än som kläder och därför i allmänhet inte tagit med dem i undersökningen. Undantaget utgörs när det står att spännena specifikt tillhör ett visst plagg. Av dessa utgör ärmspännen den största gruppen. Ärmspännen nämns i tre diplom från 1334, 1350 och 1439.³⁰⁰ Därtill nämns spännen till kjortlar i ett tredje diplom från 1434 och det är troligt att även dessa spännen var avsedda för plaggets ärmar. Kjortlarna i detta testamente hade följande spännen:

- en svart kjortel med femton små förgyllda silverknappar och tre par spännen
- en svart ”vaaskjortel” med fem silverknappar och tre par spännen
- en grön, ”snøggan” kjortel med sju par spännen
- en brun ”vaaskjortel” med fem par spännen
- en grön ”vaaskjortel” med tre par spännen

Det som framför allt talar för att spännena var avsedda för ärmarna är att de alltid ges i par, medan knapparna, där sådana finns, har udda antal och därför inte kan vara avsedda för ärmar, utan troligen hörde till plaggets förslutning i halsen.³⁰¹ Även i testamentet från 1334 talas om ett par ärmspännen, medan de övriga omnämningarna endast mindre specifikt talar om dem i plural. Plaggen de sitter i anges oftast inte, men i testamentet från 1334 hörde de till en colobium. Sex par spännen nämns också i ett diplom från 1480 och

²⁹⁹ Lightbown 1992, s 118 och 153

³⁰⁰ DN 21 nr 375. DS 4 nr 3056, DS 5 nr 4055, DS 6 nr 4615

³⁰¹ DN 5 nr 640

även om inget plagg nämns så är det troligt att de skulle sitta på ett sådant, just eftersom de är par.³⁰²

Dessa pännen bestod troligen av två delar, en med hake och en med hyska och var alltså inte spännen av typen ringspänne eller brosch. Det finns många vackra häktor av denna typ bevarade från medeltiden; några ses på bild 3.16.

Det förekommer även spännen som hör till mantlar eller möjligen ärmkappor i diplomerna. I Ingeborg Thorstensdotters testamente från 1346 skänktes en grön mantel med ”tenacula meliora dicta spenszel”, dvs de bästa knapparna, kallade spännen.³⁰³ Ett mycket stort spänne från en kåpa, samtida med detta testamente och tillverkat i förgylld koppar och emalj har hittats i Dalarna och spännet i Ingeborg Thorstensdotters testamente kan ha liknat detta.³⁰⁴ I det tidigare diskuterade testamentet från 1434 nämns även en blå kappa med gult foder med sex par spännen och en ofodrad svart med fyra par spännen. Då detta är ett så pass sent testamente är det inte omöjligt att det rör sig om en kappa med ärmar, även om det inte står ärmkappa. Manteln hade vid denna tid i stort sett ersatts av överplagg med ärmar. Spännena kan ha hört till ärmarna på ett sådant plagg, men naturligtvis även till halsöppningen. Eftersom det inte hör några knappar till dessa kappor ges inte samma tolkningshjälp som när det gäller kjortlarna.

Sammanfattning och diskussion

Klädedräkten under medeltiden bestod av flera lager: underplagg, mellanplagg, överplagg, ytterplagg, benkläder och huvudbonader.

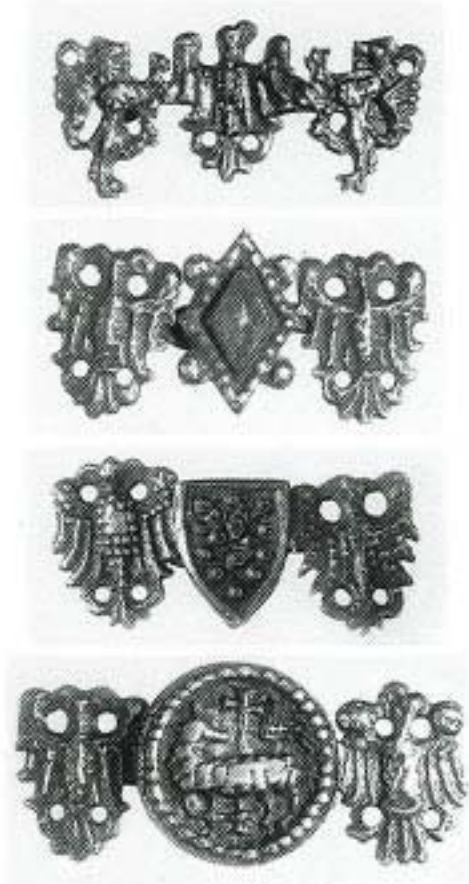
I de diplom som undersökts är det vanligt att flera plagg räknas upp tillsammans; plagg som också var tänkta att bäras tillsammans som en kom-

302 DN 14 nr 142

303 DS 5 nr 4055. Min översättning.

304 *Den gotiska konsten*, s 467

Bild 3.16 Spännen från 1300-talet hittade på Gotland.

Efter *Signums svenska konsthistoria. Den gotiska konsten*

plett dräkt. I diplomerna kallas ibland en sådan uppsättning för par vestimentorum eller robam. Plaggen var ofta i samma material eller färg. Genom att studera ett stort antal sådana kombinationer av plagg fås en uppfattning om vilka plagg som ingick i en fullständig dräkt och bars tillsammans. Detta ändrades över tid, något som också gäller de individuella plaggens utseende. Förändring över tid är ämnet för kapitel 4, där både dräktens sam-

305 Newton 1980, s 25, *Regula Saluatoris*, kap. 4:61–62

mansättning och de enskilda plaggen undersöks och diskuteras för både män och kvinnor. Även vilka material som användes och vilka färger som var de vanligaste förändras över tid och diskuteras dels i kapitel 4, dels i kapitel 5, som är en fördjupad undersökning av materialen i kläderna och i gåvor av tyg.

De vanligaste plaggen i diplomerna är kjortel, hätta, surkot, mantel och kappa. Kjorteln, som kunde bäras både som mellanplagg och som överplagg, förekommer 327 gånger. 217 av dem var manskjortlar medan 92 ägdes av kvinnor. 17 kjortlar var mäns egna kjortlar som testamenterades till kvinnor och en kjortel var en kvinnas egen som hon testamenterade till en man. Då diplomerna sällan innehåller några närmare beskrivningar är det svårt att veta om dessa kjortlar såg likadana ut, mönsterskisserna av två av kjortlarna från Herjolfsnes på bild 3.4 visar dock en stor likhet mellan mans- och kvinnokjortlar.

Hättan var den vanligaste huvudbonaden av diplomerna att döma, 166 stycken finns förtecknade i dessa. Den är nästan lika vanlig bland män som bland kvinnor om man tar med i beräkningen att det är färre kvinnor i diplomerna totalt sett. 99 hättor tillhörde män, 55 tillhörde kvinnor och 20 hättor var mäns hättor som de gav till kvinnor.

Benämningen surkot, som betecknade ett överplagg som kunde vara både ärmlöst och ha ärmar, används i diplomerna främst om mansplagg, men bars även av kvinnor. 34 av 40 surkoter i diplomerna ägdes av män, 6 av dessa testamenterades emellertid till kvinnor, vilket tyder på att plagget hade ett likartat utseende för båda könen.

Manteln och kappan som var de vanligaste ytterplaggen visar i motsats till de andra vanliga plaggen en tydlig skillnad mellan könen. Manteln framstår framför allt ett som kvinnoplagg, tillverkat i exklusiva material, medan benämningen kappa var vanligare om mansplagg och gjordes även i enklare material. Sammanlagt nämns 76 mantlar som tillhörde kvinnor och ytterligare tre testamenterades av kvinnor till män. Däremot var det endast 14 mantlar

som tillhörde män eller gavs från en man till en annan. Åtta mantlar var mäns egna mantlar som de gav till kvinnor. För kappan är förhållandet alltså det omvända. Det sammanlagda antalet kappor uppgår till 120. Av dessa tillhörde 73 män och gavs till män och 13 kappor var mäns egna som gavs till kvinnor. Kvinnor testamenterade eller ägde endast 34 kappor.

Mantel och kappa kunde alltså användas av både män och kvinnor, även om det finns en skillnad i hur vanligt det var. Detta gäller de allra flesta benämningar på klädesplagg i diplomerna. De plagg som i diplomerna endast nämns i samband med ett av könen är hosor, corsetum, tröja, huvuddukar av olika slag, huva, krans och luva. Det sistnämnda ordet förekommer dock endast en gång. Av dessa användes corsetum, enligt engelska källor, även om kvinnoplagg och hosor för kvinnor nämns i andra nordiska källor.³⁰⁵ Kransar finns avbildade på män, men verkar huvudsakligen vara en prydnad för kvinnor, framför allt under senare delen av medeltiden. När det gäller tröja, huvuddukar, huva och luva har däremot inga sådana ”korrigeringar” kunnat hittas i litteratur eller i konsten, utan de verkar vara plagg som endast bars av det ena könet. Det måste dock tilläggas att vad det gäller huva och luva vet vi så lite om hur de såg ut att de inte går att identifiera på bild.

Flera klädesplagg är betydligt vanligare hos det ena könet. Mantel och kappa nämndes ovan, men även skingr, tabard och cotehardie är plagg som i huvudsak var antingen mans- eller kvinnoplagg. Av de åtta cotehardier som nämns totalt är det endast en som hade anknytning till en kvinna och den testamenteras till henne av en man.³⁰⁶ Skingr, ett ytterplagg som ofta gjordes i dyrbara material, nämns nio gånger och av dem tillhörde endast ett en man; biskop Thord av Grönland som fick det i gåva av Biskop Arne av Bergen.³⁰⁷ För tabard råder det omvända förhållandet, där endast en av tjugofyra tabarder ägdes av en kvinna, och då var det en man som gett sin egen tabard till henne.³⁰⁸

306 DN 2 nr 255, Newton 1980 s 28 ff

307 DN 10 nr 9

308 DS 4 nr 2762

De flesta plagg bars dock av båda könen, även om det varierade i vilken grad. En del plagg nämns så sällan att det är omöjligt att dra några säkra slutsatser. För de mer frekvent förekommande plaggen går det dock att se en tendens: de plagg som uppvisar stora skillnader mellan könen är främst ytterplagg och huvudbonader. Undantagen är tröja och cotehardie. Ordet tröja betecknade under senare delen av medeltiden troligen det korta plagg som ersatte kjorteln som mellanplagg för män. Kvinnor bar istället en kjortel. Denna liknade dock tröjan i så måtto att den var konstruerad med midjesöm. Cotehardie var ett modeplagg som förekommer i diplomerna från 1331 till 1381. Den var ett kort överplagg, som under andra hälften av 1300-talet även var snävt. Orsaken till att benämningen cotehardie inte förekommer på kvinnoplagg är troligen längdskillnaden. Även i övriga Europa användes cotehardie främst om mansplagg och endast undantagsvis om kvinnoplagg.³⁰⁹

Vad det gäller huvudbonaderna visar diplomerna på en större variation bland de kvinnliga huvudbonaderna än vad som framgår av tidigare forskning, men även jämfört med avbildningar av kvinnor på medeltida målningar från Sverige och Norge. På dessa bär kvinnor i första hand någon form av haklin och slöja. Av diplomerna framgår emellertid att kvinnor även bar olika mössor, hattar och hättor. Mössor, som förekommer under flera benämningar, var enligt vad diplomerna visar främst kvinnohuvudbonader. Hättan var av diplomerna att döma en vanlig huvudbonad för både män och kvinnor under hela medeltiden. Den var alltså, till skillnad mot de andra huvudbonaderna, inte könsskiljande. Detta resultat står i strid med Hildebrand, som menar att hättan var mannens karakteristiska huvudbonad, ”precis som hufvan var kvinnans”.³¹⁰ Han gör här, men inte annars, likhetstecken mellan hatt och hätta och hänvisar till Östgötalagens ”gånge hatt till och huva från”. Detta uttryck utgör i själva verket utgångspunkten för hela hans beskrivning och tolkning av de medeltida huvudbonaderna, något som skapar problem för honom när

309 Newton 1980 s 28 ff

310 Hildebrand 1884, s 291

hattar nämns i samband med kvinnor. I *De högste i samhället* beskriver han till exempel en hatt med silversköldar, men underlåter att nämna att det var en kvinnohuvudbonad, troligen beroende på att det inte stämmer med hans övergripande tes: att kvinnor bar huvudduk och endast männen bar hatt och hätta. Denna hatt är endast ett enstaka fall, men så många hättor ges av kvinnor och till kvinnor i de svenska testamentena att det inte kan röra sig om ett överseende från hans sida utan om att hättor lämnats utanför redogörelsen för att de inte stämmer med tesen. Genom att den kvinnliga dräkten ägnas mycket liten uppmärksamhet och plagg som bärs av båda könen, eller kanske till och med är vanligare bland kvinnor, beskrivs som mansplagg sker ett konsekvent osynliggörande av kvinnor.³¹¹ Att Hildebrand inte uppmärksammar de stora likheterna mellan mäns och kvinnors dräkt i diplomerna hänger säkerligen samman med den tid han levde i. 1800-talet var den historiska period som hade störst skillnader mellan mäns och kvinnors dräkt ifråga om konstruktion, användandet av färger och material. Denna föreställning om mäns och kvinnors olika klädedräkt var troligen så grundläggande för honom att han inte lyckades frigöra sig från den. Så skriver han i *Städerna* att mannens dräkt gjordes förnämre genom dyrbara material och inte genom bärande av ”något prål”, något som istället skulle finnas i kvinnodräkten.³¹² En studie av bilder från medeltiden visar dock att smycken, spännen och ströningar bars i ungefär lika hög, eller låg, grad av båda könen. Under Hildebrands egen tid bars emellertid smycken endast av kvinnor, något som troligen påverkade hans tolkning av de medeltida källorna.

Undersökningen av diplomerna visar att de könsskillnader som fanns i dräkten framför allt rörde ytterplagg och huvudbonader. Att kön markerades med plagg som inte har någon koppling till eller framhäver de fysiska skillnaderna mellan män och kvinnor, är ett intressant resultat. I kapitel 7 fördju-

311 Hildebrand 1884, s 291 och s 297

312 Hildebrand 1894, s 443 f

par jag mig i *hur* klädedräkten uttryckte socialt kön och *varför* den gjorde det på detta sätt.

I detta kapitel har inget försök gjorts att undersöka skillnaderna mellan de olika ståndens kläder. Merparten av uppgifterna kommer ifrån frälset och resultaten är därför framför allt giltiga för dem. De vanligaste plaggen: kjortel, kappa och hätta, förekommer dock även ofta som gåvor till tjänare. Hur dräkten skilde sig åt mellan stånden undersöks i kapitel 6, där även hur dräkten uttryckte ålder berörs.

KAPITEL 4

Klädedräftens utveckling över tid

I detta kapitel behandlas utvecklingen i klädedräften i Sverige och Norge under perioden 1200-1500. I föregående kapitel var fokus på de enskilda plaggen. Utvecklingen över tid behandlades i vissa avsnitt och det angavs även under vilka perioder de olika plaggen förekommer i källorna, men det redogjordes inte för hela dräftens utveckling. Det är istället uppgiften för detta kapitel.

Tidigare forskning om den medeltida dräften i Norge och Sverige har, som redogjordes för i kapitel 1, framför allt varit inriktad på de enskilda plaggen, antingen i form av benämningar på plagg eller arkeologiska fynd. Med undantag av Hildebrand har inga försök gjorts att beskriva utvecklingen i dräftens utseende under hela medeltiden. Hans beskrivning har dock flera brister. Den är inte konsekvent i hur den beskriver dräften, ibland skildras utveckling över tid, ibland inte. Framför allt de lägre ståndens dräft beskrivs på ett sätt som ger intrycket av att den såg ut som 1400-talets dräft under hela medeltiden. Dessutom behandlas kvinnors dräft mycket översiktligt. Det görs heller inga försök att integrera uppgifterna från de skriftliga källor han undersökt med tidigare forskning och hans egna studier av medeltida konst. Beskrivningen av dräftens utseende bygger helt på de sistnämnda.

I detta kapitel undersöks förändringar i dräftens komposition och utseende med hjälp av uppgifterna om kläder i diplomerna, medeltida konst från Sverige och Norge och bevarade plagg. Resonemanget bygger på resultaten från kapitel 3 och de diskussioner som fördes där. Uppgifter som redan redo-

visats och analyserats där kommer inte att notbeläggas igen, utan läsaren hänvisas till det föregående kapitlet.

Hela perioden 1200 -1500 undersöks, men för vissa perioder är källäget bättre än för andra. Under 1200-talet är omnämningarna av klädesplagg förhållandevis få och detsamma gäller i någon mån även 1400-talet. Från 1200-talet har endast 26 diplom använts, 18 svenska och 8 norska. Flera av dem är dock detaljerade och innehåller många olika klädesplagg och uppsättningar med kläder. För 1300-talet har 136 diplom använts, 97 från Sverige och 39 från Norge. För 1400-talet rör det sig om 49 diplom, 41 från Norge och åtta från Sverige. De svenska testamentena härrör alla från 1400-talets två första decennier.¹ Uppgifterna från diplomerna har därför, för att kunna spegla även svenska förhållanden, kompletterats med uppgifter från Arboga stads tänkebok, som innehåller en stor mängd omnämning av kläder. De är emellertid betydligt mindre detaljerade än testamentena.

När det gäller det övriga källmaterialet härstammar de flesta medeltida arkeologiska fynd av kläder från 1300-talet, även om bevarade plagg eller rester av dem finns både från 1200-talet och för 1400-talet. För dessa två århundraden har emellertid ibland även europeiska fynd fått användas. Målningar från 1400-talet är oftast mer detaljerade och lättolkade än de från de tidigare århundradena, men även där finns ett rikt bildmaterial så skillnaderna mellan perioderna är inte lika stora som när det gäller bevarade plagg och diplom.

Förutom den egna undersökningen av diplom, bevarade plagg och medeltida konst bygger den mer allmänna beskrivningen av dräktens utveckling på dräkthistorisk litteratur, främst François Boucher, Stella Mary Newton samt Françoise Piponnier och Perrine Mane.²

1 För de perioder där svenska diplom ännu inte tryckts, 1375-1399 och perioden efter 1421, har endast registerna studerats. I dessa förekommer inga testamenten som innehåller kläder. Även andra lösören minskar, något som även Janke Myrdal konstaterat. Myrdal 1985, s 206.

2 Boucher 1996, Newton 1980, Piponnier och Mane 1997

Trots de stora likheterna mellan mäns och kvinnors dräkt, både vad det gäller tillskärning och det estetiska ideal som eftersträvades under större delen av medeltiden, kommer mannens och kvinnans dräkt att redovisas separat. Detta för att ge en tydlig bild av utvecklingen för bådars dräkt och de likheter och skillnader som finns. Redovisningssättet medför dock att en del av uppgifterna upprepas.

Mansdräktens utveckling

Redogörelsen för mansdräktens utveckling är indelad i kronologiska perioder, vilka delvis är grundade i det skriftliga källmaterialet, dvs när vissa klädesplagg dyker upp respektive försvinner i diplomerna, och delvis i den europeiska utvecklingen av klädedräkten. Den första perioden sträcker sig från 1200 till 1339. Slutpunkten för perioden är motiverad av den viktiga förändring i den europeiska dräkten som kan ses runt 1340: uppkomsten av den snäva, och för männen korta, dräkt som karakteriserade modet åtminstone fram till 1300-talets sista decennium.³ Detta plagg gick bland annat under benämningen *cotehardie*, även om *kjortel* var ett vanligare ord, och nästa period, som sträcker sig från 1340-1389, sammanfaller med den tid som benämningen *cotehardie* är vanlig i materialet. Avgränsningen motiveras dock främst av den europeiska utvecklingen av klädedräkten. Den snävare dräkt som uppträdde omkring 1340 utvecklades mot en allt snävare passform, fram till 1300-talets sista decennium. Då bröts denna utveckling i modet och det mycket korta, snäva plagget blev istället ofta ett mellanplagg över vilket man bar en mycket vid, veckad *kjortel*, *knälång* eller *längre*. Av detta skäl är 1389 ett lämpligt årtal att sluta denna period på.⁴ Den sista perioden sträcker sig från 1390 till 1500, när avhandlingens undersökningsperiod slutar. Den första

3 Newton 1980, kapitel I och II

4 Se t ex Newton 1980, Boucher 1996 och Payne 1965

och den tredje perioden är betydligt längre än den mellersta. Det beror i huvudsak på att uppgifterna i diplomerna är färre under 1200-talet och 1400-talet, vilket gör en uppdelning i kortare perioder mindre lämplig.

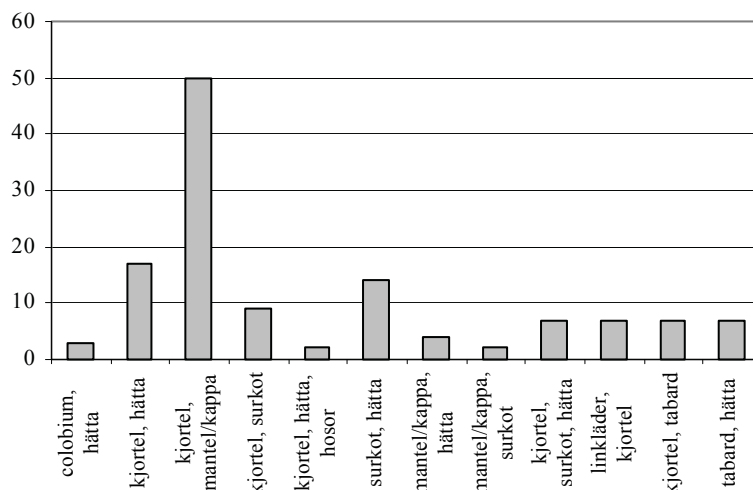
1200 – 1339

Perioden 1200 till 1339 är lång och det sker naturligtvis förändringar i kläde-
dräkten under perioden. Dessa är dock, att döma av bildkonsten, inte av nå-
gon mer genomgripande art. Klädesplaggen i diplomerna från perioden innan
1270 är få och redogörelsen för den utseendemässiga utvecklingen bygger
därför till större delen på bildkonst och bevarade plagg.

De klädesplagg som förekommer i diplomerna är: linkläder, hosor, under-
kjortel, kjortel, colobium, surkot, cotehardie, överkjortel, gardecorps och garde-
torso, tröja, tabard, skingr, klokko, kapa, mantel, pallium, ärmakappa och hätta.
Vanligast är kjortel, mantel och hätta. Plaggen ges nästan alltid i kombination
med ett eller flera andra plagg och i vissa fall, som när både kjortel, hosor,
linkläder och hätta ingår, rör det sig om kompletta uppsättningar kläder. Det
var vanligt att plaggen som gavs tillsammans skulle vara gjorda i samma ma-
terial eller färg och det är troligt att de var tänkta att bäras tillsammans, natur-
ligtvis med undantag av linkläderna, vilka, som namnet säger, var gjorda i
linne. Den i särklass vanligaste kombinationen är mantel och kjortel. Det be-
ror delvis på att ett testamente innehåller inte mindre än 33 gåvor av kjortlar
och mantlar, alla av samma typ och avsedda för tjänare, men även utan dessa
omnämmanden är det den näst vanligaste kombinationen.

Diagram 4.1 visar de vanligaste kombinationerna av klädesplagg. I den
har några plagg räknats dubbelt; till exempel ingår en gåva av kjortel, hätta
och surkot både i kombinationen ”kjortel och hätta” och i kombinationen
”kjortel, hätta och surkot”. På detta sätt syns det tydligare vilka plagg som
vanligen bars tillsammans. Som framgår av diagrammet förekommer hätta i
hälften av kombinationerna och kjortel i över hälften. Kjorteln var det med-
eltida basplagget och resultatet är därför väntat; även hättans vanlighet stäm-

Diagram 4.1 Kombinationer av kläder 1200-1339, män

Källa: *Diplomatarium Norvegicum* och *Diplomatarium Suecanum*.

Kommentar: Kombinationer som förekommer mer än 2 gånger i diplomerna.

mer väl överens med vad man kan se i samtida bildmaterial, där hättan är nära nog ett obligatorium i mansdräkten.

Det finns även andra kombinationer som bara förekommer en eller ett par gånger, som t ex colobium, tabard och hätta, där colobium troligen är överplagget, tabard ytterplagget och hättan naturligtvis huvudbonad.

Med utgångspunkt i förekomsten av plagg och i vilka kombinationer dessa figurerar kan man få en bild av hur mansdräkten såg ut under denna tid. Närmast kroppen bars linkläder och hosor och ovanpå dessa bars en kjortel. Ibland kallas den för underkjortel för att klargöra vilken typ av kjortel det handlar om, det fanns nämligen även kjortlar som bars som överplagg. Under den här perioden var kjortlarna tillskurna av raka stycken och fick sin vidd med hjälp av kilar. Ärmen hade troligen ärmkulle och rundat ärmhål. Redan före 1200-talet finns exempel på detta i form av den danska Moselundskjorteln som daterats till 1050-1155. I den samtida, likaledes danska, Kragelundskjorteln finns emellertid också ett exempel på en ärm med rak överkant som fogats samman med en rak kant på kjortelns bål, dvs samma metod som idag

används på t-shirts.⁵ De nordiska fynden från 1200-talet består av två kjortlar, en från Söderköping och en från Herjolfsnes. Den förra är daterad till den första delen av 1200-talet, medan den senare, som tidigare felaktigt har knutits till ett annat fynd från Rønbjerg i Danmark, är daterad till slutet av 1200-talet. Båda dessa är endast fragmentariskt bevarade, men på kjorteln från Herjolfsnes kan grund urtaga ärmhål ses.⁶ På målningarna från Dädesjö gamla kyrka i Småland, bild 4.1, vilka daterats till 1200-talets sista decennier, kan man se ärmlösa surkoter med rundade öppningar för armarna, slitsar fram och pälsfoder. Mantlarna på bilden verkar vara fodrade med ett rutmönstrat tyg, kanske diamantkypert, ett vävsätt man finner i den troligen samtida Leksands-

Bild 4.1 Tronande kung. Från Dädesjö kyrka

Foto: Lennart Karlsson, *Medeltidens Bildvärld*

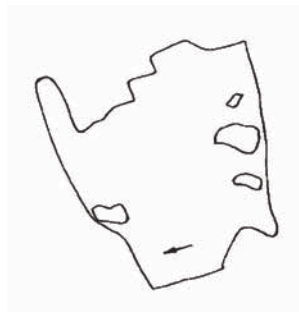
5 Østergård 2003, s 135-140 och 125-127, Nockert 1992

6 Østergård 2003, s 140 f och 184, Nockert 1992

manteln, en fragmentariskt bevarad kvinnomantel från 1100-talet eller 1200-talet.⁷

Ärmsömmen var troligen placerad på utsidan av ärmen; den asymmetriska formen på Söderköpingskjortelns ärmar tyder på det.⁸ Däremot ger kjorteln från Herjolfsnes ingen upplysning om detta, då ärmarna inte är bevarade.

Bild 4.2 Ärm från Söderköpingskjorteln

Efter Nockert 1992

Under 1200-talet var ärmarna av samtida bilder att döma snäva endast längst ned på ärmen medan de efter 1300 blev snäva ända upp till armbågen. En snäv ärm måste förslutas på något sätt, antingen genom knappar, spännen eller genom att sys ihop efter att man tagit på sig plagget. Från 1200-talet ses sällan knappar eller spännen i konsten, vilket tyder på att de vanligen syddes ihop. Från ca 1300 blir det i europeisk konst vanligt att man avbildar en rad med knappar längs underarmen och de är då placerade på ärmens utsida. Några tydliga exempel ges inte i skandinavisk konst från perioden och knappar eller spännen nämns heller inte i diplomerna i samband med mansplagg, däremot nämns spännen ihop med kvinnoplagg i ett svenskt diplom från 1334.⁹ Det är

7 Nockert 1982

8 Ärmar med sömmen på utsidan av ärmen har asymmetrisk form medan de med sömmen under ärmen har symmetrisk form, jmf t ex ärmarna från Herjolfsnes i Nørlund 1924, s 94 med Bockstensmannens ärmar i Nockert 1997, s 58.

9 DS 4 nr 3056

alltså möjligt att modet med många knappar längs ärmen infördes senare i Sverige och Norge än i övriga Europa. Å andra sidan finns många fynd av knappar från kulturlager från 1200-talet i våra städer.¹⁰

En mer ovanlig form av överkjortel från 1200-talet kan ses på Birger Jarls gravplatta i Varnhems kyrka från 1200-talets andra hälft, där samtliga tre personer bär en kjortel som är rynkad mot en halslinning.¹¹ Även ärmarna är veckade eller rynkade och ärmsömmen sitter en bit ner på armen. Det finns exempel på samma typ av konstruktion från övriga Europa under 1200-talet, t ex kan den ses som mellanplagg på två gravmonument från Limburg, daterade till ca 1230.¹² Det finns också ett bevarat plagg med denna konstruktion, en kjortel från St. Ludmilas relikvarium, vilken har daterats till 1100-talet eller 1200-talet. På grund av färgen, materialet och dekorationen antas den ursprungligen ha varit ett röcklin, men grundkonstruktionen är troligen av samma typ som Birger Jarls och hans familjs rynkade klädesplagg.¹³ Även om åtminstone ännu ett exempel finns från 1200-talets Västergötland var, av konsten att döma, den rynkade kjorteln inte ett vanligt plagg.¹⁴

Ovanpå kjorteln kunde man bära flera olika typer av överplagg. Under 1200-talet förekommer surkot, colobium och överkjortel, men av dessa är det endast surkot som nämns innan 1280-talet.

Manteln eller kappan, två ord som betecknade plagg med ett likartat utseende, är det vanligaste ytterplagget, både i diplomerna och i konsten. Den var ofta koordinerad med något eller några andra plagg, vad det gäller färg och material. Den vanligaste kombinationen var mantel och kjortel, därefter mantel och hätta, följt av mantel och surkot. Andra ytterplagg som användes var tabard, ärmkappa, klokko och mantolkapo, av vilka tabard och ärmkappa

10 Se t ex Helander 2003, s 19-26

11 Svanberg 1987, kap. 2

12 Lightbown 1992, s 106

13 Röcklinet var under medeltiden en vid linnetunika som bars ovanpå pälsfodrade överplagg, också kallad *superpellicium*. Stolt 1964, s 69. Bažantová 1990

14 Drottning Katarinas gravtumba, nu på Historiska museet i Stockholm.

var de vanligaste. Tabard testamenterades vanligen tillsammans med en hätta eller en kjortel, men även andra plagg förekommer. Till exempel ges det ovanliga plagget gardetorso tillsammans med en tabard. Tabard användes under hela perioden. Ärmkappan, dvs en kappa med ärmar syns första gången som mansplagg 1331, men blev inte vanlig förrän efter 1340.

Hätta bars under hela perioden. Den förekommer i över hälften av kombinationerna i testamentena, men aldrig som ensamt plagg. Hättan var vanligen av samma material eller färg som antingen ytterplagget eller ett mellanplagg som den hörde ihop med.

En i kontinental bildkonst mycket vanlig huvudbonad från denna tid är det som på norska kallas kveif, en vit linnemössa som slöt tätt intill huvudet. Den går inte att finna i diplomerna, men finns avbildad på norska målningar, som kalkmålningarna från Hackås kyrka i Jämtland och frontalen från Nedstryn och Årdal i Sogn og Fjordane.¹⁵

Kläderna var vanligen tillverkade i importerat ylletyg, kallat kläde. Både kläde från de mest exklusiva textilstäderna i Flandern och enklare kläde från de senare etablerade väverierna i t ex Brabant är representerade. Man använde också lättare ylletyger som sayan och silfar. Kläderna var ofta fodrade, vanligen i päls men även i kläde, siden eller andra tyger. Det var inte endast ytterplagg utan även kjortlar, surkoter och andra överplagg som fodrades i päls. Pälsfoder var under medeltiden inte något som endast hörde till vinterklädseln utan även plagg för sommarbruk kunde vara pälsfodrade. I den franska romanen om Guillaume le Dole från omkring 1230 beskrivs en gråverksfodrad scharlakanskjortel som en lätt sommarkjortel.¹⁶ Även i den svenska översättningen av romanen om Ivan Lejonriddaren, *Hærra Ivan*, är huvudpersonerna klädda i pälsfodrade kläder på sommaren, den eviga som-

15 *Norske frontaler* s 71 och 80, *Den gotiska konsten* s 328

16 "Un sorcot qui fleroit la graine ui fu fez en cele semaine escarlate et de vairs entiers...ci a iausorcot et ne poreste ne chape qui ot este". Renart 1995, rad 1816-1824

mar som riddarromanerna vanligen utspelar sig i.¹⁷ Översättningen är från 1303 och man kan anta att man i översättningen valde ord och beskrivningar som var rimliga för samtiden. Gråverk är det vanligaste pälsfodret i diplomerna, ungefär dubbelt så vanligt som mård. Hermelin, varg och lamm förekommer en gång vardera.

De vanligaste färgerna på plagg i diplomerna från denna period är blått, rött, brunt och grönt. Dessa färger är också de vanligaste i samtida bildkonst. Tydligast syns det i bokmåleri, där mer av färgerna bevarats, men även altartavlor och kalkmåleri visar samma färgskala. Blått är dock ovanligt i de sistnämnda, kanske beroende på att det var svårt att få en blå färg som fäste på kalken, att den var för dyr eller att just den blå färgen inte bevarats. Jag har inte gjort någon större undersökning av handskrifter från 1200-talet och 1300-talets första decennier, men i de undersökta målningarna är i alla fall rött och blått så dominerande att detta resultat får anses ganska säkert.¹⁸ Detta stärker målningarnas källvärde när det gäller vilka färger som användes i kläder. Forsiktighet brukar förespråkas i användandet av konst för att se vilka färger kläder hade då färgvalet där inte behöver reflektera vilka färger som verkligen användes i dräkten. Det påverkas istället bland annat av vilka färger som fäster bäst på det material målningen är utförd på. De färger som är lättast att få fram och mest färgäkta vid målning behöver inte vara det vid färgning av textil. Användandet av färg i konst påverkas också av konventioner som reglerar vilka färger som passar för vilka motiv och vilka som av samtiden uppfattades som finast. Hänsyn togs även till den estetiska helheten så att även den omgivande målningens färger påverkade vilken färg ett plagg fick. Trots

17 *Norse Romance III: Hærra Ivan* 1999. Exempel på pälsfodrade kläder kan ses t ex på rad 203-207 och 4007-4009. Det första är kläder i allmänhet och det andra en kort mantel.

18 Jämför t ex den fransktillverkade *Kristinapsaltaren* som tillhörde den norska prinsessan Kristina och tillverkades omkring 1230, *Maciejowskibibeln* från c. 1250, den engelska handskriften *Murthly Hours* från ca 1280, *Codex Manesse* från 1300-1330 och den norska *Hardenberg Codex* från ca 1330-40. Cockerell 1969, Walther och Siebert 1988

dessas möjliga orsaker till att klädesplaggs färg inte återgavs realistiskt finns det alltså en överensstämmelse mellan färgen i konsten och de testamenterade plaggen. En färg som är vanligare i dokumenten än på bild är vitt som är tämligen vanlig, främst som foder i mer färgstarka plagg, men även som färg på kjortlar. En tänkbar förklaring till att vita kläder inte är så vanliga i kalk- och bokmålningar är att bakgrunden ofta har denna färg. På frontalet från Røldal, från ca 1340 kan man emellertid se en vit eller möjligen ljus grå kjortel fodrad med gult tyg på en av bödelsdrängarna i övre vänstra hörnet.¹⁹ Färger som endast förekommer enstaka gånger i dokumenten är svart, grå, lila, mullbärsfärgad, dvs mycket mörkt rödlila, och ”mixti coloris”, vilket antingen betyder melerat eller mönstrat, men där grundfärgen tyvärr inte anges. En samtida avbildning av mönstrade tyger kan ses bland annat på bild 4.1, men även på det norska Nedstrynfrontalet, daterat till 1330-1325, där en stor samling män, bland dem Olav den helige, bär mönstrade kjortlar.²⁰

1340-1389

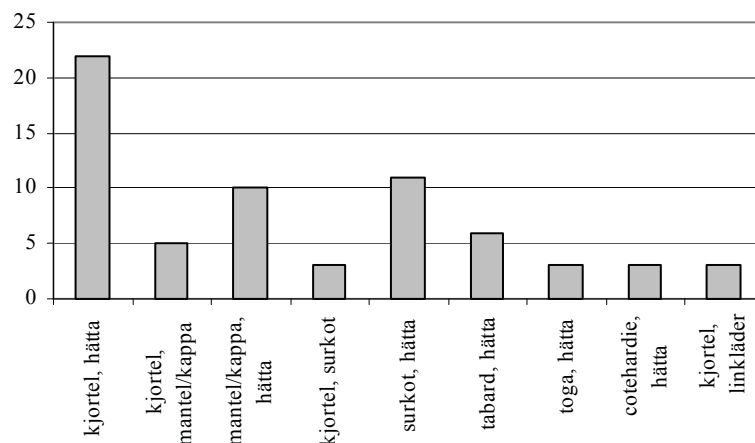
Perioden 1340-1389 kännetecknades av att det blev vanligt med snäva och korta kjortlar i mansdräkten. Dessa blev successivt snävare och kortare ända tills långa och lösa plagg mot slutet av århundradet åter blev en del av mode-
dräkten.

Linkläder förekommer endast fyra gånger i diplom från perioden, men linkläder är som sagt underrepresenterade i källorna på grund av sitt ringa ekonomiska värde. De mellan- och överplagg som förekommer i diplomerna är: kjortel, överkjortel, cotehardie, colobium och surkot. Ytterplaggen är ärmkappa, mantel, kappa och tabard. På huvudet bars luva eller hätta. Vanligast är precis som tidigare kjortlar, mantlar och hättor. De vanligaste kombinationerna är kjortel och hätta, surkot och hätta samt mantel/kappa och hätta, vilket kan ses i diagram 4.2.

¹⁹ *Norske frontaler*, s 92

²⁰ *Norsk middelalderkunst*, bild 181

Diagram 4.2 Kombinationer av kläder 1340-1389, män

Källa: Diplomatarium Norvegicum och Diplomatarium Suecanum.

Kommentar: Kombinationer som förekommer mer än två gånger.

Ovanpå linkläderna bar mannen alltså en kjortel med ett överplagg, antingen en övre kjortel, en surkot eller en cotehardie. Benämningen cotehardie kan möjligen identifieras med de snävare kortare kjortlar som nu dyker upp i modedräkten. Korta kjortlar användes under de närmast föregående århundradena främst av arbetande människor, men blev nu en del av modedräkten. En annan nyhet som inte syns i diplomaten, men på bilder från perioden är att ärmarna på det övre plagget, som nu var snäva, ibland kortades av så att de endast nådde till armbågen och försågs med en hängande tunga.²¹ Exempel på den kortare dräkten med korta ärmar kan ses i den norska handskriften Hardenberg Codex från 1340-talet. Här bärs den dock på ett sätt som inte verkar förekomma på andra ställen i Europa, nämligen en knäkort överkjortel med halvlånga ärmor med nedhängande tunga tillsammans med en mycket längre kjortel. Denna unika typ av dräkt förekommer på de flesta bilder i handskriften; ibland är den undre kjorteln fotsid, ibland når den till anklarna.²²

²¹ Newton 1980, fram för allt kapitel I "1340: A New Fashion".

²² Se bild 3.2 i kapitel 3 och bild 7.2 i kapitel 7

Det finns exempel på denna typ av dräkt hos kvinnor från England, men vad jag vet finns inga exempel på män med denna kombination.²³ Överhuvudtaget är fotsida mansplagg närmast obefintligt i medeltida konst vid denna tid. Emellanåt kan man se att den undre kjorteln är en eller ett par decimeter längre, men även det är ovanligt. Ärmarna med hängande tunga finns det däremot fler exempel av från 1300-talets mitt, t ex i *Stjórn*, en isländsk handskrift från ca 1350.²⁴

Under början av perioden var det kortare plagget fortfarande förhållandevis löst, men det blev gradvis allt snävare så att det inte längre gick att komma i plagget utan snörning eller knäppning. Samtidigt blev de också kortare. I Herjolfsnes har hittats två kjortlar med knäppning längs hela framkanten. De är ganska löst skurna och en av dem har en liten ståkrage; hos den andra har vare sig ärmarna eller krage bevarats.²⁵ I en prisstadga från Bergen 1384 reglerar kung Olaf bl a vilka priser skraddare får ta ut för sitt arbete. De plagg som nämns är knäppt manskjortel, knäppt hätta och hosor samt fodrad mantel.²⁶ Lösa kjortlar utan knäppning nämns inte.

Mer avancerad tillskärning hör samman med det snäva modet; man kan säga att den här perioden innebar slutet för den tidigare tillskärningsmetoden, baserad på tygets rektangulära form. Detta gällde dock inte underkläder dvs skjortor och särkar, vilka behöll den rektangulära skärningen in i modern tid.²⁷ Två viktiga förändringar i tillskärningen av livplagg ägde rum under den andra hälften av 1300-talet: dels började man förse plaggen med en midjesöm, dels utvecklades ärmens form ytterligare. Man vet inte när midjesömmen först uppträder, men mansplagg med en låg midjesöm kan observeras i en engelsk handskrift av *Romanen om Alexander* från ca 1340.²⁸ Ett nordiskt exempel på

23 Bl a i *The Taymouth Hours*, Se: *Age of Chivalry* 1987, s 47

24 Selma Jónsdóttir 1971, färgplansch VII

25 Nørlund 1924 s 128ff och Østergård 2003 s 196 ff och 253

26 DN 5 nr 331

27 Nordlinder 1979.

28 Newton 1980, omslagsbilden, mannen i nedre, högra hörnet har en kjortel med röd över del och blå nederdel, sömmen döljs av bältet.

Bild 4.3 Ung man i snäv kjortel. Träsnideri från Lunds domkyrka

Foto: Ebbe Nyborg. Efter *Unionsdrottningen*.

en snäv kjortel som troligen är skuren med midjesöm finns på årstidsrelieferna i Lunds domkyrka, bild 4.3. En moderiktigt klädd ung man, troligen symboliserande månaden maj, kan här ses iförd en snäv dräkt som når honom en bit ner på låret. Kjorteln har en mycket veckad kjoldel som troligen sitter fast i livet med en söm under bältet. Denna typ av veckning omtalas i engelska, franska och italienska dokument som *frounciata* och var något nytt när det dök upp under 1340-talet.²⁹ Samma typ av veckning kan ses i kalkmålningar från Ørslevs kyrka från Danmark, där åtminstone de tvådelade manskjortlarna verkar ha en kjoldel veckad mot en låg midjesöm.³⁰ Kjorteln på årstidsreliefen är knäppt med många små knappar och har båtringning och armbågslånga ärmor med tungor som hänger ned.³¹

29 Newton 1980, bl a s 10f

30 *Danske Kalkmalerier. Tidlig gotik 1275-1375*, s 154f. Dateringen av bilden diskuteras under rubriken Surkot i kapitel 3.

31 *Unionsdrottningen*, s 102

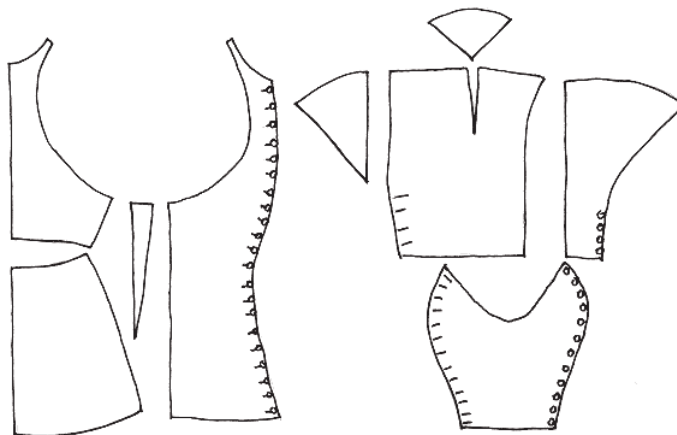
Från 1340-talet och framåt var det också vanligt att man skar sönder plaggen i kanterna i olika mönster, flikar och tungor. Tungorna som hängde från de armbågslånga ärmarna dekorerades ofta på detta sätt. Något exempel på detta finns inte bevarat från Norden, men i utgrävningar i London har man hittat långa remsor med flikiga mönster utskurna.³² Att det förekom även i Norden vet vi då den heliga Birgitta såg bl a dessa plagg som orsakerna till Guds vrede och därmed till digerdöden. Hon uppmanade Sveriges folk att lägga av sina kläder som var sönderskurna och slitsade, ”till ingen nytta och som misshagar Gud”. Man skulle heller inte bära alltför långa kläder, ”som kvinnor”, eller så korta att det blev anstötligt. Dessutom skulle de inte göras snäva och hållas ihop med knappar så att man såg smalare ut än man var.³³ Redan så tidigt som 1349, när Birgitta skrev detta användes alltså dräkten för att i någon mån omforma kroppen; kjortlar gjordes så snäva att de gav bäraren ett slankare utseende. Kjorteln följde dock ännu vid denna tid i huvudsak kroppens naturliga form. Under de följande decennierna skulle plaggen emellertid i allt högre grad användas för att omforma kroppen efter ett modeideal. Midjan blev ännu smalare och mer markerad, medan vaddering gav bröstet ett rundat, välvt utseende.³⁴ Plaggen fick nu fler sömmar och framför allt tillskärningen av ärmarna utvecklades för att man skulle kunna få en perfekt passform för hela plagget samtidigt som rörligheten för ärmarna bibehölls. Ett bevarat plagg med en avancerad form av ärmkonstruktion som brukar kallas *grand assiette*, dvs ”stor tallrik”, är den sk Charles de Blois pourpoint från 1364. Dess snitt återges på bild 4.4 där man kan se det drag som gett tillskärningstekniken sitt namn: de stora runda ärmhål, som i detta fall är så stora att endast smala remsor återstår av fram- och bakstycke. Ett plagg med denna konstruktion möjliggör en stor rörlighet i axelleden. Passformen prioriterades dock före rörligheten: konstruktionen för den nedre delen av ärmarna

32 Crowfoot, Pritchard och Staniland 1996, s194 ff

33 *Sancta Birgitta Revelaciones*. Samlingar utgivna av svenska fornskriftssällskapet serie 2 band VII:8, Kap 57

34 Crane 2002, s 13f

Bild 4. 4 Charles de Blois pourpoint

Efter Tarrant 1994

gjorde det svårt att sträcka ut armarna rakt.³⁵ På bilden ser man också den välvda bröstkorgen som kontrasteras mot det smala midjepartiet. Här kom både vaddering och mer visuella knep till hjälp. På detta plagg är de klädda knapparna på den övre delen välvda, medan de nedanför midjan är platta, något som ytterligare förstärker överkroppens storlek och rundade form. Plagget har endast midjesöm på bakstycket och den är formad på ett sätt som framhäver ryggsvanken. Namnet på plagget kommer av att man fäste hosorna i det. *Points* är det franska ordet för de små koner eller tuber i metall, sk snörnåbbar, som nitades fast i ändarna på de snören som användes för att knyta ihop hosor och mellanplagg.

Det finns inga bevarade plagg från Norden av denna typ, vilket i sig inte är så märkligt då det endast finns ett från hela Europa. Även om vi har en stor samling dräktfynd från denna tid i form av fynden från Herjolfsnes har dessa bevarats pga att de användes sekundärt som svepningar, något som så korta plagg var alltför små för.³⁶ Denna pourpoint får också ses som ett exempel på

35 Tarrant 1994, s 50f, Blanc 2002, s 167ff. Plagget finns nu i Lyon, på *Musee Historique des Tissues*.

36 Nørlund 1924, s 148

en mycket avancerad skärning. De flesta plagg delade troligen vissa drag med den, som snävheten och att de olika delarna inte längre följde det ursprungliga tygets form, men i en mindre extrem form. Denna typ av dräkt ses i Sverige bland annat på de något senare målningarna från Risinge gamla kyrka i Östergötland (ca 1410-1425). De bärs då av en del av soldaterna, medan civila personer bär den veckade dräkt som var vanlig under stora delar av 1400-talet.³⁷ Detta stämmer väl med förhållandena i övriga Europa där båda typerna av plagg, de vida veckade och de snävt tillskurna förekom samtidigt.³⁸

Bland ytterplaggen är manteln fortfarande det i särklass vanligaste. Detta skiljer sig från de slutsatser som tidigare dragits av Poul Nørlund om att manteln skulle förlora sin betydelse som ytterplagg under 1200-talet och endast använts som resplagg eller i ceremoniell dräkt.³⁹ Nørlunds slutsats är främst grundad på studier av samtida danska kalkmålningar och avspeglar kanske snarare en förändring i bildframställningens konventioner. Mantlar är nämligen mycket ovanligare på konst från 1300-talets andra hälft än under till exempel 1200-talet. Av diagram 4.2 framgår också att kombinationer med mantlar var betydligt ovanligare än under den föregående perioden. Manteln är fortfarande vanligt förekommande i diplomerna, men den var inte längre en självklar del av en uppsättning kläder, utan när den gavs i testamenten var det oftare som enskilt plagg.

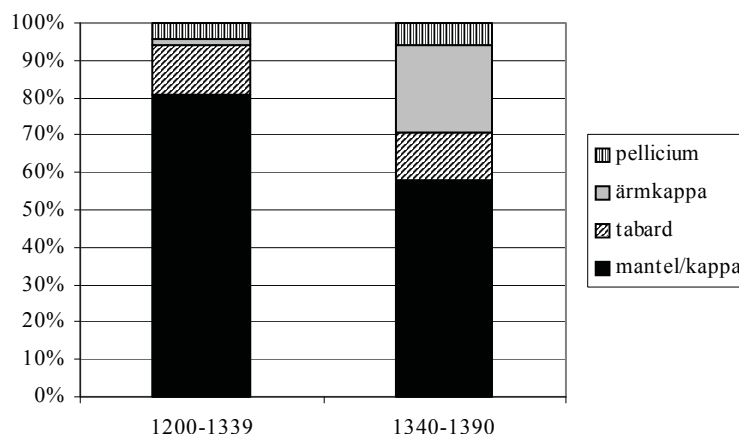
Andra ytterplagg blev också vanligare, både enskilt och i kombination. Framför allt den ärmförsedda kappan som utgör nästan en fjärdedel av de ytterplagg som förekommer i materialet. I diagram 4.3 jämförs respektive ytterplaggs andel av det totala antalet ytterplagg i denna period med den tidi-

37 Nisbeth 1995, s 75 och *Den gotiska konsten*, för en mer allmän diskussion om dateringen. Den snäva och korta mansdräkten började just som en del av den militära dräkten, ett mellanplagg som bars under harnesk eller andra rustningsdelar, som brynja. Se Blanc 2002

38 Se t ex Gaston Phoebus 1978, s 36. Här ses både den snäva tidigare modellen och den senare veckade, dock har båda modellerna vida påsärmar. Samma typ av plagg ses även på andra bilder i samma verk.

39 Nørlund 1941, s 26.

Diagram 4.3 Mäns ytterplagg. Fördelning i procent av samtliga

Källa: *Diplomatarium Norvegicum* och *Diplomatarium Suecanum*.

gare perioden. Manteln minskar något, medan tabard och pellicium, en slags pälsrock, har ungefär samma andel i båda perioderna och ärmkappan ökar med 21 procentenheter.

Hättan behåller sin popularitet under perioden och ingår i mer än hälften av de förekommande kombinationerna av plagg. Dess utseende förändrades i samma riktning som övriga klädesplagg och skärningen blev snävare och slaget kortare efter 1300-talets mitt. Hättan kunde bli så snäv att någon form av öppning med förslutning krävdes för att man skulle kunna få den över huvudet. I kung Olavs prisstadga från 1384 nämns knäppta hättor i samband med manskläder, men annars var det främst kvinnor som bar hättor med knappar.⁴⁰

Det vanligaste materialet i kläder var precis som tidigare kläde och den vanligaste ursprungsorten för detta var Brügge i Flandern, följt av Poperinge i Brabant. Poperinge tillhörde de nyare textilstäderna, som inte hade lika högt anseende som de gamla i Flandern. Under perioden ses i de svenska diplomaten en utveckling där dessa nya textilstäder alltmer tar över medan de gamla mins-

40 Crowfoot, Pritchard och Staniland 1996, s 190f

kar sin andel. Två textilstäder som tidigare räknats som de främsta: Gent och Leper, finns överhuvudtaget inte nämnda under perioden, medan Kortrijk, en annan av de gamla ylleproducerande städerna, endast nämns en gång. Från Norge är uppgifterna om ursprungsort för få för att några slutsatser ska kunna dras.⁴¹

Klädesplaggen var fortfarande vanligen fodrade och gråverk dominerar i diplomerna med ungefär en tredjedel av omnämningarna, följt av mård och hermelin, som med undantag av fem plagg står för resten av fodren. De fem undantagen var två plagg fodrade med buckram, ett slags linnetyg, ett i foderduk, ett lättare ylletyg, ett i renskinn och ett i sobel.

Någon större förändring vad gäller färg sker inte; blått är fortfarande den vanligaste färgen på plagg som nämns i diplomerna om man ser till perioden som helhet. En tredjedel av de plagg där färgen anges var blå och för slutet av 1300-talet var mer än hälften av plaggen blå. För 1360- och 1370-talet syns en tillfällig tillbakagång för blått när rött och brunt istället var de vanligaste färgerna. Med brunt kunde man vid denna tid även avse lila och båda finns avbildade i samtida konst. 1380 var dock blått åter den vanligaste färgen. Vid två tillfällen preciseras den blå färgen, som ljusblå respektive mörkblå, annars är det svårt att veta vilken blå nyans som avsågs. En tämligen matt blå var enkel att framställa och bars av personer med lägre social status medan klara blå färger var mycket exklusiva.⁴² Med tanke på att det främst var frälset som utfärdade de undersökta diplomerna kan det antas att det i huvudsak rörde sig om klart blått.

1390-1500

Antalet diplom som innehåller uppgifter om kläder är färre från denna period än för den omedelbart föregående perioden. De, liksom det totala antalet testa-

41 Statusen hos de olika textilproducerande städerna diskuteras mer ingående i kapitel 5.

42 Hodges 2000, s 198ff

menten, som är den vanligaste typen av dokument med uppgifter om kläder, minskar redan från 1350-talet. De svenska testamenten som innehåller uppgifter om kläder från slutet av 1300-talet och från 1400-talet är alltså färre än från 1300-talets första tre fjärdedelar. De är dessutom skevt fördelade; inget av dem är daterat efter 1420.⁴³ För Norges vidkommande är skillnaden i antalet diplom mellan denna och den tidigare perioden mindre, men däremot ändras typen av dokument så att det vanligen ges färre uppgifter om klädesplaggens utseende. Undantag finns dock, som Arvid Ingelssons och hans hustru Ingridhe Simonsdotters testamente från 1434, vilket är det mest detaljerade av alla bevarade diplom vad det gäller klädesplaggens utseende. Merparten av dessa är emellertid kvinnoplagg.⁴⁴ De relativt fåtaliga uppgifterna om kläder i diplomerna har, tack vare att jag fått tillgång till Bo Franzéns databas över skatteobjekten i Arboga stads tänkebok, kunnat kompletteras med uppgifter om kläder bland dessa. Skatteobjekten är föremål som värderades, vanligen i samband med försäljning eller pantsättning.⁴⁵ Den typ av information som under gynnsamma omständigheter ges i diplomerna, om vilka plagg som bars tillsammans och om ägarens kön framgår sällan i det här materialet. Det rör sig i de flesta fall om plagg som lämnats i pant och oftast anges inte vem som ägde plagget och ibland inte heller vem som hade det i pant, utan bara vilka som värderade det. Det förekom också att skräddare fick plagg värderade, kanske var det plagg som tillverkats utan en speciell kund i åtanke eller så kunde skräddaren inte komma överens med en kund om priset för ett beställt plagg. De uppgifter som ges är endast namn på plaggen, ibland färg och material samt vad de var värda. Eftersom det inte anges om plaggen är nya eller om det är gamla och slitna plagg ges dock här inte någon säker information om priserna på kläder. Istället är det de uppgifter som ges om färg och i vissa fall även material och

43 Även Myrdal observerar denna minskning av testamenten innehållande lösöre. Myrdal 1985, s 206

44 DN 5 nr 640

45 Om skattning allmänt och om skattning i Arboga stads tänkebok se Franzén 1998, kap 4

foder som kan användas. Även förekomsten av tillbehör och huvudbonader kan visa på förändringar i dräktskick och mode. När det gäller saker som silverbälten och andra prydnader i ädel metall finns det dock en möjlighet att de förekommer i tänkeboken snarare pga sitt metallvärde än sitt värde som dräktaccessoarer. Tack vare uppgifterna från tänkeboken kan dock en del av luckan i det svenska materialet fyllas. Det norska diplommaterialet finns från hela perioden, men diplomerna är oftast fattiga på detaljer. Från 1400-talet finns dock mycket bilder tillgängliga, både i form av kalkmålningar och av skulptur.

Manliga linkläder nämns inte i diplomerna under denna period, men skjortor förekommer vid ett tillfälle i Arboga Stads Tänkebok, där ett antal klädesplagg, varav två skjortor, skattades tillsammans.⁴⁶ Hosor nämns fyra gånger i diplomerna och även om detta inte är mycket så är det ändå fler än tidigare om man ser till deras andel av det totala antalet nämnda plagg. Materialet är alltför litet för att man ska kunna dra några säkra slutsatser, men det skulle kunna bero på att den korta klädedräkten gör att hosorna syns mer och att de därför får högre status som plagg. Ett par hosor som nämns anges vara svarta och flamländska, om det senare avser en viss typ av hosor eller syftar på materialet flamländskt kläde vet vi inte. I ett annat exempel ber riddaren Eggert Frille sin hustru att skicka honom grönt kläde till hosor åt hans småsvenner. I Arboga stads tänkebok nämns hosor sex gånger och endast en gång anges färg; ett par röda hosor.⁴⁷

De övriga plagg som nämns i diplom och tänkebok är kjortel, tröja, stack, jacka och kappa och huvudbonaderna hätta, mössa och stråhatt. Av dessa var tröjan och stack troligen mellanplagg, medan kjortel användes både om mellan- och överplagg och jackan troligen var ett överplagg. Kappan var ett ytterplagg och troligen vad som tidigare kallades ärmkappa. Den andra

46 AT 12/5 1460

47 DN 5 nr 640, DN 21 nr 551, DN 11 nr 197, SD 2 nr 1793, AT 21/11 1457,12/5 1460, 20/4 1461, 21/7 1466, 7/2 1480 och 30/3 1495

typen av kappa, det vi idag kallar mantel, verkar nämligen av bildmaterialet att döma helt ha försvunnit ur mansdräkten. I tänkeboken nämns ”mantol” en gång, men det går inte att utläsa om mantelns ägare är en man eller en kvinna, endast vem som hade den i pant och vilka som värderade den (det är överhuvudtaget det vanligaste att ägaren inte anges). När det gäller huvudbonaderna är hättan fortfarande vanligast. I tänkeboken kan man se att man från mitten av 1400-talet har börjat skilja mellan mans- och kvinnohättor.⁴⁸ Hattar av olika material nämns fyra gånger i Arboga stads tänkebok och en gång i ett norskt diplom från 1461, vilket är en ökning jämfört med tidigare perioder då de inte förekommer alls. Hattar med brätte blir nu vanligare i konsten, en väl tilltagen hatt med brätte ses till exempel på ett manligt helgon på 1400-talsmålningarna från Björklinge i Uppland.⁴⁹ Mössa nämns en gång, i samma norska diplom som hatten.⁵⁰

Klädedräftens, som den framstår av bildmaterial både från Norden och från övriga Västeuropa, var i början av perioden av två olika slag: dels fanns den snäva, lårkorta dräkten som kom i modet under 1300-talet andra hälft kvar även under 1400-talets första decennier, dels blev det modernt med en lång, tygrik kjortel, gärna med vida ärmor.⁵¹ I en köpehandling från seklets mitt anges en kjortels tygåtgång till sju alnar kläde, något som kan jämföras med att en kjortel av samma typ som Bockstensmannens krävde 3-3,5 alnar kläde.⁵² Den vida kjorteln från 1300-talets slut och 1400-talet var troligen likadant konstruerad som de vida och lösa kjortlarna från 1200-talet och 1300-talets början, med raka stycken och kilar.⁵³ Bältet bars gärna fortfarande på höften, men även i midjan, och var brett och ofta försett med plattor i silver. Det var också vanligt att man hade bjällror hängande i kedjor från bältet.

48 AT 7/11 1468, 18/9 1469, 5/2 1472, 13/7 1472 och 1/9 1477

49 *Medeltidens bildvärld*

50 AT 13/10 1469, 28/1 1471, 18/9 1486 och 8/5 1497, DN 5 nr 835

51 Se till exempel målningarna i Risinge gamla kyrka i Östergötland, där båda typerna förekommer. *Medeltidens Bildvärld*

52 DN 14 nr 72, E Andersson 2004

53 Nockert 1988

Även dessa var troligen gjorda i silver. Silverbälten är en vanlig dräktartikel både i testamenten och i Arboga stads tänkebok. Emellanåt anges vikt och det rör sig om ansenliga mängder silver i dessa bälten. Ett mycket stort bälte i metall kan t ex ses på en stiftarbild i Västra Sallerups kyrka i Skåne, där Claus Nielsen Sparre bär ett bälte av stora plattor som bör vara åtminstone 7-8 centimeter höga och därtill flera centimeter tjocka.⁵⁴

Den snäva, lårkorta kjorteln av sen 1300-talstyp försvann som överplagg efter de första decennierna av 1400-talet. Däremot fortsatte den att bäras som mellanplagg under den vidare överkjorteln. Denna kjortel, som nu troligen kallades tröja, krympte under århundradets gång till en midjekort väst eller jacka. Mot slutet av århundradet började framför allt yngre män att återigen bära enbart den snäva tröjan. Även vid tungt arbete bars enbart skjorta och tröja, precis som man under tidigare århundraden arbetat i under- och mellanplagg.

Den veckade, lösa kjorteln fanns också i en kortare version och det är främst i denna form den återfinns i skandinavisk konst, även om det också finns exempel på den hellånga, som då signalerar både ålder och hög status. Vecken i midjan samlades nu ofta mitt fram och mitt bak, istället för att vara jämnt distribuerade över plagget, och syddes fast. I tänkeboken ges en sällsynt inblick i konstruktionen av en kjortel av detta slag i form av en mycket utförlig beskrivning av en manskjortel som häradshövdingen Anders Ragvaldsson gett som gåva till en man vid namn Jönis Broke. Kjorteln nådde till knäna, var svart och fodrad delvis med gråskinn, delvis med blått kläde. Nederdelen av kjorteln, upp till bröstkorgen, var fodrad med gråskinn, dvs de grå ryggarna av ekorreus vinterpäls. Ärmarna och resten av livet var fodrat med kläde. På utsidan var den brämad med gråskinn, en halv ekorrygg högt längs nederkanten och även runt halsen och knappraden fram. Kjorteln hade åtta rynkor fram och lika många bak. Dessa var samlade mot mitten och hölls på plats genom att de syddes fast, genom både skinn och kläde, mot band på

54 *Den gotiska konsten* s 375

insidan av plagget. Ärmarna var smala.⁵⁵ Denna typ av kjortel var en del av det internationella modet och kan även ses på ett stort antal kalkmålningar från 1400-talet, till exempel i Yttergrans kyrka i Uppland, där Albert Målare målat ”den världslige mannen” i grön, lårkort, pälsbrämad kjortel med veck samlade mot mitten på plagget eller från Björklinge kyrka där St. Martin bär en knälång version av samma slags kjortel.⁵⁶ Den senare är ungefär samtida med omnämmandet i tänkeboken. De avbildade kjortlarna är, precis som i beskrivningen ovan, ofta knäppta i halsen.

1400-talet är ett århundrade med få bevarade mansplagg. Från Herjolfsnes finns en hätta som troligen tillhört en man samt två fragmentariska delar av plagg vilka är omöjliga att avgöra om de tillhört en man eller en kvinna; den ena är dessutom ¹⁴C-daterad till spannet 1300-1410.⁵⁷ Från Skåne finns också två praktrockar i brokad, vilka bevarats i form av ett antependium och en kåpa, men som nu rekonstruerats av Margareta Nockert. Dessa har troligen importerats färdiga till Skåne, där de under slutet av 1400-talet skänktes till St. Peters kyrka i Malmö respektive Lunds domkyrka i slutet av 1400-talet och gjordes om. Tillskärningen av rockarna är enkel, med raka stycken och kilar, men med tydligt formade ärmhål.⁵⁸ Då mantlar av bilder att döma var mycket ovanlig i mansdräkten under 1400-talet är det troligen denna typ av rock, fast i betydligt enklare material, som avses när det i diplomerna och tänkeboken talas om ”kappa”.

Även utanför Norden är det ont om bevarade sekulära mansplagg från den här perioden, undantaget utgörs av den sk Karl den djärves rock. Den är en rock i röd silkesatin med midjesöm mot vilken en mycket utställd nederdel rynkats. Den har också en liten puffärm överst på ärmen och är knäppt fram från halsen till midjan. Den dateras till ca 1477.⁵⁹ Denna typ av släta, knäppta

55 AT, 3 juli 1458, s 91 f

56 *Den gotiska konsten*, s 407 och Lundberg 1961 s 152

57 Østergård 2003, s 185 ff, 253, Nørlund 1924, s 151 och 123 ff

58 Nockert 1988.

59 Boucher 1996, s 209

kjortel, men utan puffärmar, finns även den representerad i nordisk konst, t ex i Albert Målares skildring av Noaks söner från Härkeberga kyrka.⁶⁰

De färger som anges i diplomerna och tänkeboken skiljer sig från de angivna färgerna under tidigare perioder. Tre färger dominerar: svart, rött och grönt. Lite mer än en tredjedel av de plagg vilkas färg anges är svarta medan rött och grönt står för strax över en femtedel vardera. Det har alltså skett en tydlig förändring från tidigare århundraden där blått och rött var de mest populära färgerna. Färgerna skiljer sig lite åt beroende på vilka plagg det är frågan om, kjortlar har större variation i färgerna än kappor, som med få undantag är gröna eller svarta.

I diplomerna är materialerna i klädesplaggen samma som i tidigare perioder, men balansen mellan dem har ändrats. Det rör sig visserligen om för få omnämningar för att ge några statistiskt säkerställda resultat, men sayan, som är ett lättare och billigare ylletyg, är nu nästan lika vanligt som kläde och när ursprungsort för klädet anges är det orter utanför Flandern, som Leiden och Naarden i Nederländerna, Comines i Brabant och Marienburg i nuvarande Polen. I synnerhet de två senare förekommer ofta. I Arboga stads tänkebok förekommer även sarduk, som var ett billigare tyg av linne och ylle, som material i en kjortel.⁶¹ I diplomerna nämns endast pälsfoder fem gånger, tre gråverk och en mård medan hermelin saknas.⁶² Nya pälsfoder är utter och iller som nämns som foder en gång vardera i tänkeboken.⁶³ Gråverk är annars vanligast även där. Kläderna kunde även vara fortsatt fodrade med annat tyg, bland annat nämns blått kläde, vitt tyg och vadmal i diplomerna. I tänkeboken återfinns grå vadmal som foder i en grön kjortel och vit vadmal i en svart.⁶⁴

60 *Den gotiska konsten* s 308

61 AT 29/1 1459

62 DN 4 nr 987, DN 5 nr 835 och SD 1 nr 675

63 AT 4/2 1461 och 21/11 1463

64 AT 23/9 1461 och 29/10 1487

Kvinnodräftens utveckling

Då kvinnodräften behandlas efter mansdräften i denna text förekommer det av naturliga skäl många hänvisningar till den manliga dräften och dess utveckling. Där utvecklingen är gemensam kommer detaljer som är gemensamma inte att behandlas lika utförligt som i den tidigare texten. Detta beror inte på att den kvinnliga dräften är mindre intressant utan görs för att undvika alltför många upprepningar.

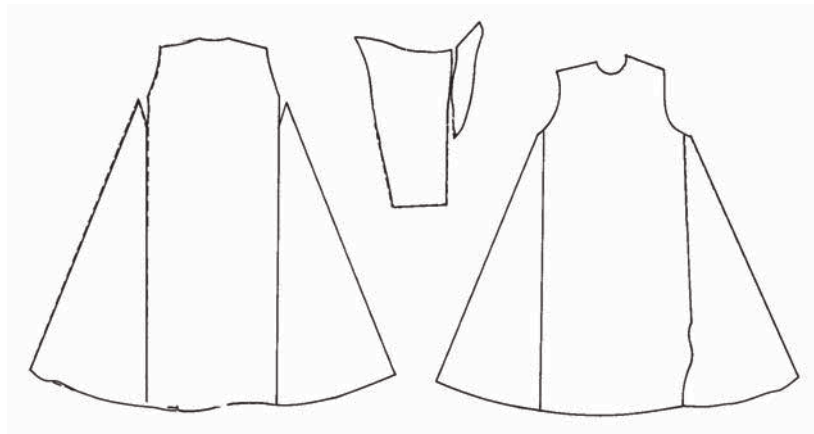
Redogörelsen är även här indelad i kronologiska perioder och för att underlätta jämförelser är dessa samma perioder som för mansdräften. En annan anledning till detta är att mans- och kvinnodräften i fråga om komposition och utseende uppvisar stora likheter under hela medeltiden, så stora att det var förhållandevis vanligt att en man testamenterade sina egna plagg till en kvinna och även det omvända förekom.⁶⁵

1200-1339

Under denna lite över hundra år långa period skedde inga större förändringar i kvinnodräftens form. Detta betyder inte att klädedräften var likadan, men att det som ändrades inte var den grundläggande tillskrifningen utan hur man kombinerade plagg och framför allt vilka huvudbonader och accessoarer som bars. Dräftmodet var under hela perioden löst fallande och med mycket vidd nertill. Kjortlarna skars till av raka stycken och kilar, men med tydliga rundade ärmhål. Exempel på bevarade plagg är St. Elisabet av Thüringens och St. Klara av Assisis kjortlar, båda från första hälften av 1200-talet. Den förras snitt återges på bild 4.5.⁶⁶ Dessa kjortlar är inte av nordiskt ursprung, men överensstämmer till utseendet väl med vad vi kan se på samtida nordisk konst.

⁶⁵ Detta diskuteras vidare i kapitel 7. Kläder och kön.

⁶⁶ Elisabets kjortel finns nu i sockenkyrkan i Oberwalluf, Hessen medan Klaras kjortel förvaras i St. Klaras kloster i Assisi. *Die Zeit der Staufer*, band V, s 407-416

Bild 4.5 Elisabet av Thüringens kjortel

Efter *Die Zeit der Staufer: Geschichte - Kunst - Kultur*

Konstruktionen, med förhållandevis breda sidkilar och smalare mittstycke, ger en praktisk söm som kan lämnas öppen ett stycke för att åstadkomma en bröstslits som gör det möjligt att amma. Bildexempel på en sådan slits på sidan framtill finns t ex på frontalet från Tingelstad i Oppland.⁶⁷ Det enda bevarade exemplet på ett skandinaviskt kvinnoplagg från denna period är den surkot som Anne-Marie Franzén rekonstruerat av den sk Heliga Birgittas mantel. Även den saknar mittkil, men då den rekonstruerats av många olika delar är det ursprungliga snittet osäkert.⁶⁸

Ovanpå särk och kjortel bars vanligen ännu ett plagg som benämndes kjortel, överkjortel eller surkot. Till dräkten hörde också huvudbonader som bars av gifta kvinnor vid alla tillfällen, samt ytterplagg. Nedan kan vi se vilka kombinationer som är vanligast i diplomerna, det rör sig då om kläder som antingen ges tillsammans i testamenten eller räknas upp tillsammans i värderingar, förteckningar över medgift och liknande. I vissa fall definieras de också som en uppsättning kläder, som troligen skulle bäras tillsammans. Precis som

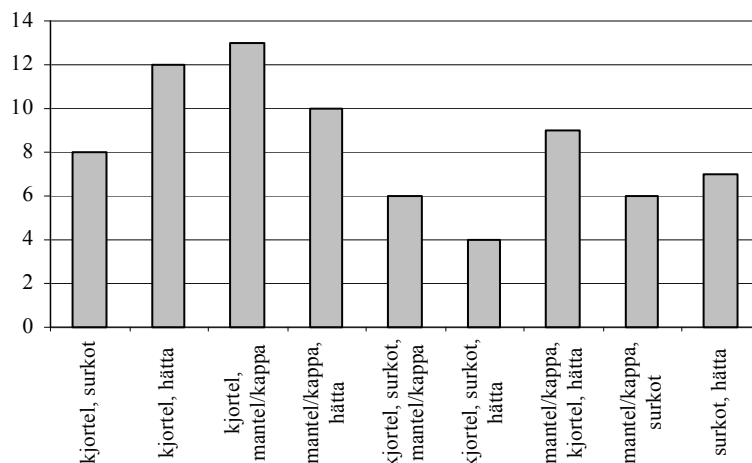
⁶⁷ *Norsk middelalderkunst* bild 177

⁶⁸ Andersson och Franzén 1975, s 18-29. Se även bild 3.8 i kapitel 3 för en skiss av den rekonstruerade surkoten.

i tidigare diagram har några räknats dubbelt, så att en gåva av kjortel, surkot och hätta, både förekommer i den grupp som innefattar alla tre plaggen och i de grupper som består av två av dem.

Den vanligaste kombinationen är kjortel och mantel. Det är i sig inte förvånande, då det också är de absolut vanligaste plaggen med 62 respektive 53 omnämmanden. Även kjortel och hätta samt mantel och hätta ligger högt av samma skäl. En jämförelse med motsvarande diagram på manssidan visar att kvinnodräkten hade färre variationsmöjligheter. Här finns inte flera olika kombinationer av mellanplagg, överplagg och ett ytterplagg eller en huvudbonad. Mantel är det enda ytterplagget och surkot är, med undantag av förteckningen över Isabella de Bruce, Håkon II Magnussons drottning, utstyrsel, det enda överplagg som förekommer i kombination med andra plagg. De överplagg som räknas upp i denna skulle dessutom också kunna kallas surkoter, med och utan ärm.⁶⁹ Surkoter utan ärm för män blir vanliga i europeisk konst

Diagram 4.4 Kombinationer av kläder 1200-1339, kvinnor

Källa: *Diplomatarium Norvegicum* och *Diplomatarium Suecanum*.

Kommentar: Kombinationer som förekommer mer än två gånger.

från mitten av 1200-talet, medan de för kvinnor inte blir vanliga förrän i slutet av århundradet. I konst från Norden är ärmlösa kvinnosurkoter ovanliga. Istället avbildas kvinnor i långärmade plagg som både kan tolkas som kjortlar och som surkoter med ärmar. I och med att den norska drottningen ägde ärmlösa surkoter kan vi dock räkna med att de förekom i aristokratiska kretsar vid 1200-talets slut. Från 1200-talets sista fjärdedel blev det vanligt att bära överplagget utan bälte. Bältet försvann dock inte i dräkten utan bars under överplagget. De saker som var fästade vid det, som börsar, nåddes via slitsar i överplagget av den typ som återfinns på den heliga Birgittas surkot.

Manteln var, som nämnts, det vanligaste ytterplagget och var ofta tillverkad av fint kläde och fodrad med gråverk eller hermelin. Den var halvcirkelformad, något som man kan se både från samtida konst och från de mantlar som finns bevarade.⁷⁰ Andra ytterplagg som förekommer i diplomerna var skingr, kappa, pellicium, ärmkappa och tabard. Tabarden, för det är bara en som nämns i diplomerna, var ett mansplagg som ägaren testamenterade till sin syster och ingick troligen inte annars i kvinnodräkten.⁷¹ Då även skingr och kappa var mantelliknande plagg och inget i bildmaterialet motsäger detta står det klart att det som idag kallas mantel var det absolut vanligaste överplagget för kvinnor, även om det finns ett omnämnande och även en tänkbar avbildning av en ärmkappa från denna period.⁷²

På huvudet bar kvinnan vanligen en slöja, oftast tillsammans med haklin och eventuellt en krans av metall eller tyg. Unga, ogifta kvinnor var barhuvade men kunde också bära kransar av metall. Ett alternativ till haklin och slöja var mössan, som troligen hade rak sida och platt kulle. Mössor av denna typ har hittats på Grönland, en av dem i en kvinnograv och en i en barngrav.⁷³ De testamenterade mössorna var högstatusplagg, den ena prydd med silverbleck, sk ströningar, i form av små sköldar och den andra fodrad

70 Nockert 1982

71 SD 4 nr 2762

72 Se ordet Ärmkappa/Ärmkappa i kapitel 3

73 Nørlund 1924 s 177 ff, Østergård 2003, s 219 ff

med hermelin.⁷⁴ Av europeiskt och nordiskt bildmaterial att döma bars mössa vanligen med haklin, vilket bland annat kan ses på 1100-talsdopfunten från Tryde kyrka i Skåne.⁷⁵ På en snidad bänkgavel från Kirkjebøur kyrka på Färöarna finns ett exempel där även slöja bärs under mössan.⁷⁶ Även om ingen av dessa bilder är från perioden 1200-1339 visar deras likhet på kontinuitet i kvinnomössans utseende. I bildmaterialet är dock mössa en ovanlig huvudbonad, kvinnor bär där i allmänhet haklin och slöja.

De vanligaste färgerna bland samtliga testamenterade plagg är desamma som på manssidan. Blått är den absolut vanligaste färgen, lite mer än en tredjedel av de plagg där färg anges, följt av rött och brunt på 17 respektive 15 procent. Övriga färger som förekommer är vit, grön, mullbärsfärgat, dvs mörkt röd-lila, lila och ”mengt”, dvs mönstrat eller melerat. Av dessa är vitt framförallt använt som foder. Likheten mellan färgvalet i mans- och kvinnoplagg visar att färg inte användes som könsmarkör.

Om man ser till materialen i kläderna är det främst finare tyger och dyrbara pälsverk som nämns. De kvinnor som förekommer i diplomerna, både som givare och mottagare tillhör en smalare social grupp i samhället än männen. Dels beroende på att präster, som kunde ha väldigt olika ekonomiska förhållanden, inte ingår i denna grupp, dels beroende på att det är betydligt vanligare att manliga tjänare får gåvor av kläder än kvinnliga tjänare. Kvinnliga tjänare får dessutom oftast sin arbetsgivares egna kläder vilket gör att det är dennas sociala status och inte tjänarinnans som avspeglas i kläderna. På grund av att den sociala grupp som förekommer i diplomerna är mer begränsad när det gäller kvinnor finns alltså en ännu större övervikt för mer exklusiva material än för männen. Scharlakan och kläde är de vanligaste tygsorterna och gråverk det vanligaste fodret, följt av hermelin och mård. Gråverk var dock mer än dubbelt så vanligt som de två andra tillsammans, 37 plagg i gråverk mot elva i hermelin och sex i mård. Även kläde förekom som foder.

74 SD 2 nr 951 och SD 4 nr 3056

75 Daterad till 1100-talets tredje fjärdedel *Den romanska konsten*, s 166 och 174

76 Denna är möjligen tillverkad i Finland under andra hälften av 1400-talet *Unionsdrottningen*, s 86 och 373

Mindre fina ylletyger som sayan, langlakan och thornist, dvs ylletyg från Torun i nuvarande Polen, nämns enstaka gånger som material i själva plaggen.

1340-1389

Från denna period omnämns färre kvinnoplagg än under den föregående och efter 1374 ingår endast norska diplom i undersökningen. De rör sig ändå om ett ansevärt antal klädesplagg och ibland ges även mer detaljerade beskrivningar.

Precis som för mansdräkten skedde en stor förändring i tillskärningen av kvinnodräkten under 1300-talets andra hälft. Hur mycket den slog igenom i Norden är svårt att veta. De plagg som bevarats från denna period är skurna på samma sätt som tidigare med raka stycken och kilar, men genom att forma kilarna fick man en mer kroppsnära form.⁷⁷ Något plagg med samma typ av skärning som Charles de Blois pourpoint finns inte bevarat, även om avbildningar av snäva kvinnokjortlar från Europa tyder på att samma typ av skärning användes i mans- och kvinnoplagg. Nu finns ju inte heller några mansplagg med denna skärning bevarat från Norden och det är möjligt att denna mer extrema skärning inte slog igenom förrän på 1400-talet, då vi också börjar se den på kyrkmålningar.

De bevarade plaggen från Herjolfsnes har en skärning som är rak ned till midjan för att sedan svänga ut till en stor nedervidd. De är inte smalare i midjan än över bröstet, något som hade krävt att de kunnat öppnas och förslutas för att man skulle kunna få dem på sig. På bilder från övriga Europa ses att både snörning och knappar användes för att försluta kvinnokjortlar från ca 1360 och framåt. Knappar och spännen nämns i samband med kjortlar under perioden. De verkar dock främst vara avsedda för ärmarna, vilket innebär att man antingen förslöt kjortlarna med snörning eller att de under hela perioden var tillräckligt vida för att kunnas ta på utan att öppna dem.⁷⁸ Några avbild-

⁷⁷ Nørlund 1924 s 100 ff, Østergård 2003 s 160-167

⁷⁸ Se kap 3, rubriken *Knappar* respektive *Ärm- och Kåpespännen*

ningar av snörning eller knappar på livet på kvinnoplugg har inte kunnat hittas från Sverige eller Norge, men att kvinnor även i Norden bar plugg som var tillräckligt snäva för att behöva snörning eller knappar på livet under andra hälften av 1300-talet syns å andra sidan till exempel på dansfrisen från Ørslevs kyrka i Danmark, bild 3.7. Kvinnorna är där avbildade i plugg som svårigen kunde dras över huvudet utan att öppnas någonstans.⁷⁹

Kjortlar och mantlar är de vanligaste plaggen i diplomerna, men till skillnad från den tidigare perioden förekommer flera olika överplugg som bars ovanpå kjorteln: surkot, colobium, kordombla och cotehardie. Dessutom användes ordet kjortel, som tidigare nämnts, också om överpluggen. Dessa överplugg kunde av bilder att döma antingen ha långa ärmar, korta ärmar eller vara ärmlösa. De långärmade är emellertid de absolut vanligaste. Att det fanns flera olika benämningar inom samma land och på samma språk tyder på att det var skillnad mellan de olika plaggen. De är dock så knapphändert beskrivna att vi inte har möjlighet att särskilja dem. Cotehardie, vars utseende vi vet lite mer om, nämns endast en gång och det rör sig om en man som ger sin cotehardie till en kvinna och det framgår också av texten att den troligen inte var avsedd att bäras av henne.⁸⁰

Kompleta uppsättningar kläder förekommer sällan i diplomerna från denna period, och där de förekommer nämns tyvärr inte vad som ingick. Det är inte heller lika vanligt att många plugg ges tillsammans, vilket innebär att vi har mindre kunskap om vilka plugg som ingick i dräkten än under den tidigare perioden. En källa till dräktens sammansättning skulle kunna vara den heliga Birgittas klosterregel från 1345. Där finns en beskrivning av nunnornas dräkt, som av allt att döma var en enklare version av den vanliga kvinnodräkten. Först bars en särk i ofärgad vadmal, därefter en kjortel av grå vadmal och en överkjortel försedd med huva och långa ärmar, som dock inte fick vara längre

79 Bilden finns avbildad under rubriken *Surkot* i kap. 3, där dateringen av den också diskuteras.

80 DN 2 nr 255

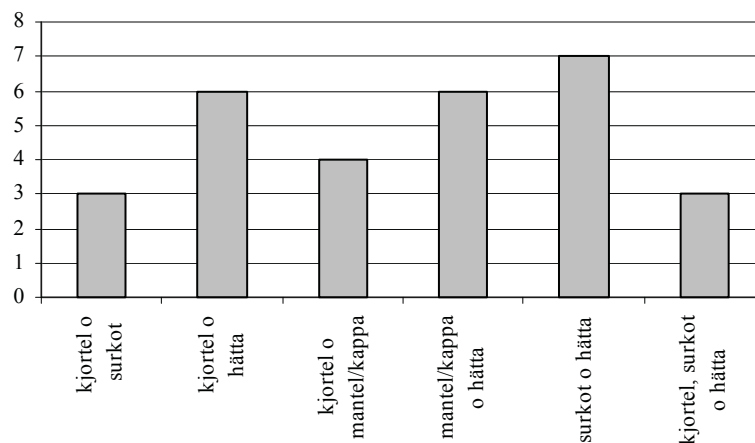
än att de nådde till långfingrets spets. Därtill skulle de ha en mantel av grå vadmal, för vinterbruk fodrad med lamm- eller fårskinn. Vintertid fick man också bära en pälsrock i får- eller lammskinn. Manteln, som inte fick vara längre än att den slutade en handsbredd från marken hölls samman över bröstet med träknappar. På fötterna bar de på sommaren skor som räckte till fotknölen och på vintern knähöga kängor, fodrade med vadmal. Både på vintern och på sommaren bar de strumpor som nådde till knäna.⁸¹ Det är troligt att denna beskrivning inte återspeglar den vid 1300-talets mitt moderna dräkten; Brigitta var i sina uppenbarelser mycket kritisk till den nya snävare mansdräkten och klandrade även de svenska kvinnorna för att ha övergett sitt fäderneslands gamla, lovvärda dräkt.⁸² Istället var den troligen influerad av den vidare dräkt som bars i Birgittas ungdom. Klosterregeln är därför ingen god källa till klädedräkten vid mitten av 1300-talet, men kanske till kvinnodräkten under decennierna närmast före. Undantaget utgörs av bestämmelsen att manteln måste vara slät och inte rynkad. Rynkade mantlar är ovanliga i konsten innan 1400-talet; mantlar rynkade mot ett band vid axlarna kan emellertid ses på en staty i Wien som gjordes redan 1365 och det är möjligt att mantlar konstruerade på detta sätt förekom redan runt 1350.⁸³ Här kan det alltså vara så att Birgitta kommenterade ett mycket modernt plagg. Vad som skiljer bestämmelsen om den rynkade manteln från de övriga föreskrifterna om dräkt är att de andra plaggen är *påbjuden* dräkt, som alltså troligen var av en äldre typ, medan rynkade mantlar hörde till det *förbjudna* och det är därför troligt att de var ett nyare mode. Det faktum att hon nämnder dem tyder på att mantlar av denna typ användes i Sverige. Bildbelägg för detta saknas dock.

81 *Regula Salvatoris* kap 4. *Cucullus*, som jag översatt med ”överkjortel med huva” var först endast en benämning på själva huvan. Ordet verkar senare ha utsträckt sin betydelse även till ett helt plagg med huva och så småningom eventuellt mer specifikt till munkkåpan. I ett svenskt testamente daterat 1292-1312 används *cucullus* just om munkars klädedräkt. DS 2 nr 1741, Boucher 1996, s 137 och 446.

82 *Sancta Birgitta Revelaciones* Kap 57

83 Staty av Johanna von Pfirt. Newton 1980 s 95

Diagram 4.5 Kombinationer av kläder 1340-1389, kvinnor

Källa: *Diplomatarium Norvegicum* och *Diplomatarium Suecanum*.

Kommentar: Kombinationer som förekommer mer än två gånger.

I diagram 4.5 visas de vanligaste kombinationerna av plagg. Även de vanligaste kombinationerna förekommer som synes sällan jämfört med den tidigare perioden. Den vanligaste kombinationen är surkot och hätta. Vare sig denna kombination eller någon av de andra kombinationerna utgör en komplett dräkt. Möjligen kan kombinationen kjortel, surkot och hätta ses som en komplett dräkt, även om ytterplagg saknas. Det faktum att mantel endast ingår i två av kombinationerna kan tyda på att manteln används i mindre utsträckning, något som Nørlund menade i sin artikel om klädedräftens under forntiden och medeltiden i *Nordisk kultur. Dräkt*.⁸⁴ Manteln är dock fortsatt det absolut vanligaste testamenterade plagget, även om den är ovanlig på bilder från perioden. Tillsammans med kappa, som har en snarlik eller identisk form, står den för ungefär en tredjedel av alla nämnda plagg. Andra ytterplagg som användes var ärmkappa och pellicium. Från denna period finns även mer detaljerade upplysningar om några av ytterplaggen. Till exempel beskrivs en kappa som fotsid och en annan som tvåfärgad. Den har då troligen en färg på

84 Nørlund 1941, s 26

ena sidan och en annan på den andra och var vändbar.⁸⁵ Man skulle även kunna tänka sig att ytteryget bestod av två halvor i olika färg, men något bildexempel på en mantel eller kappa med detta utseende har inte kunnat hittas, vare sig från Norden eller från övriga Europa. Från mitten av perioden finns också tre omnämmanden av rikt prydda sidenmantlar med foder av dyrbar päls. Dessa plagg omnämns endast i norska dokument och skulle eventuellt kunna vara ett exempel på ett regionalt mode.

Ärmkappan blev vanligare under denna period, men utgör fortfarande bara lite mer än en tiondel av alla ytterplagg som nämns i diplomerna. Ärmkappa ingick i det som brudgummen hade rätt att ge bruden enligt Tälje stadga från 1345.⁸⁶

Hättan var fortfarande den vanligaste huvudbonaden, men från perioden finns flera exempel på andra huvudbonader än hättor i diplomerna. De olika typerna av huvuddukar och slöjor ses nu för första gången i testamenten och andra dokument. Slöjorna fick under perioden en mer dekorativ utformning; de kunde vara randade med guld eller krusade i kanterna. De var därför mer värdefulla, vilket är den troliga orsaken till att de nu blir mer synliga i diplomerna. Även haklinet kunde vara försett med guldränder.

I den heliga Birgittas klosterregel från 1345 finns en beskrivning av hur huvudbonaden skall fästas. Eftersom det är en nunnedräkt som beskrivs är inte allt omedelbart överförbart på den världsliga dräkten. Undantagsvis den svarta slöjan och "kronan", dvs banden med de fem röda punkterna som symboliserar Kristi sår, liknar den dock den vanliga gifta kvinnans huvudbonad som den avbildas i tidens konst. Det är samma typ av huvudbonad som Birgitta själv avbildas i. Den bärs även av hennes mamma på dennas gravplatta som troligen beställdes redan 1314; alltså ett något konservativt sätt att bära haklin och slöja vid 1300-talets mitt.⁸⁷ Giftna, framför allt äldre kvinnor fortsätter

85 Jochens 1995, s 143

86 SD 5 nr 3972

87 A Andersson 1982

dock att avbildas på detta sätt under hela 1300-talet och även under 1400-talet. Klosterregeln ger därför viktig information om hur den bars. Enligt den sveptes haklinet om huvudet och fästes med en nål i nacken. Ovanpå detta lades slöjan som hölls på plats av två nålar vid öronen.⁸⁸

Bortsett från huvuddukarna och haklinen som var vita, var de vanligaste färgerna på kvinnoplagg under perioden blått, rött och brunt. Precis som tidigare står blått för en ungefär tredjedel, rött för en femtedel och brunt för 15%. Någon större förändring jämfört med 1200-talet och 1300-talets första decennier går alltså inte att se och inte heller här finns någon skillnad mellan könen när det gäller färgval. Övriga färger som nämns är grönt, vitt och svart.

Bland materialen är siden, scharlakan och kläde vanligast, men det rör sig bara om åtta, sju respektive sex omnämningar. Siden används till de tidigare nämnda mantlarna, till slöjor eller huvuddukar och som foder. Pälsfoder är fortfarande vanligast, men gråverk dominerar inte lika stort; det är nu inte ens dubbelt så vanligt som hermelin. Här finns också det äldsta exemplet på ett plagg fodrat med linne, något som kom att bli vanligt under de följande århundradena. Till exempel är den sk Drottning Margaretas gyllene kjortel från 1400-talets början delvis fodrad med linne.⁸⁹

1390 – 1500

Under slutet av 1300-talet och början av 1400-talet bestod den västeuropeiska kvinnodräkten, precis som mansdräkten, av två olika typer av dräkt. Dels en snäv dräkt som var en fortsättning på utvecklingen under andra hälften av 1300-talet, dels en lös, tygrik dräkt med många veck, vilken brukar kallas *houppelande*.⁹⁰ Den manliga versionen hölls ofta ihop med ett bälte på höften eller midjan, medan den kvinnliga hade bältet strax under bysten. Vecken var ofta fastsydda på insidan av plagget och ibland samlade mitt fram och mitt

88 *Regula saluatoris* kap. 4

89 DN 4 nr 328, Geijer Franzén och Nockert 1994, s 75. För upplysningar om 1500-talets klädedräft, se Arnold 1985

90 Boucher 1996, s 195 och 448

bak. När det gäller mansdräkten finns många exempel på den veckade kjorteln i svensk medeltidskonst och därtill, som återgavs ovan, en detaljerad beskrivning av en kortare veckad kjortel. Denna typ av modekjortlar är däremot ovanliga i avbildningar av kvinnor från Norge och Sverige. Vida plagg ses emellanåt i avbildningar av bl a St. Anna och den heliga Brigitta, men de är inte de regelbundet veckade dräkter med högt sittande bälte som vi ser i målningar av t ex van Eyck. Istället liknar de mer tidigare perioders lösa plagg, antingen burna utan bälte eller med bältet i midjan. Ett exempel ses på bild 4.6, där två

Bild 4.6 Kalkmålningar från Risinge gamla kyrka

Foto: Lennart Karlsson, *Medeltidens Bildvärld*

91 B 68 fol. 35v. Uppsala Universitetsbibliotek. Bilden finns återgiven bl a på s. 158 i Liepe 2003

bilder från Risinge kyrka i Östergötland, en på Rebecka och en på St. Anna, visar de två olika typerna av kjortel. Det verkar som om den i Västeuropa vanliga *houppelanden* inte var lika vanlig i Skandinavien. Ett par exempel kan dock ses dels i en handskrift av Magnus Erikssons landslag från 1400-talets mitt där ett fästepar avbildas, dels på en oidentifierad scen från Trefaldighetskyrkan i Arboga där två kvinnor avbildas i veckade kjortlar med vida och långa ärmor, den enas med utskurna flikar.⁹¹ Från Herjolfsnes finns bevarat delar av ett plagg med en tätt veckad överdel med fastsydda veck, men eftersom skelettet i graven var helt förmultnat är det omöjligt att avgöra om det tillhört en man eller en kvinna.⁹²

Den vanligaste kvinnokjorteln i skandinavisk konst från 1400-talet var emellertid snäv. Den kunde vara sydd med midjesöm eller utan, som på bild 4.6. Den delvis bevarade linnekjortel av nordtyskt ursprung som finns på Finlands Nationalmuseum är av den förra typen med utställd kjol i våder fastsydda i livet.⁹³ Kjortlar tillskurna med separat liv och kjol blev vanligare ju längre fram i tiden man kommer, men de var troligen oftast *ett* plagg som var hopsytt i livet. Delningen av kvinnodräkten i separat kjol och livstykke brukar anses ligga längre fram i tiden, men en uppgift från Arboga stads tänkebok antyder att det förekom redan på 1400-talet. 1478 värderas nämligen överdelen och nederdelen av en kjortel för sig.⁹⁴

Det mest kända bevarade plagget från 1400-talet är den sk drottning Margaretas gyllene kjortel från början av detta sekel. Tills skillnad från Rebeckas kjortel, som syns på bild 4.6, är den inte snäv över höfterna utan vidgar sig kraftigt från något över midjehöjd.⁹⁵ Även denna typ av kjortel finns återgiven i svensk konst, t ex i Johannes Rosenrods skildring av den heliga Birgitta i barnsäng från Tensta kyrka.⁹⁶

92 Nørlund 1924 s 123 f och Østergård 2003 s 185 ff

93 Pylkkänen 1960

94 AT 23/2 1478

95 Se diagram under rubriken ”Kjortel” i kapitel 3.

96 Lindgren 1991, s 30

En variant på den snäva kjorteln utan midjesöm kan ses framförallt i skulptur från den andra hälften av 1400-talet. Denna har flera, vanligen fyra, regelbundna veck framtill, vilka sytts fast så att de inte öppnar sig utan bildar jämntjocka åsar. De verkar också vara vadderade. Sådana kjortlar ses till exempel på flera kvinnor på altarskåpet från Östra Ny i Östergötland.⁹⁷ Den här typen av kjortel verkar ha sitt ursprung i Tyskland, dvs det land många av altarskåpen importerades från, men finns också avbildad på skulpturer från

Bild 4.7 Altarskåp från Östra Ny, Östergötland

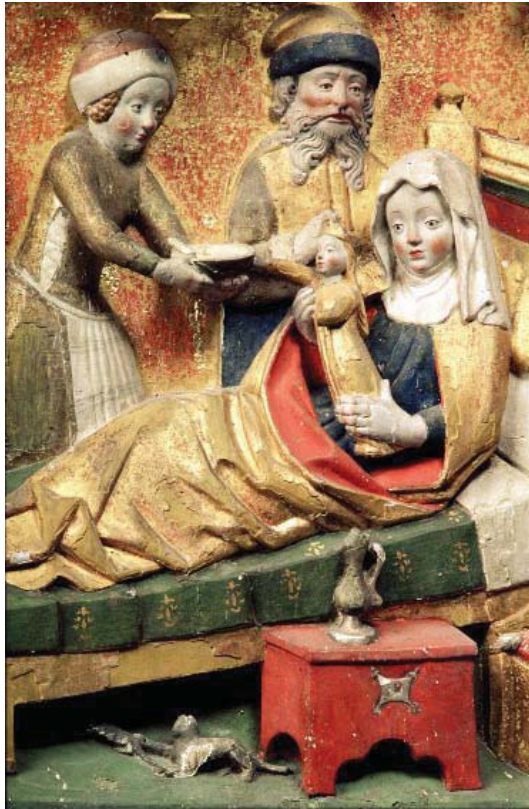

Foto: Lennart Karlsson. *Medeltidens Bildvärld*

97 *Den Gotiska konsten*, s 234

Skandinavien, till exempel en Mariaskulptur från Hjortsberga i Blekinge, tillverkad i en sydiskandinavisk verkstad och en norrländsk skulptur av Birgitta i Bollnäs kyrka i Hälsingland.⁹⁸

I diplom och tänkeboksnotiser finns inga uppgifter om veckade kjortlar, men däremot beskrivs i ett diplom en kjortel som ”trangan”, dvs snäv.⁹⁹ Ett exempel på en snäv kjortel med snörning i sidan kan ses på bild 4.7, som föreställer Marias födelse. Den tjänarinna som räcker Anna en skål bär förutom den snäva kjorteln en särk, som syns i öppningen i sidan, ett förkläde med ränder och en mössa. Under denna tittar hennes flätor, som formar bågar vid öronen, fram. Anna bär en dräkt som är typisk för en lite äldre kvinna, med haklin och slöja och en vid lös klänning utan bälte. Även Birgitta brukar avbildas på detta sätt och de vida kjortlarna ses oftast på äldre kvinnor. De har ofta lite vidare ärmor som kunde vara fodrade i en annan färg, i ett norskt diplom nämns grönt ärmfoder i en svart kjortel.¹⁰⁰

De snäva kjortlarna har lämnat fler spår efter sig i materialet än den enda beskrivningen av en kjortel som ”trangan”. Det är i form av knappar och spännen som blir vanligare i diplomerna och visar att kläderna i högre grad behövde kunna öppnas och stängas. Dessa spännen och knappar kan dock även ha varit placerade på ärmarna eller i ett kortare halssprund på ett plagg som drogs över huvudet. Från 1434 finns ett norskt testamente bevarat där ett flertal kvinnokjortlar som både hade knappar och spännen nämns. Vanligen verkar man ha haft spännen på ärmarna och då bör knapparna ha suttit på livet. Endast en av dessa kjortlar, en svart kjortel med 15 förgyllda silverknappar, hade så många knappar att de skulle räcka till att försluta en öppning som går nedanför midjan. De andra kjortlarna bör ha varit vida nog att dras över huvudet endast med hjälp av en kortare slits.¹⁰¹ Framknäppta snäva kjortlar

98 *Medeltidens bildvärld*

99 SD 3 nr 2726,

100DN 5 nr 640

101DN 5 nr 640

saknas i konsten från Skandinavien, vilket även det tyder på att snörning var det vanligaste.

Bältet som var en så viktig del av det sena 1300-talets och 1400-talets mansdräkt är inte alls lika vanligt för kvinnor, vare sig på bild eller i skriftliga källor. Det förekom dock, bland annat fanns i Södra Råda kyrka en målning av St. Anna i vid dräkt som hölls ihop i midjan av ett stort silverbälte av samma typ som männens. Denna bild var från 1494 och alltså alldeles i slutet av perioden.¹⁰² Därtill värderades i Arboga åtminstone fem silverbälten som tillhörde kvinnor under 1400-talets andra hälft. Det faktum att kvinnor oftare bar en snäv dräkt är troligen en av orsakerna till att de mer sällan bar bälte då det inte behövdes för att hålla ihop plagget. Det är troligt att man, precis som tidigare, hade ett skärp eller bälte under den översta kjorteln, där man hängde t ex sin börs och som man kunde komma åt via slitsar i det övre plagget.

De ytterplagg som förekommer i materialet är kappa och mantel. Mantel nämns endast två gånger, mot kappans 25. Det kan finnas flera orsaker till detta. Källorna är nu skrivna enbart på svenska respektive norska och det kan eventuellt vara skillnad mellan hur de två orden användes i latinet respektive på folkspråket. De norska diplomerna skrevs emellertid på folkspråket under hela medeltiden och både ordet mantel och kappa förekommer där. En sådan skillnad skulle i sådana fall endast vara aktuell för de svenska källorna. Där är det svårt att göra en jämförelse då Arboga stads tänkebok, som använts för större delen av 1400-talet, inte ger lika detaljerade uppgifter som testamenten. Den troligaste förklaringen är dock att orden ändrat betydelse i och med att dräktskicket ändrats. Det vanligaste ytterplagget i konsten, när ett sådant kan urskiljas, var under i alla fall andra hälften av 1400-talet en kappa med ärmor. Ändå förekommer inte ordet ärmkappa längre i källorna. Det är därför möjligt att ordet kappa nu betecknade en kappa med ärmor medan mantel avser den gamla typen utan ärmor. Manteln försvann dock inte helt som ytter-

¹⁰²Den gotiska konsten, s 319

plagg. Från 1400-talet finns också bilder på vad som verkar vara en ny typ av mantel som endast bärs av kvinnor. Till skillnad från tidigare perioders mantlar som var formade som släta halvcirklar var dessa veckade mot en ståkrage.¹⁰³

Huvudbonaderna blev, att döma av konsten, mer varierade under 1400-talet. Bland annat avbildas mössor burna utan haklin (se bild 4.7) eller ovanpå haklin och slöja. Även stora hattar, troligen av strå, bars ovanpå haklin och slöja.¹⁰⁴ I dokumenten syns detta inte alls, då de huvudbonader som nämns är skaut, glissingar och hättor; samma huvudbonader som förekommer i diplomerna i de tidigare perioderna. Hättan hade av bilder att döma nu knappar och bars ofta öppen. I Kalmarhandskriften, en svensk handskrift från 1430-talet avbildas en kvinna i en knäppt hätta av denna typ.¹⁰⁵ I Arboga stads tänkebok skiljer man mellan manshättor och kvinnohättor, något som inte görs i diplomerna. Det var under de två tidigare undersökningsperioderna vanligt att män testamenterade sina egna hättor till kvinnor, men under denna period sker detta endast tre gånger, alla i början av perioden. Det verkar alltså som att det nu fanns en skillnad i hättans utseende mellan könen.

Vad det gäller färgen på kläderna finns både likheter och olikheter med mansdräkten. Likheterna är dock fler än olikheterna. Även för kvinnor var grönt och svart betydligt vanligare under de tidigare perioderna. Blått fortsatte dock att vara en av de populäraste färgerna medan rött, som var en av de populäraste färgerna på manskläder, endast nämns två gånger bland kvinnoplaggen. Färg på hela plagg nämns vid trettiofem tillfällen och dessutom nämns foder i färg: en svart kjortel med grönt ärmfoder och en blå mantel med gult foder.

Materialet i kläderna i diplom från den här perioden är inte alls lika varierat som tidigare. Kläde var det vanligaste och kom framför allt från Brabant och Holland. Detta återspeglar den förskjutning inom textiltillverkningen som

103 Se t ex Birgittaaltartavlan i Vadstena, *Unionsdrottningen*, s 251

104 T ex på ett stiftarporträtt från Västra Sallerups kyrka i Skåne. *Den gotiska konsten*, s 375

105 Handskriften har också kallats *Åbohandskriften*. Myrdal 2004, s 347 och 414

påbörjats redan under den första hälften av 1300-talet, där Flandern allt mer förlorade sin betydelse och produktionen flyttades norrut.¹⁰⁶

Sammanfattning och diskussion

De förändringar som skedde i klädedräkten under hela perioden 1200-1500 sammanfattas och diskuteras här i två olika avsnitt som behandlar varsin aspekt av dräktens utveckling:

- Förändringar i dräktens komposition och klädernas tillskärning
- Förändringar i klädernas färg

Förändringar i klädernas material, som är en annan typ av förändring som kan studeras i källmaterialet, behandlas i kapitel 5.

Förändringar i dräktens komposition och klädernas tillskärning

Under perioden 1200-1500 kan man se två typer av förändring. Den ena är när nya klädesplagg dyker upp och ersätter eller kompletterar de gamla. Detta kan i sin tur ses dels som enskilda händelser, när ett plagg ersätts med ett annat av samma typ, och dels som del av en större trend, som när manteln ersätts med ytterplagg med ärmar. Den andra typen av förändring är när tillskärningstekniken utvecklas och denna utveckling påverkar merparten av klädesplaggen. Om man studerar längre tidsperioder ser man hur klädedräktens utseende genomgick en slags cyklisk förändring vad det gäller passformen; en period när kläderna satt snävt på kroppen följdes av en med vida plagg som sedan följdes av en med snäva. Men även om passformen kan sägas röra sig i en cykel, förändrades sätten man *åstadkom* den önskade formen på. Båda typerna av förändring, dvs nya plagg och nya sätt att skära till kläderna var i

¹⁰⁶Nicholas 1992 s 273 – 286, 378 ff, Munro 1994, kap VIII, s 114 f

stora drag likadana för män och kvinnor. Utvecklingen inom tillskärningen påverkade också båda könen dräkt på ett likartat sätt.

Klädedräftens bestod under hela medeltiden av flera lager även om väderleken, liksom hårt arbete påverkade vilka och hur många klädesplagg man bar. Linkläderna, som bars närmast kroppen är ovanliga i alla typer av källmaterial: skriftligt, arkeologiskt och bildkonst. För att teckna deras utveckling måste vi vända oss utanför Skandinavien och de har därför behandlats ytterst sparsamt i detta kapitel. Genom att jämföra europeiska plagg, som t ex Ludvig den heliges skjorta från 1200-talet och mer sentida nordiska bevarade plagg, som de sk Stureskjortorna från 1500-talet och allmogeskjortor och särkar från 1700-talet och 1800-talet kan man ändå anta att skjortan och särken hade en enkel skärning med raka stycken och eventuellt kilar och att de behöll den under hela medeltiden.¹⁰⁷ Till linkläderna hörde för männen också brokor. Tyvärr har inga brokor bevarats, vare sig från Norden eller från Europa, så vi vet inte hur de var konstruerade. Av bildkonsten framgår att de blev mindre och mindre ju längre fram i tiden vi kommer; från vad- eller knälånga under högmedeltid till små trosliknande plagg under 1400-talet. Detta hänger samman med att livplaggen blev allt kortare och snävare så att stussen som tidigare varit dold blev synlig. Hosorna gjordes då längre och brokorna behövde i sin tur vara mindre för att få plats under dem. Hosor bars av både män och kvinnor. Kvinnors hosor är sparsamt förekommande i bildmaterialet, beroende på att kvinnors ben sällan syns. Det är därför svårt att se om, och i så fall hur, de förändras. I diplomerna nämns de inte alls, men av den heliga Birgittas klosterregel framgår att nunnorna bar knälånga strumpor.¹⁰⁸ Männen hosor var under hela perioden längre än kvinnornas. Under perioder när låren och stussen var dolda av kjorteln, dvs ända fram till slutet av 1300-talet, nådde de upp till låret och hölls uppe med band fästade i ett bälte eller i brokorna. På slutet av 1300-talet när överplagget blev kortare behövdes ett nytt sätt att

107 Burnham 1979, s 36 f, Nylén 1948, Nordlinder 1979

108 *Regula Salvatoris* kap 4

fästa hosorna så att de hölls strama, vilket var idealet, och dolde brokorna. De fästes nu i ett mellanplagg som eventuellt gick under benämningen tröja. När överplagget under 1400-talet blev så kort att det inte täckte stussen började man sy ihop hosorna baktill och förse dem med lucka fram. En byxa med fötter hade skapats. Inget av detta går emellertid att se i det skriftliga materialet, utan endast i den medeltida konsten. Det blir dock något vanligare att hosor nämns under loppet av 1400-talet, vilket kan tyda på att de värderades högre än tidigare på grund av att de nu var mer synliga.

Ovanpå linkläder och hosor bar man under hela perioden ett mellanplagg som vanligen kallades kjortel, ett ord som dock även användes om överplagget. Fram till 1300-talets andra hälft följde den samma utveckling som överplagget och de flesta kjortlar kunde troligen användas både som mellanplagg och överplagg. Från 1300-talets slut kan man se att mellanplagget får en annan skärning än överplagget och även delvis nya funktioner. Den heliga Birgitta talar om att kläder används för att få kroppen att se mindre eller större ut och i Charles de Blois *pourpoint* finns också ett bevarat exempel på ett mansplagg som skurits till och även vadderats för att forma kroppen efter det önskade idealet.¹⁰⁹ Då mäns och kvinnors kroppar framställs likartade på bilder från den aktuella perioden är det troligt att även kvinnorna hade någon form av kroppsformande plagg. Det är också troligt att detta plagg var mellanplagget. När man ska forma om en kropp med hjälp av kläder utsätter man plagget för påfrestningar som ofta syns i form av veck och rynkor. Den släta yta som möter oss i samtida illustrationer tyder på att man bar ett annat plagg över det kroppsformande plagget. Överplagget var under andra hälften av 1300-talet även det snävt, men eftersom mellanplagget var det som gav kroppen den eftersträlvade formen ser vi inga veck, rynkor eller valkar på dem. Även på 1400-talet när överplagget, i alla fall för männen, ofta var löst bar man ett snävt mellanplagg under det. Förutom att forma kroppen hade män-

109 *Sancta Birgitta Revelaciones* kap 57. För Charles de Blois *pourpoint*, se bild 4.4

nens mellanplagg också funktionen att man fäste hosorna i dem. I början nådde mellanplagget nedanför höfterna, men under 1400-talet krympte det till en midjekort väst eller jacka. Troligen var det detta mellanplagg som på 1400-talet kallades tröja. Denna användes dels som mellanplagg, men även som överplagg av framför allt yngre män. I kvinnodräkten motsvarades den midjekorta tröjan av kjorteln med midjesöm. Även om det finns exempel på en låg midjesöm på mansplagg redan så tidigt som 1340 är det först på 1400-talet vi ser den avbildad på kvinnoplagg. Sömmen i midjan gör det lättare att skära plagget så att midjan markeras och bysten lyfts, något som syns tydligt i europeisk 1400-talskonst. Även tidigare, under 1300-talet är det troligt att kvinnodräkten precis som mansdräkten användes för att i någon mån omforma kroppen, men midjesömmen underlättade och banade väg för senare tiders kvinnodräkt med stor kontrast mellan midja och höfter.

Överplaggen och mellanplaggen var alltså fram till 1300-talets slut skurna på ett likartat sätt. Även tidigare kunde det dock finnas skillnader dem emellan, framför allt i plaggets längd och ärmarnas utformning. Under 1200-talet och den första delen av 1300-talet skilde sig överplaggen från mellanplaggen främst genom att överplagget ibland hade kortare ärmar eller helt saknade sådana. Med kortare ärmar menas här att de nådde ner på halva underarmen, som t ex kan ses på frontalet från Odda i Hordaland Fylke.¹¹⁰ När överplagget hade långa ärmar är det troligt att samma plagg vid olika tillfällen kunde användas antingen som mellanplagg eller överplagg. Generellt var överplaggen gjorda av de finaste materialen. I europeisk konst bär både män och kvinnor överplagg utan ärmar, men i nordisk konst verkar det främst gälla män. Det vanligaste namnet på överplagg var surkot, men vi ser också ordet överkjortel i latinska texter (*supertunica*). I forskningen används ofta surkot som en generell benämning på överplagget och med tanke på ordets vanlighet i källorna är det troligt att så också var fallet under medeltiden. Plaggen var under 1200-

¹¹⁰*Norska frontaler*, s 96.

talet och 1300-talets första decennier lösa och bars oftast utan bälte. Bälte bars istället under överplagget och genom slitsar i detta kunde man nå saker som hängde vid bältet, t ex pungar.¹¹¹ Mot mitten av 1300-talet blev dräkten mer kroppsnära och överplaggen fick flera nya variationer. Den ärmlösa surkoten bars nu endast av kvinnor och ärmhålen blev dessutom allt större så att surkoten var öppen ända ner på höften. Ärmarna på de ”kortärmade” överkjortlarna blev kortare och de nådde endast till armbågen, ibland med nedhängande tungor. Från Norden är denna typ av ärm framför allt synlig i mansdräkten. Det finns dock en bevarad kvinnokjortel med armbågsång ärm som hittats i Herjolfsnes.¹¹² En annan viktig förändring runt 1300-talets mitt är att mansdräkten återigen blev kort, först till knähöjd under 1340-60-talen och sedan under de följande decennierna ännu kortare.

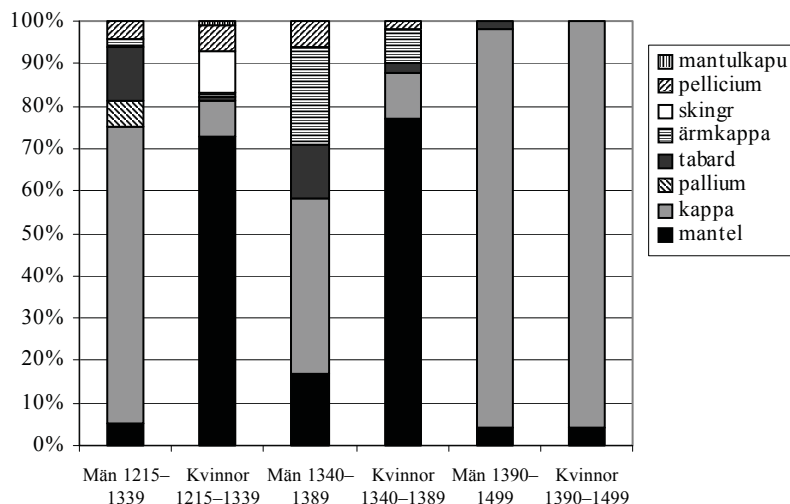
Runt sekelskiftet 1400 var det dags för en svängning i modet, från snävt till löst. I europeiskt mode började båda könen vid denna period att bära vida plagg med många veck som vanligen hölls samman med ett bälte, i kvinnans fall under bysten och i mannens fall i midjan eller på höften. Männens dräkt kunde vara alltifrån fotsid till lårkort, men i Norden ser vi främst veckade kjortlar som når till knäna eller däromkring. Det kvinnliga överplagget under 1400-talet i Skandinavien hade oftast snävt liv och en utställd kjol, men vida plagg förekom också, vanligen med ett bälte i midjan. Överplaggen hade alltid långa, ofta ganska vida, ärmar. Under 1400-talet fanns alltså två typer av överplagg och typerna är gemensamma för båda könen. Dels finns en typ med snävt liv och midjesöm, dels en lös dräkt som bars med bälte. I mansdräkten förekom det också att det snäva plagget slutade i midjan, men vanligast var att det hade ett litet skört.

Fram till 1300-talet var manteln i princip det enda ytterplagget och även senare var den ett av de vanligaste. Precis som i flera av de andra kategorierna av plagg sker de stora förändringarna på 1400-talet. I diagram 4.6 har till

¹¹¹ Se t ex Andersson och Franzén 1975, s 18-28

¹¹² Østergård 2003, s 163 ff

Diagram 4.6 Ytterplagg för män och kvinnor, procent av samtliga

Källa: *Diplomatarium Norvegicum*, *Diplomatarium Suecanum* och *Arboga stads tänkebok*.

Kommentar: Alla ytterplagg som nämns i materialet. De totala antalen plagg i varje stapel är: 44, 73, 53, 48, 67 och 48.

skillnad mot i diagram 4.3 benämningarna mantel och kappa delats upp. Orsakerna till detta är två: Dels visas skillnaderna mellan män och kvinnor, något som ju inte var aktuellt för diagram 4.3 som endast visar mäns ytterplagg, dels är det möjligt att orden mantel och kappa, som under 1200-talet och 1300-talet betecknade mycket lika klädesplagg, under 1400-talet användes om två olika plagg: mantel respektive kappa med ärm. Om man antar att mantel och kappa under de två första perioderna betecknade snarlika plagg av den typ vi idag kallar mantel, står de för merparten av ytterplaggen. Särskilt tydligt är detta under den första perioden. Under perioden 1200-1339 står manteln/kappan för 75 % av männens överplagg och 82 % av kvinnornas (inkluderande *mantelkapu*). Därtill var pallium också ett mantelliknande plagg, vilket ger 81 % för männen. Om skingr, som står för 10 % av kvinnopluggen vet man att det var ett ytterplagg, men inte hur det såg ut. De andra överplaggen som nämns är av en annan typ; pellicium och ärmkappa var plagg med ärm,

något som eventuellt även gällde tabard. Ärmkappan dyker upp först i slutet av den första perioden. I nästa period blir överplagg med ärmar vanligare. Även om manteln och kappan fortfarande var vanligast ses en minskning framför allt på manssidan, där de sjunkit från 81 % till 58 %. De resterande plaggen i den stapeln var (troligen) plagg med ärmar och framför allt ärmkappa har ökat. I stapeln för kvinnoplagg 1340-1390 har andelen mantel och kappan istället ökat, men det är framför allt en effekt av att benämningen skingr försvunnit. Tittar man på ärmkappan ökar den även här. Ytterplagg med ärmar blev alltså under denna period ett alternativ till mantel eller kappan för båda könen. I konsten märks detta främst på att man sällan ser några personer med tydliga ytterplagg överhuvudtaget, då det är svårare att identifiera ett ärmförsatt plagg som ett ytterplagg eftersom det liknar överplagget till formen. För 1400-talet visar staplarna en massiv dominans för kappan, med endast ett fåtal mantlar och på manssidan även en tabard. Tabard nämns sista gången 1405 och mantel sista gången 1458. Ärmkappa förekommer inte alls, trots att det i bildmaterialet är betydligt vanligare med rockar och kappor i den moderna bemärkelsen, än med ytterplagg av manteltyp. Det är troligt att denna motsättning mellan de skriftliga källorna och konsten endast är skenbar och att det skett en betydelseglidning för ordet kappan och det nu används om plagg med ärmar. Att denna förändring i ordets betydelse äger rum är ovedersägligt, frågan är bara om det sker så tidigt som under 1400-talets andra hälft. Det skulle dock förklara de motsägelsefulla uppgifterna från bilder och skriftliga källor.

Någon form av huvudbonad bars av de allra flesta under hela medeltiden av samtida bilder att döma. De personer som avbildas utan huvudbonad är vanligen ungdomar och för kvinnor var utsläppt hår var förbehållet ogifta kvinnor. Den vanligaste huvudbonaden, och ett av de vanligaste plaggen, i diplomerna är hättan. Den förekommer ganska jämnt under hela medeltiden, men är något vanligare runt 1330. Diplomen innehåller få andra huvudbonader, men både av vad som trots allt hittas i dem och av konsten kan vi se att

kvinnor vanligen bar haklin som antingen täckte hela halsen eller bestod av ett band under hakan som fästes ovanpå huvudet och en slöja. Slöjan och andra former av huvudduk var vanligen av linne, men även siden förekommer i källmaterialet. De kunde vara dekorerade med broderi eller vävda i tyg med guldränder och under en period på 1300-talet förekom slöjor med en krusad kant. Mäns huvudbonader var, med undantag av hättan, mer sparsamt representerade i det skriftliga materialet, men de avbildas oftast med en mössa eller hatt. Även kvinnor hade någon form av mössa som bars tillsammans med haklin eller slöja och som verkar vara vanligast förekommande runt 1300.

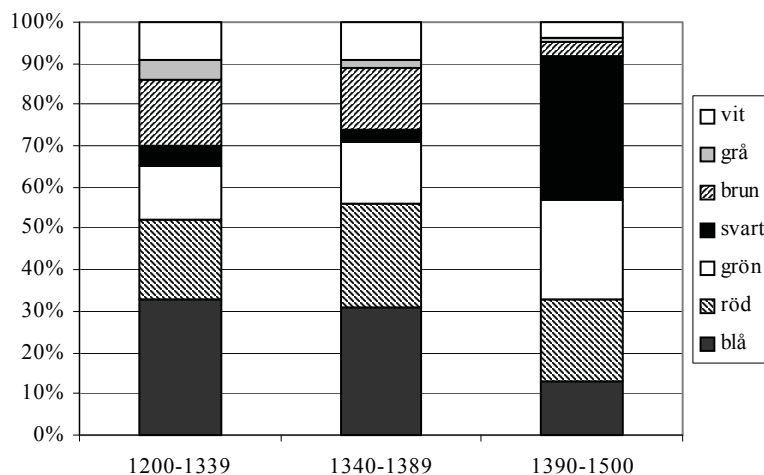
När det gäller konstruktionen av kläderna kan man för alla plagg utom underkläderna se en utveckling från en enkel tillskärning baserad på tygets raka form, i huvudsak bestående av rektanglar och trianglar, till en mer avancerad tillskärningsmetod som bättre följde kroppens form. Det första exemplet på att man överger de raka styckena är introduktionen av rundade ärmhål och ärmkullar som ses i bildmaterial från 1200-talets mitt, men återfinns i ett fynd redan från 1000-talet eller 1100-talet. Åtminstone från slutet av 1300-talet finns exempel på bevarade plagg där även andra delar av plagget är skurna med svängda delar, ett sätt som ger bättre passform, men som också är slösaktigare med tyget.

Förändringar i klädernas färg

En undersökning av vilka färger som användes i kläderna, både de manliga och de kvinnliga visar en stor stabilitet. Undantaget mindre variationer är det inte förrän på 1400-talet som några tydliga förändringar kan ses. I diagram 4.7 visas vilka färger som förekommer på fler än tio plagg i diplomerna och Arboga stads tänkebok under perioden 1200 till 1500.

Som visas i diagrammet var blått den vanligaste färgen fram till slutet av 1300-talet, varefter den minskar kraftigt. Skillnaden mellan den sista perioden och de två föregående är ca 20 procentenheter. Under 1400-talet var det istället svart som var den vanligaste färgen. En annan färg som ökade mycket

Diagram 4.7 Färg på klädesplaggen i procent

Källa: *Diplomatarium Norvegicum*, *Diplomatarium Suecanum* och *Arboga stads tänkebok*.

Kommentar: Färger som förekommer på mer än 10 plagg under perioden 1200-1500. Det faktiska antalet plagg för de respektive staplarna är 150, 100 och 123.

under den tredje perioden är grönt, ett tiotal procentenheter jämfört dess andel under de två tidigare perioderna. Brunt, som varit den tredje vanligaste färgen under 1200-talet och 1300-talet minskar starkt från 1390 och även grå och vit visar en minskning. Grått och vitt återfinns dock oftast som foder i klädesplagg i annan färg och då foder anges mer sällan under 1400-talet kan det vara detta som syns i statistiken. I övrigt kan vi se att rött har sin största popularitet under perioden 1340-1389.

Resultaten visar en stor samstämmighet med de färger som används på kläder i medeltida europeisk och nordisk konst, i synnerhet när personer av högre status avbildas. I till exempel bokmåleri från 1200-talet och 1300-talet är blått, rött och brunt de vanligaste färgerna. Från 1300-talet slut syns samma förändring i bildmaterialet som i diplomaten: svart, som varit ovanligt tidigare blir nu mycket vanligt och grönt ökar också sin andel. Samstämmigheten mellan

diplom och bilder när det gäller färg stärker alltså bildkonstens källvärde ifråga om vilka färger som användes på kläder under medeltiden.

Diplomen visar också att samma färger användes i mans- respektive kvinnokläder, vilket stämmer väl överens med det intryck man får från både skandinavisk och europeisk konst, att alla färger kunde bäras och bars av båda könen; färg var ännu inte en könsmarkör.

Sverige och Norge i förhållande till övriga Europa

En fråga som ofta ställs rörande den nordiska klädadräkten under medeltiden är hur den påverkades av det europeiska modet. Skilde den sig från dräktskicket i framför allt Västeuropa och hur lång tid tog det innan nya moden nådde de nordiska länderna? I tidigare forskning var det en vanlig syn att Norden visserligen i stora drag följde med i det europeiska modet men att det skedde med eftersläpning och att de mer utpräglade formerna av det europeiska modet aldrig nådde Norden.¹¹³ Det senare påståendet är värt att diskutera närmare. Det specificeras inte vilka mer utpräglade former det skulle röra sig om, men naturligtvis är det så att inte *alla* typer av dräkt man ser från Europa bars i Norden, lika lite som alla i Europa bar exakt likadan dräkt. Frågan är om det är något som gällde generellt för Norge och Sverige; att man inte tog upp de mer extrema formerna av mode, eller om det är just regionala variationer, av den typ som fanns i hela Europa?

Diplomen är endast i undantagsfall så detaljerade att man enbart med hjälp av dem kan dra några slutsatser om förändringar i modet. Vad som kan studeras är införseln av beteckningar på klädesplagg som gardecorps, surkot och cotehardie, men även om själva förekomsten av dessa ord visar på modets internationella karaktär vet vi för lite om hur de såg ut för att man ska kunna säga exakt när en viss typ av dräkt infördes. Många av benämningarna på

113 Geijer, Franzén och Nockert 1994, s 55

kläder under medeltiden var dessutom i bruk så länge att de plagg de syftade på ändrade utseende under den tid ordet användes.

För att studera utseendemässiga förändringar i klädedräkten, vilka äger rum betydligt oftare än att nya plagg introduceras eller nya benämningar dyker upp i det skriftliga källmaterialet, måste man därför vända sig till konsten. Även arkeologiska fynd visar förändringar i utseende och konstruktion, men de är så få att det inte går att se en kontinuerlig utveckling enbart med utgångspunkt från dem. De arkeologiska fynden har dock fördelen att de klart kan knytas till Norge och Sverige, eftersom de bars av människor som troligen levde, men i alla fall dog här. Här är konsten mer problematisk. Inom konstvetenskapen förs ständigt diskussioner om den nordiska medeltida konstens proveniens, graden av utländsk påverkan etc. Just ifråga om klädedräkten är emellertid överensstämelsen mellan konst som anses vara av inhemskt ursprung och sådan som anses vara tillverkad av utländska mästare så stor att det är troligt att dräkten i Skandinavien faktiskt *var* mycket lik den europeiska. Undantagen, som till exempel de fotsida mansdräkterna i Hardenberg Codex och preferensen för kjortlar med snävt liv för kvinnor under 1400-talet kan visa på moden som är speciella för ett land, i detta fall Norge, eller en större region. Mansdräkterna från Hardenberg Codex är, vad jag vet, unika och kan visa ett specifikt mode från norsk hovmiljö. Den relativa frånvaron av lösa, veckade överkjortlar för kvinnor under 1400-talet är en del av ett tyskt-nordiskt dräktskick som skiljer sig från det engelsk-flandrisk-franska modet med vida veckade kjortlar med ett bälte placerat högt under bysten. Då jag inte gjort någon heltäckande undersökning den nordiska konsten är det troligt att det finns fler skillnader än de jag observerat. Generellt kan dock sägas att den nordiska dräkten som den avbildas i konsten inte skiljer sig från den samtida europeiska i någon högre grad. Det finns alltså litet som stöder påståendet att de mer utpräglade formerna av mode inte nådde Norden. Både bilder, som bild 4.3, en årstidsbild från Lunds domkyrka, och fynd, som de ”uthuggna” (med utstansat mönster) skor som hittats i Visby, visar att man

inte skilde sig från övriga Europa i detta avseende.¹¹⁴ När den heliga Birgitta år 1349 beklagade sig över de nya moden som Sveriges män och kvinnor bar, var det också det nya, snäva europeiska modet som beskrevs.¹¹⁵ Några tecken på en lång eftersläpning har heller inte kunnat hittas. Istället tyder mycket på att de grupper som lämnat skriftliga källor efter sig, dvs främst frälset, var ”moderna” även med europeiska ögon sett.

Nya moden nådde Skandinavien genom handelskontakter och andra kontakter med utlandet. Förutom att nordiska handelsmän seglade till utländska hamnar bosatte sig även utländska handelsmän i Skandinavien. Då handelskontakterna mellan Sverige och Norge och framförallt Tyskland och England var regelbundna och omfattande bör det inte tagit lång tid för nya dräktmoden att nå åtminstone våra städer.

Ett speciellt tillfälle när nymodigheter i dräkten kunde introduceras var i samband med kungliga äktenskap, i de fall när den blivande drottningen hämtades från utlandet. Hon medförde en stor mängd kläder och annan utrustning till sitt nya hemland och man kan anta att hennes dräkt utgjorde ett föredöme för de övriga damerna inom aristokratin. Att drottningen förde med sig kläder framgår av två bevarade förteckningar över ytstyrlarna tillhörande Isabella de Bruce, Erik II Magnussons drottning och Philippa, Erik av Pommerns (andra) drottning. I den senare är det inte bara drottningens egna kläder som beskrivs utan även kläder avsedda för ett antal personer i hennes följe.¹¹⁶

På grund av det skriftliga källmaterialet vanligen saknar detaljerade beskrivningar av plagg och oklarheterna ifråga om bildernas proveniens och eventuella beroende av utländska förlagor är det omöjligt att närmare besvara frågan om det fanns en eftersläpning i Norden i jämförelse med det europeiska modet. Det som ska jämföras, dvs vad vi vet om den skandinaviska och

114 Newton 1980 s 37

115 *Sancta Birgitta Revelaciones* kap 57

116 DN 19 nr 390 och nr 667

den övriga europeiska dräktens utseende är dessutom ofta baserat på samma källor. Även om främst bilder från det medeltida Norge och Sverige använts i analysen finns den europeiska konsten hela tiden i bakgrunden som referens och hjälp till ökad förståelse av den nordiska. Analysen influeras därför av den allmänna europeiska modeutvecklingen. Omvänt använder forskare de nordiska dräktfynden i studier av klädedräkten i övriga Europa

KAPITEL 5

Materialiet i kläderna

I detta kapitel redovisas materialet i kläderna. Först presenteras de material som återfinns i diplomerna. I denna tas inte varje enskild benämning på tyg upp utan de delas in i grupper. En grundläggande indelning är mellan tyger och pälsverk och skinn. Pälsverken redovisas var för sig, men tygerna delas även in i undergrupper. För en detaljerad presentation av och diskussion om samtliga benämningar på material hänvisas till bilaga 1. Tyg tillverkades av olika material, i olika vävsätt och i varierande grad av finhet och tjocklek. En del av benämningarna som användes under medeltiden används också i nutiden, men ibland med en något annorlunda betydelse. Vissa benämningar är man heller inte säker på vad de betydde exakt. Uppgifterna om de olika materialets beskaffenhet bygger på litteratur, främst Geijer och Munro.

Endast en del av de diplom som nämner kläder innehåller också uppgifter om vilket material de var gjorda av. Frågan är då om resultaten från de diplom som nämner material kan antas gälla även de diplom där material inte anges? De diplom som anger material skiljer sig generellt inte från de andra diplomerna där klädesplagg nämns. Det verkar inte finnas någon tendens att i högre utsträckning ange material när det rör sig om dyrbarare sådana, utan både vadmal och enklare importerade ylletyger är tämligen vanliga i diplomerna. Det är därför troligt att om material anges beror på skrivaren och inte på klädesplaggens beskaffenhet. Undantaget är när det i testamenten förordas att kläder ska sys upp till någon eller några personer, vanligen tjänare. Då anges material nästan alltid. De är emellertid inte så många att de påverkar resultaten på något avgörande sätt. Däremot ger dessa testamenten en inblick i de lägre klassernas klädedräkt och vilka material som ansågs passande för

dem. Man kan därför med viss försiktighet anta att det beskrivna materialet är representativt även för de övriga plagg som omnämns i diplomerna. Någon skillnad mellan män och kvinnor har inte kunnat iakttas, vare sig vad det gäller benägenheten att ange material eller vilka som användes.

I detta kapitel har samtliga klädesplagg och tyger som nämns i dokumenten behandlats tillsammans. De är alltså inte uppdelade utifrån social bakgrund hos den som utfärdat dokumentet. Att göra så skulle vara mycket tidskrävande och resultaten skulle heller inte bli speciellt säkra, eftersom många av personerna inte är identifierade. Istället kommer de sociala skillnader som otvivelaktigt fanns vad det gällde material i dräkten att diskuteras närmare i kapitel 6 där dräktens funktion som markör av status och grupptillhörighet behandlas. Detta kapitel är i huvudsak av deskriptiv art, men de presenterade resultaten ligger till grund för senare diskussioner. De frågor som ska besvaras i detta kapitel är:

- Vilka material användes till kläder i medeltidens Sverige och Norge?
- Förändras materialen i kläderna över tid?
- Föreligger det skillnader mellan länderna?

Både material som anges för klädesplagg, tyg och pälsverk i form av lösa skinn ingår i undersökningen. Där tyg nämns har jag utgått från att det kan vara avsett för kläder och därför tagit med det i beräkningen. Undantaget är när det ges till kyrkor och kloster eller om det står att det ska användas till något annat ändamål. Merparten av uppgifterna om material är dock från klädesplagg.

Ett material som är mycket vanligare i form av tyg än i form av klädesplagg i diplomerna är vadmal. Det förekommer som material i kläder, men de flesta omnämningen är när avrad eller skatt erläggs i vadmal. Denna typ av uppgifter återfinns i de utdrag från jordeböcker som återges i *Diplomatarium Norvegicum*. Även om det rör sig om ansevärliga mängder, framför allt från

Island, men även från Norge, är antalet diplom få och påverkar därför inte helhetsresultaten i någon högre grad.

När förändringar över tid studeras måste en av frågorna vara om de förändringar som ses beror på förändringar i vilka material som användes eller om de beror på vilka dokument som bevarats under perioden. För att i möjligaste mån undvika att variationer beroende på slumpmässiga förändringar i källmaterialet får genomslag i resultaten har jag valt att i den kvantitativa delen av studien dels dela in undersökningsperioden i förhållandevis långa tidsperioder, dels slå ihop resultaten från Norge och Sverige. Detta medför att resultaten bygger på fler dokument vilket förhoppningsvis tillåter mer generella slutsatser. De skillnader som eventuellt kan ses inom perioderna diskuteras i texten. Skillnader mellan de två undersökta länderna kommer också att diskuteras under en egen rubrik.

Tyger

Ylle var det vanligaste textila materialet. Oavsett ägarnas samhällsklass var merparten av kläderna som nämns i diplomerna gjorda i ylletyg. De rikaste hade scharlakan och kläde, vävt av tunna trådar av fin ull, medan de fattigaste hade tyger av grovt ylle. Ylle kunde vävas så tunt och fint att det liknade gasväv eller valkas så hårt att det bokstavligen stod för sig själv. I dokumenten finns flera olika sorters ylle, båda finare och grövre, valkade och ovalkade. Trots att det finns en mångfald av benämningar står ett fåtal av dem, som *kläde*, *scharlakan* och *vadmal* för 74 % av det totala antalet plagg/tygstycken som förekommer i diplomerna. Andra benämningar förekommer mer sällan, men har ändå kunnat sorteras in grupper; antingen beroende på vilket material de var gjorda i, som *sidentyger* och *växtfibrer*, eller beroende på kvalitet, som gruppen *lättare ylletyger*. Grupperna som används är: kläde, vadmal, lättare ylletyger, växtfibrer och sidentyger som alla presenteras under varsin rubrik nedan.

Kläde

Kläde var en av den medeltida handelns viktigaste varor. I diplomerna är också kläde det vanligaste materialet i kläder och tyger. Ordet kläde betecknade under medeltiden ett importerat, valkat och överskuret ylletyg. Tyget valkades först för att sedan ruggas med borstar. Den uppruggade luggen klipptes eller skars sedan ned, en procedur som kallas överskärning. Detta upprepades tills man inte kunde se trådarna i väven och man fått en perfekt, slät yta med hög glans. I kläder används det både som det yttre tyget och som foder. Ofta skrivs inte ordet kläde ut i dokumenten utan istället använder man någon form av ursprungsbeteckning, som *engelskt*, *gentz*, dvs från Gent i Flandern, eller någon annan ort. Ett 60-tal gånger nämns det dock enbart med beteckningen kläde. De ursprungsorter och områden som förekommer i källmaterialet är: Gent, Ieper, Kortrijk och Arras i Flandern, Poperinge, Nijvel och Comines i belgiska Brabant, Leiden och Naarden i Holland, London i England, Marienburg och Thorn i nuvarande Polen och Lübeck och furstendömet Mark i nuvarande Tyskland. Dessutom användes ”engelskt”, ”brabantskt” och ”nederländskt” utan närmare ortsangivelse. Vi vet inte om alla dessa tyger med ursprungsbeteckning var kläden. Tygerna från Flandern och övriga Nederländerna, som utgör merparten av tygerna med Ortsbeteckning var det emellertid.¹ De tyska och polska tygerna var troligen lättare och billigare ylletyger. Från nuvarande Polen exporterades nämligen främst enklare ylletyger² och *markist*, dvs tyg från Mark, hade i den prisstadga som ingår i privilegiebrevet för Kopparberget från 1347 ett lägre pris än både *sayan*, *silfar* och *kersey* som alla var lättare och/eller grövre ylletyger, antingen delvis eller helt av kamgarn. Totalt finns fem tyger som anges med ursprungsort med i prisstadgan, och man kan notera att fyra av dem är de dyraste av de uppräknade materialerna.

I gruppen *kläde* inkluderas tyger med ursprungsbeteckning från Flan-

1 Munro 1994, kap. VII s 230 f samt kap. VIII

2 Wyrozumski 1983

Tabell 5.1. Prisstadga för Kopparberget 1347. Pris per aln.

<i>Typ av tyg</i>	<i>Pris</i>
Ieper	4 öre
Kortrijk	4 öre
Poperinge	3 öre
Thorn	2 1/3 öre
Sayan eller silfar	2 öre
Gott Kersey	1 1/16 öre
Mark	1 öre
Gott vadmal	2/3 öre
”Repæ”lärf	1/2 öre
Svensk eller småländsk lärf	2 penningar ³

Källa: DS 5 nr 4142.

dem, Brabant, Holland och England. Tyger från områden i nuvarande Tyskland och Polen räknas däremot som *lättare ylletyger*.

Scharlakan

Scharlakan var en speciell sorts kläde och var det förnämsta och dyrbaraste ylletyget under medeltiden, till priset väl jämförbart med, och ibland också överträffande, siden. Det råder delade meningar både om ordet scharlakans ursprung och om vad som kännetecknar ett scharlakanstyg. Vad alla är eniga om är att scharlakan inte var benämningen på tyg i en viss färg, trots att vi idag talar om scharlakansrött. Scharlakan fanns under medeltiden i många olika färger, bland annat röd, brun, grön, svart, mullbärsfärgad och blå.

J. B. Weckerlin framförde i början på 1900-talet uppfattningen att ”scharlakan” var ett ord av flamländskt ursprung och att det helt enkelt betydde överskuret tyg. Det som kännetecknade scharlakan och skilde det från andra kläden skulle då vara att de utsattes för många fler överskärningar och därmed blev slätare och mer glänsande. John H. Munro har dock visat att även kläden som inte definieras som scharlakan i samtida källmaterial genomgick

³ Det gick 24 penningar på ett öre.

många uppruggningar och överskärningar, ibland lika många som scharlakan. Han visar också att överskärningen utgjorde en liten del av tygets färdiga kostnad och den är i stort sett densamma för scharlakan och för andra finare kläden. Istället hävdar han att det var färgningen som är den stora kostnaden att gemensamt för de tyger som betecknas som scharlakan var att de färgades med det dyrbaraste färgämnet: kermes. Detta ämne utvinns ur flera olika arter av sköldlöss och ger normalt en stark röd färg. Flamländska instruktioner för färgare visar dock att den användes i olika blandningar för att uppnå även andra färger, som olika blå, gröna och bruna nyanser.⁴

Scharlakan hör till de vanligare materialen i diplomerna, det nämns 36 gånger som material i kläder. Detta är naturligtvis en följd av de grupper i samhället som i huvudsak är representerade i källmaterialet. Vanligen anges inte färgen på scharlakanet, men röd, mullbärsfärgad, brun och svart eller mörk nämns.⁵

Lättare ylletyger

Med lättare ylletyger menas här ovalkade tyger tillverkade helt eller delvis av kamgarn. Den vanligaste benämningen i källorna är *sayan*, som ju bland annat nämns i den prisstadga som återges i tabell 5.1. I denna skulle *sayan* kosta hälften så mycket som kläde från de exklusivare orterna Kortrijk och Ieper och 2/3 av vad kläde från Poperinge, en ort som tillhörde de ”nya” billigare textilproducenterna, kostade. Priserna för de lättare ylletygerna kunde variera, men de var aldrig så dyra som kläde. Andra lättare ylletyger är bl a *silfar*, *sarduk*, *foderduk* och diverse tyger som importerades från städer i nuvarande Tyskland och Polen. Sarduk var ett tyg med linnevarp och ylleinslag. De lättare ylletygerna användes både som tyg i kläder och som foder. Precis som klädet kunde de ha olika färger, i källorna nämns rött, svart, blått, grönt och grått.⁶

4 Munro 1994, kap. V

5 DS 4 nr 2685, DS 9 nr 7955, DS 10 nr X301, DN 4 nr 363, DN 19 nr 390

6 Munro 1994, kap VII, s 231, Hildebrand 1894, s 710

Vadmal

Ordet vadmal används nuförtiden om ett valkat, men inte överskuret tyg. Under medeltiden användes ordet vadmal troligen även om icke valkade tyger om de var inhemskt tillverkade. I de latinskspråkiga källorna används ordet *burello*, som betyder grovt tyg, om vadmal. Mycket känd är den isländska vadmalen som var en av de viktigaste ekonomiska resurserna i Island under medeltiden. Vadmal utgjorde där också den huvudsakliga värdemätaren.⁷ Enligt prisstadgan för Kopparberget skulle god vadmal kosta 2/3 öre alnen, jämfört med det billigaste klädet som kostade 3 öre per aln. Vadmalen var troligen av mindre bredd än klädet, men också av enklare ull och saknade klädets omfattande efterbehandling och dyrbara färgning. Vadmal förekommer 40 gånger som kläder eller tyg i de undersökta dokumenten, vanligen i form av kjortlar, mantlar och hosor. I kategorin vadmal ingår även isländsk *hafnarvadar* som var en finare sorts vadmal och som nämns ett par gånger i norska dokument. Färg anges inte för vadmal i diplomerna. I den birgittinska klosterregeln nämns däremot vit och grå vadmal, troligen ullens naturliga färger.⁸

Växtfibrer

De växtfibrer som förekommer i källorna är linne, hampa och bomull. Av dessa är linne och hampa bastfibrer med liknande egenskaper. Både linne och hampa odlades i Norden under medeltiden, medan bomull, i den mån det överhuvudtaget förekom, importerades från Medelhavsvärlden.

Linne som material i kläder är underrepresenterat i källmaterialet i förhållande till hur mycket det användes. Orsaken är att linne i huvudsak användes till underkläder, som inte hade något högre ekonomiskt värde. Lakan och andra inredningstextilier i linne är vanligare, men faller utanför undersökningens område. Linne för eller i kläder nämns 11 gånger i de undersökta diplomerna.

7 Jochens 1995, kap. 6

8 *Regula Salvatoris*, kap. 4

Lin odlades och bereddes till linne i Norden, både för det egna hemmets konsumtion och för avsalu. Det mesta linnet som såldes var troligen av inhemskt ursprung, men då prisstadgan från Kopparberget, (återges ovan under rubriken *Kläde*) skiljer mellan svensk eller småländsk lärft och annan lärft måste man redan under medeltiden ha importerat linne. Importen ökade under 1500-talet då modet innebar att delar av skjortan visades, framför allt vid handlederna och halsen. Det blev då viktigt att ha en ren vit skjorta eller särk och man skaffade sig betydligt fler linneplagg än tidigare.⁹

Hampa användes under medeltiden på ungefär samma sätt som linne. Källorna visar att hampa användes bland annat till tält, men även till underkläder och som foder i andra plagg.¹⁰ Ett tyg antingen i hampa eller bomull, kallat *sindon fortis*, förekommer i förteckningen över Isabella de Bruce, blivande drottning i Norge, bröllopsutstyrsel från 1200-talet slut.¹¹

Siden

I kategorin siden samlas plagg som anges vara av *serico*, det latinska ordet för siden, *silke* och *cendal*, en slags tunn sidentaft. Cendal nämns bara en gång och det är troligt att man istället valde att använda de mer allmänna benämningarna. Dessa säger inget om vilket sätt tyget var vävt på, utan bara vilket material det rör sig om. Dessutom ingår i kategorin siden tyger som bara definierats av sitt vävsätt, men som vi vet var gjorda i silke, som t ex *samitum* och *baldakin*, båda komplicerade mönstervävnader, och sammet som också vävdes av silke. När det bara står siden är det främst som foder i andra plagg vi hittar det, men även som kjortlar och mantlar. Det är då troligt att det rör sig om enfärgade eller enkelt mönstrade siden i tvåskift eller kypert.

De färger som nämns är rött, grönt och blått, men bland kung Magnus och drottning Blankas ägodelar återfinner vi också randigt siden. Där hittar

9 Troels-Lund 1940, s 124

10 DN 19 nr 390, *Konungs skuggsiá* s 45

11 DN 19 nr 390, Newton 1980, s 135

vi också de enda exemplen på silkesammet, i form av ett stycke blå och två stycken randig sammet.¹²

Pälsverk

Pälsfoder var mycket vanligt i medeltida kläder. I diplomerna är mer än hälften av de plagg som beskrivs fodrade med päls. Pälsfodrade kläder bars inte bara för värmens skull utan var en del av modet; även sommarkläder var fodrade med päls.¹³ Man hade också pälsrockar vintertid. Vilket pälsverk som användes berodde på social status och pälsverkens popularitet förändrades med modet. Vanligast var gråverk, mård och hermelin, men även det dyrbara pälsverket sobel förekommer. Det finns också plagg där fodret bara anges som päls och enstaka exempel av får-, ren- och vargskinn; en komplett lista finns som bilaga 1.

Gråverk

Gråverk är namnet på ekorrens vinterpäls. Denna är grå med undantag av magen som är vit. Gråverk var ett mycket populärt pälsverk under medeltiden. Finast var att endast använda sig av den vita magen och lite av den grå pälsen på sidorna. Detta kallades *minuto vario* (eng. *miniver*) och ju mer av den grå pälsen som tagits bort, desto finare var det. När de grå ryggarna användes kallades det för *grosso vario* eller någon form av ordet *gris*, dvs grå.¹⁴

Gråverk är det vanligaste pälsverket i diplomerna och förekommer 99 gånger som material i kläder. Gråverk ses också på många bilder från medeltidens Norge och Sverige, t ex på det tidiga 1300-talsfrontalet från Nes kyrka

12 DN 3 nr 344

13 Ett exempel återfinns i den franska 1200-talsromanen *The romance of the Rose or of Guillaume de Dole*, Renart 1995, rad 1816-1824: "Un sorcot qui fleroit la graine ui fu fez en cele semaine escarlade et de vairs entiers...ci a iausorcot et ne poreste ne chape qui ot este".

14 Newton 1980, s 66

i Sogn og Fjordane där alla avbildade mantlar utom en är fodrade med gråverk. Olav den helige som avbildas i aristokratisk modedräkt har påfallande ofta en mantel fodrad i gråverk.¹⁵ På Baldisholtapeten, som återges på bild 3.11 i kapitel 3, ses ett plagg helt i gråverk. Här är det de grå ekorryggarna som dominerar med bara en smal vit kant. Oavsett vilken form av gråverk det rör sig om var det ett dyrbart material, vilket visas av att Isabella de Bruce, blivande drottning i Norge hade en uppsättning kläder fodrad med *gros vair* i sin utstyrsel. Mannen på Baldisholtapeten är också en adelsman.

Även andra former av ekorrpäls, dess sommarpäls och höstpäls användes, men ansågs inte lika fina som vinterpälsen; de var tunnare och hade en rödaktig ton. Ekorrens höstpäls kallades *bissis* och förekommer i ett dokument som listar gåvor till norska sändebud i England.¹⁶

Mård

Mård är ett vanligt material i foder, men också i pälsrockar. Dessutom förekom det att mårdskind testamenteras eller används som betalning i form av lösa skinn. I diplomerna nämns mård 34 gånger.

Hermelin

Hermelin kallas i norska dokument för ”vitskinn” och är med sina 26 omnämningar det tredje vanligaste pälsverket; efter gråverk och mård. Hermelin förekommer bara som foder i kläder och inte som lösa skinn. Hermelin är inte alls lika vanligt i skandinavisk konst som gråverk, men på en bild från Røldal kyrka i Norge ser vi jungfru Maria med hermelinsbräm (eller möjligen fodrad) mantel.¹⁷

15 Blindheim 2004, s 63, 66, 70

16 Newton 1980, s 66, DN 19 nr 156

17 *Norske frontaler*, s 92

Sobel

Sobel är ett sibiriskt djur av mårdsläktet som ger en mycket dyrbar päls. Sobel nämns bara i norska dokument, och är även där sällsynt, sammanlagt nämns det fem gånger, alla före 1390, de flesta före 1340. När det nämns är det tillsammans med andra dyrbara material som scharlakan och gråverk. I alla fall utom ett gäller det kvinnoplagg.¹⁸

Skinn och läder

Det förekommer även plagg i diplomerna vilka anges vara av läder eller skinn. De senare benämningen är problematisk eftersom det i många fall omöjligt att avgöra om det som avses är päls eller skinn med håren borttagna. Undantagen är när det står *vitskinn* eller *gråskinn*, som är benämningar på hermelinens respektive ekorrens päls. Ett annat undantag är när det står skinnhosor, då det är troligt att dessa inte hade pälsen kvar. I den norska *Kungaspegeln* anges svart skinn som ett av tre acceptabla hosmaterial, där de andra två var scharlakan och brunt kläde. En läderhosa nämns också i ett norskt testamente från 1349. En skinnkjortel och en skinnkappa nämns i ett annat norskt testamente från 1389 och en skinnkjortel i ett svenskt testamente från 1368.¹⁹

Varifrån kom de importerade tygerna?

Majoriteten av de tyger som nämns i diplomerna är importerade. Vanligast är som tidigare nämnts kläde. Detta importerades från bland annat Flandern, Brabant, Holland, England och områden som nu ligger i nuvarande Tyskland och Polen. De textilproducerande städerna hade olika status och deras produktion och anseende förändrades under medeltiden. Vilka ursprungsorter som nämns i diplomerna förändras också över tid. De städer och andra områden

18 DN 5 nr 69, DN 2 nr 165, DN 4 nr 217 och nr 363
19 DN 2 nr 305 och DN 4 nr 564 samt DS 9 nr 7753

som förekommer i diplomerna är: England, Nederländerna, Amsterdam, Arras, Brabant, Brügge, Comines, Deventer, Ieper, Kortrijk, Leiden, London, Lübeck, Malbork (Marienburg), Nijvel, Poperinge, Torun (Thorn) och Wervik. Det rör sig alltså mest om städer i de historiska nederländerna. Detta område var den viktigaste producenten av högkvalitativa ylleyger under hela medeltiden även om England under slutet av perioden fick allt större betydelse.

Den flamländska textilindustrin hade sin höjdpunkt vid slutet på 1200-talet, även om t ex Iepers produktion fortsatte att öka under 1300-talets första decennium. Gent var annars den helt dominerande flamländska textilstaden under slutet av 1200-talet och den första delen av 1300-talet, t ex genomdrev man 1302 ett förbud mot tillverkning av kläde inom en radie av 8 km från staden. Detta innebar att närliggande väverier endast fick tillverka billigare former av tyg som sayan och olika blandtyger med varp av t ex lin, hampa eller bomull.²⁰ Från 1330-talet ökade konkurrensen inom Flandern och de tre stora textilstäderna: Brugge, Ieper och Gent försökte förgäves kämpa emot konkurrensen från de sk ”nouvelles draperies” där Poperinge, Wervik, Kortrijk, Diksmuide, Comines, Menen och senare Neuve-Eglise och Armentières var de mest betydande.²¹ Av dessa är, som ses i uppräkningsen ovan, Poperinge, Wervik, Kortrijk och Comines representerade i de norska och svenska diplomerna. Av de ”gamla” textilstäderna dominerar Gent, sex gånger mer än Ieper. Gents förändrade roll i den flamländska ekonomin kan dock ses även i diplomerna, då staden försvinner som ursprungsort efter 1334. Ieper och Brügge förekommer däremot längre fram i tiden: kläde från Brügge hittas fram till 1400-talets början medan kläde från Ieper även hittas i slutet av detta århundrade. Kläder i material från dessa orter är dock inte speciellt vanliga i diplomerna och antalet omnämnanden minskar med tiden. Engelskt kläde, som är det vanligaste klädet med angivet ursprung i det norska materialet, visar en motsatt trend och ökar under hela medeltiden. Tyger från de västpreussiska städerna

20 Nicholas 1992 s 202 ff

21 Munro 1994, kap. VIII, s 114f

Malbork och Torun förekommer främst i diplom från senmedeltiden. Den polska textiltillverkningen var framför allt inriktad på enklare ylletyger som både såldes på den inhemska marknaden och exporterades till bland annat Ungern, Ryssland, Österrike och Italien.²² Tyger därifrån förekommer enbart i de svenska diplomerna, men det behöver i sig inte betyda så mycket då angivelse av ursprung är mycket ovanligare i de norska.

Både siden och linne importerades under medeltiden, men för dessa material finns inga uppgifter i diplomerna om ursprung.

Förändringar över tid

Förutom de kategorier som presenterats ovan delas kläde i detta avsnitt upp efter ursprungsregion, eftersom det var skillnad i status mellan kläde från olika orter.

Tabell 5.2 Kläde, uppdelning i regioner efter angiven ursprungsort eller -område

Flamländskt kläde	Gent, Brügge, Ieper, Kortrijk, Arras, Wervik, Comines, Poperinge
Brabantskt kläde	Nijvel, Brabant
Nederländskt kläde	Leiden, Deventer, Amsterdam, Nederländerna
Engelskt kläde	London, England

Uppgifterna från diplomerna är av olika typ, vilket försvårar en statistisk bearbetning. Ibland anges varje klädesplagg, ibland står det bara att det är en uppsättning kläder, ibland nämns åtta alnar vadmal och en annan gång hundra. Emellanåt anges inte kvantiteten på tyget och ofta anges det som ”ett stycke”. Det är alltså omöjligt att räkna vare sig enskilda plagg eller antalet alnar av ett material. Det är heller inte möjligt att räkna om plaggen till en viss mängd tyg, även om vissa beräkningar på tygåtgång kan göras.²³

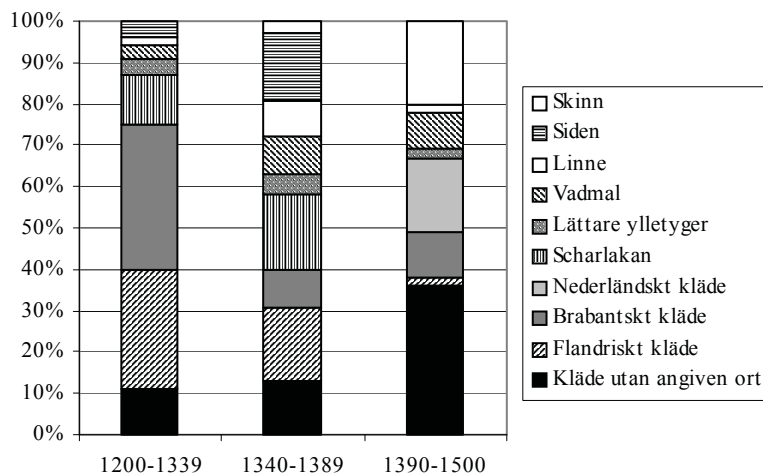
²² Wyrozumski 1983

²³ E Andersson 2004

Valet står i praktiken mellan att räkna varje gång *materialet* nämns som en gång, oavsett hur många plagg det rör sig om och att räkna alla enskilda plagg eller stycken som anges vara av samma material. Jag har valt en variant av det senare och utgår från antalet ”poster” i uppräknigen i dokumentet; för det rör sig oftast om uppräknigar. Nämns tre enskilda klädesplagg i ett material, dvs kappa i kläde, hätta i kläde och kjortel i kläde får det tre markeringar, medan det endast ger en markering om det står ”kappa, hätta och kjortel i kläde”. Detta beror på att det då är omöjligt att veta om materialet som anges avser alla plaggen eller bara det sist nämnda. När det står ”en uppsättning kläder” räknas det också som en post, eftersom vi inte vet hur många plagg som ingick. Det bör ha varit fler än två, men för att få konsekvens räknas även dessa som en post. Även tyg räknas i antal poster och inte utifrån den angivna mängden eftersom denna ofta inte anges. Det får till följd att 800 alnar vadmal ger lika många markeringar som tre. I de flesta fall är det dock inte så stora skillnader i kvantitet mellan de olika posterna. Till exempel var storleken på ett ”stycke” tyg någorlunda standardiserat, även om det varierade mellan olika tillverkningsorter och beroende på tygets kvalitet. Trots nackdelarna finns också fördelar med att räkna antalet ”poster” på detta sätt: dels den uppenbara; att det är praktiskt möjligt att utföra, dels att man får en bild av tygets eller pälsverkets spridning eftersom det vanligen är olika personer som de olika posterna tillhörde eller skulle tillhöra.

I diagram 5.1 är materialen redovisade i samma tidsperioder som de som användes i kapitel 4. Även om man här hade kunnat tänka sig andra, mer kronologiskt jämnstora perioder anser jag att det finns en pedagogisk poäng med att använda samma periodindelning i flera undersökningar så att resultaten lätt kan läggas samman. Av diagram 5.1 ses att ylle av olika slag är det absolut vanligaste materialet. Detta är ett väntat resultat. Linne användes framför allt till underkläder, som sällan nämns i dokumenten och siden var ett mycket dyrbart tyg som sällan användes som huvudmaterial i plaggen. Räknar man in alla typer av ylletyg är andelen för den första perioden 88 %, för

Diagram 5.1 Material i kläder och tyg, procent

Källa: *Diplomatarium Norvegicum*, *Diplomatarium Suecanum* och *Svenskt Diplomatarium*.

Kommentar: Från Sverige finns endast uppgifter fram till 1420 med, då det enligt registerna inte nämns några klädesplagg i senare testamenten.

den andra 81 % och för den tredje återigen 88 %. Över 80 % av de noterade materialen är alltså någon form av ylletyg. Studerar man de större klädesplaggen och det huvudsakliga materialet i dessa, dvs inte foder, eller underkläder och huvuddukar etc. är andelen nära nog 100 %, med ett par plagg i skinn och en kjortel och tre mantlar i siden som undantag.

Den största andelen utgör kläde av olika slag. Klädet står för 70 % av alla tyger i den första perioden, 63 % i den andra och 60 % i den sista. Oftast anges materialet bara som kläde, men där ursprunget nämns är det mestadels flamländskt och brabantiskt kläde. Scharlakan var en exklusiv form av kläde och inte en ursprungsbeteckning. Under den första perioden var det dock troligen tillverkat i Flandern eller Brabant, medan engelskt scharlakan blev vanligare under 1300-talet. Som synes minskar andelen flamländskt kläde och scharlakan i period tre, samtidigt som ospecificerat kläde och lättare ylletyger ökar. Det nederländska och engelska klädet, som inte hade samma sta-

tus som det flamländska, ökar också sin andel. Under 1400-talet och därefter fick kläde från dessa områden dock en högre status och därmed en mer framträdande roll i den internationella handeln.²⁴ Även om de nederländska och engelska kläderna ökade i anseende fanns dock statusskillnader, både mellan dem och de flamländska städerna och dem emellan, och en tydlig förändring kan ses i diplomerna från 1300-talet slut och framåt i form av att de exklusivare materialen minskar och de enklare ökar.

Även inom de olika geografiska kategorierna fanns statusskillnader mellan orterna. I kategorin *flamländskt kläde*, som är den största gruppen med angivet ursprung, ryms både de gamla textilstäderna och de sk *nouvelles draperies*, som inte åtnjöt samma prestige. Till de förstnämnda hörde Gent, Brügge, Ieper, Kortrijk och Arras medan Wervik, Comines och Poperinge är exempel på de nya.²⁵ Förändringen från de mest exklusiva materialen till material med något lägre status kan därför vara ännu större än vad som syntes i diagram 5.1. I diagram 5.2 har de flamländska orterna delats upp i ”gamla” och ”nya” textilstäder.

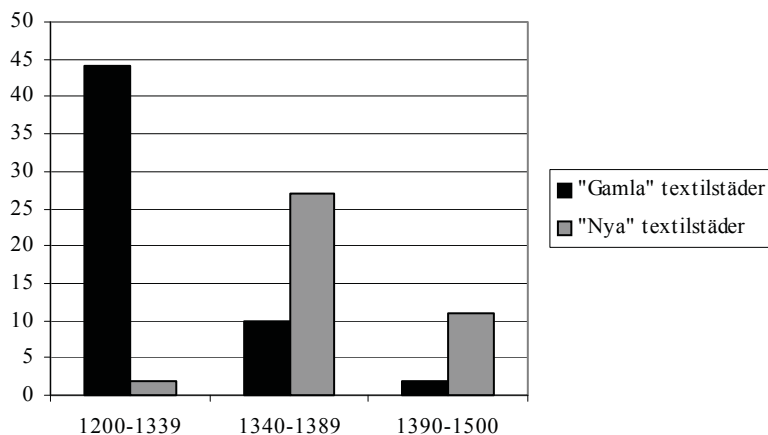
Under den första perioden, fram till 1339 dominerar de gamla textilstäderna i diplomerna. Under andra hälften av 1300-talet har de passerats av de nya städerna som sålde kläde med ett lägre pris och lägre status. Trenden som syntes i diagram 5.1 förstärks alltså av diagram 5.2. Dessutom syns förändringen redan under period två.

Frågan är om det rör sig om en förändring i källmaterialet eller i ”verkligheten”: en förändring i den sociala sammansättningen eller av konsumtionsmönstren? De flesta diplomerna under hela perioden härrör från samhällets överskikt, det världsliga och andliga frälset. *Inom* frälset fanns naturligtvis stora skillnader vad det gällde de ekonomiska resurserna, ärkebiskopen kan till exempel inte jämföras med en vanlig präst i Småland, men denna variation finns inom alla tre perioderna och någon tydlig skillnad i fördelningen

24 Munro 1994, kap VII

25 Munro 1994, kap VIII, s 114 f

Diagram 5.2 Flamländskt kläde uppdelat på "gamla" och "nya" textilstäder.

Källa: *Diplomatarium Norvegicum*, *Diplomatarium Suecanum* och *Svenskt Diplomatarium*.

dem emellan går inte att se. Under 1400-talet dyker även en del borgare upp i källmaterialet, men de är så få att det inte påverkar resultatet. Det förekommer också att tjänare får kläder i gåva, men den period som innehåller de flesta testamentariska gåvorna av kläder till tjänare är period ett, som i övrigt domineras av kläde från Flandern och de finare materialen. I dessa testamenten är det vanligt att ett stort antal tjänare får kläder i samma material, vilket gör att ett fåtal testamenten får ett stort genomslag i statistiken. Från 1329 har vi till exempel ett testamente av Magnus Niclesson och hans hustru Ingrid, där de ger kjortlar och mantlar i kläde från Nijvel i Brabant till tretton tjänare, enbart kjortlar till femton och mantlar till två. Det totala antalet poster med kläde från Nijvel är 40.²⁶ Detta enda diplom är alltså den huvudsakliga källan till den stora andelen kläde från Brabant, men även om trettio av de fyrtio posterna kommer från ett enda testamente så innebär det ju faktiskt att trettio personer ägde kläder i kläde därifrån.

26 DS 4 nr 2744

Testamentena med gåvor till tjänare härrör alltså från den första perioden i diagrammet. Det kan därför inte vara dessa som ligger bakom utvecklingen mot enklare material som sker i period tre och i även i någon mån i period två. Andelen plagg som tillhörde eller är avsedda för personer i samhällets lägre skikt är högre i period ett än i någon av de andra perioderna. Förändringen i material är därför sannolikt en faktisk förändring av konsumtionen inom den grupp som lämnar dokument efter sig och inte en förändring i denna grupps sammansättning.

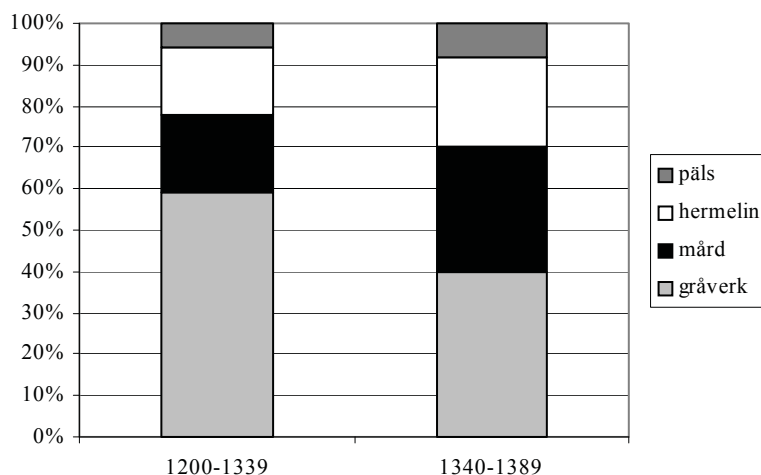
Bland de enklare ylleygerna förekommer tyg från hertigdömet Mark i Westfalen under den första halvan av 1300-talet i svenska testamenten, men varför de inte nämns efter 1359 är svårt att veta. Tyg från Västpreussen förekommer redan på 1340-talet i form av tyg från staden Torun, men blir inte vanligt förrän på 1400-talet i form av tyg från Malbork. Om det var skillnad i pris, kvalitet och status mellan tyget från Torun och det från Malbork vet vi inte, men däremot framgår av prisstadgan för Kopparberget att ”thornist”, som det kallas, var ett betydligt finare tyg än det från Mark, då thornist kostade 2 1/3 öre per aln och marknist 1 öre per aln.

Andelen linne och vadmal är i stort sett oförändrad genom alla tre perioderna, medan siden minskar starkt under den tredje perioden. Mest siden är det i den mellersta perioden, men om man skulle räkna bort ett kungligt inventarium från Bohus fästning år 1340, som innehåller flera dyrbara siden-tyger, är den ungefär lika stor som för perioden före.²⁷

Vad det gäller pälsverk nämns päls i kläder endast fyra gånger under perioden 1390 till 1499. Det går därför inte att säga om samma trend mot enklare material under 1400-talet finns även när det gäller päls. De fem omnämningarna är av gråverk och mård, samma pälsverk som är vanligast i tidigare perioder. I diagram 5.3 visas fördelningen under de två tidigare perioderna. Förutom de typer av päls som tas upp i diagrammet: gråverk, mård, hermelin och kategorin ”päls”, dvs när ett material anges bara som päls, nämns

27 DN 3 nr 202

Diagram 5.3 Pälsverk i kläder. Procent.

Källa: *Diplomatarium Norvegicum*, *Diplomatarium Suecanum* och *Svenskt Diplomatarium*.

Kommentar: Pälsverk som förekommer mer än 5 gånger under perioden 1215-1389 (undantaget kanin, som bara förekommer som gåva från den engelske kungen).

också sobel, renskinn, fårskinns och vargpäls enstaka gånger. Sobel förekommer endast i norska dokument, främst från den första perioden, och då som bräm i plagg fodrade med annan päls, vanligen gråverk.²⁸

I den första perioden nämns päls i kläder vid 93 olika tillfällen, medan motsvarande siffra för period två är 50 och i period tre nämns det alltså endast fem gånger. Det är en kraftig minskning av pälsverk i kläder, även om man tar hänsyn till att antalet omnämningar av kläder och tyg i diplomaten minskar ju längre fram i tiden vi kommer. Päls minskar dock mer än övriga material. Det är inte troligt att användningen av päls minskar i så hög grad som antalet omnämningar i diplomaten visar. Varken bildkällorna eller uppgifter från övriga Europa tyder på det. Istället är det uppenbarligen benägenheten att ange materialet i eventuella foder som minskar. En orsak till detta kan vara att testamenten från den tredje perioden generellt sett innehåller färre

28 DN 5 nr 69, DN 2 nr 165, DN 4 nr 217 och nr 363

olika klädesplagg än de från de tidigare perioderna. När inte är lika många kläder ges bort av samma person blir behovet av en närmare beskrivning mindre, eftersom de olika plaggen då inte behöver särskiljas i texten. Orsaken till att färre kläder testamenteras kan vara att kläder istället fördelades mellan familjemedlemmar eller tjänare.

Mård och hermelin ökar något, medan gråverk minskar, under 1300-talets andra hälft. Denna tillbakagång i gråverkets popularitet är helt i överensstämmelse med europeiskt mode från 1300-talets sista decennier och framåt. Gråverk blev då ovanligt och ersattes med mörkare och tjockare pälsorter som mård och sobel. Skinnen av ekorren används fortfarande, men är nu ett pälsverk för medelklassen och inte för aristokratin. Även hermelin blir mindre vanligt i modedräkten under 1400-talet.²⁹ På grund av de få omnämningarna av pälsverk från 1400-talet i diplomerna kan förändringar under denna period inte säkerställas. Att gråverk är det vanligaste pälsfodret i Arboga stads tänkebok tyder dock på att samma modeutveckling ägde rum här, då denna källa framför allt visar borgerskapets och andra stadsbors kläder.³⁰

Skillnader mellan Sverige och Norge

Vanligen behandlas Sverige och Norge som en enhet i avhandlingen. Det beror på att några tydliga skillnader i dräktskick inte går att upptäcka. Samma ord används om plagg och liknande kombinationer finns i diplomerna. Tyvärr anges materialet betydligt oftare i de svenska dokumenten än de norska. I synnerhet är det stor skillnad i fråga om hur ofta man anger klädets ursprung. Detta anges mycket sällan i de norska diplomerna där det även generellt sett är det färre uppgifter om materialet i plaggen. Pälsverk anges däremot lika ofta i båda länderna och det gäller även mindre vanliga textila material som siden

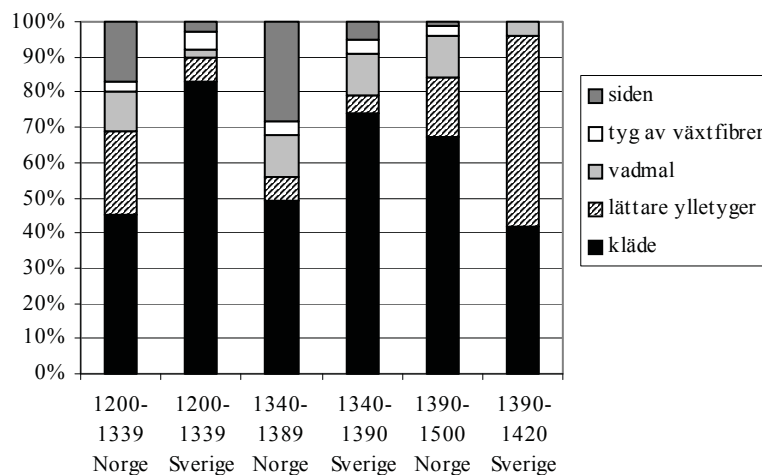
29 Veale 1966 s 134-142

30 AT 1/4 1465, 10/5 1462, 4/7 1470, 18/11 1472, 16/10 1486 och 7/11 1496. I övrigt förekommer iller, räv och utter som foder i kläder i tänkeboken.

och linne. Undantaget är den tredje perioden. Då det inte finns några svenska testamenten som innehåller kläder efter 1420 är de norska exemplen av naturliga skäl fler, 80 norska mot 26 svenska. För period ett är förhållandet att material anges 62 gånger för Norge mot 127 för Sverige och för period två 75 norska mot 94 svenska. Under perioden fram till 1340 ger alltså de svenska diplomerna mer vad det gäller materialet i kläderna, medan det omvända gäller efter 1420. Trots skillnaderna i antalet uppgifter mellan de olika perioderna är det dock möjligt att vid en jämförelse upptäcka några tydliga skillnader.

I diagram 5.4 som visar förhållandena för respektive period och land har alla sorters kläde och scharlakan slagits samman till en kategori. Även om diagrammet innehåller fem kategorier och därför kan vara lite svåröverskådligt syns ett par stora skillnader mellan Norge och Sverige. För båda länderna är kläde det vanligaste materialet. Med undantag för perioden 1390-1500 är dock andelen mycket större i de svenska diplomerna än i de norska. Norge hade å sin sida en mycket större andel siden än Sverige.

Under den första perioden finns en mindre andel kläde i norska diplom, jämfört med de svenska och en större andel vadmal och lättare importerade ylletyger. Under period två är det istället andelarna kläde och siden som skiljer länderna åt medan andelen växtfibrer och vadmal är identiska och även mängden lättare ylletyger är i stort sett densamma. Period tre är som sagt speciell, de svenska resultaten bygger endast på 26 plagg med angivet material eller tyger och dessa kommer dessutom från endast fem testamenten. Det är därför omöjligt att dra några säkra slutsatser om den svenska fördelningen av material under 1400-talet. Den ökning av lättare ylletyger vi ser bland de svenska diplomerna motsvaras i och för sig i någon mån av en mindre ökning i samma kategori i de norska diplomerna från perioden och kan därför troligen ses som en del av en trend. Andelen kläde ökar också i det norska materialet jämfört med tidigare, medan den svenska minskar. På grund av källmaterialets svagheter när det gäller att undersöka vilka material som användes i respektive land, till exempel kan ett enda dokument med många detaljer i beskriv-

Diagram 5.4 Angivet material i kläder och tyg i procent

Källa: *Diplomatarium Norvegicum*, *Diplomatarium Suecanum* och *Svenskt Diplomatarium*.

Kommentar: Från Sverige finns endast uppgifter fram till 1420 med, då det enligt registerna inte nämns några klädesplagg i senare testamenten.

ningen av kläder snedvridda resultaten, kan endast två säkra skillnader konstateras: att kläde är vanligare i Sverige och siden vanligare i Norge.

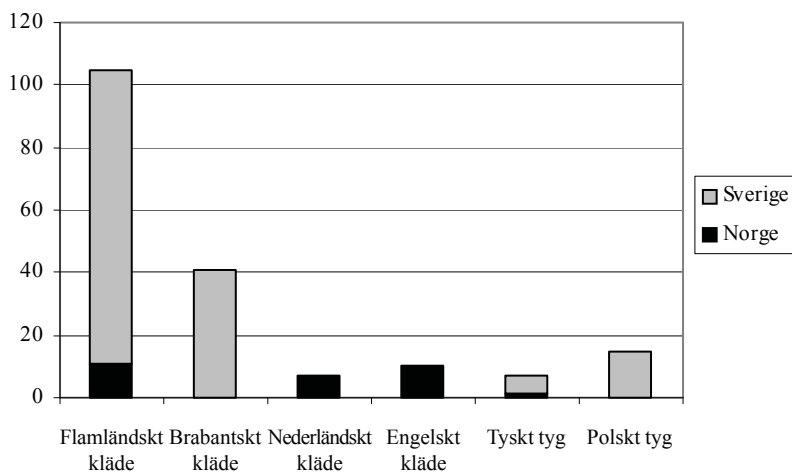
I diagram 5.5 visas angiven ursprungsort för tyger i svenska respektive norska diplom. Även här kan en skillnad mellan länderna ses. I de svenska diplomerna finns kläde och tyger från Flandern, Brabant, Tyskland och Polen och i de norska diplomerna kläde och tyg från England, Nederländerna, Tyskland och Flandern. De norska diplomerna har dock betydligt färre omnämningar. Vad som inte syns i diagrammet är att fram till 1370 är England det enda ursprungsland/ort som anges för kläde i Norge. Flamländskt kläde nämns första gången i ett brev till kung Håkon år 1371 och nederländskt först 1429.³¹

Dessa skillnader är inte lätta att tolka. Det finns inget som tyder på att den sociala sammansättningen skulle vara annorlunda mellan utfärdarna av brev i de två länderna. Det är inte sannolikt att orsaken till att frälset i Norge

31 DN 3 nr 202, DN 6 nr 278, DN 5 nr 331, DN 5 nr 586

inte valde de mest exklusiva flamländska kläderna var att man inte hade råd. De norska diplomerna innehåller en mycket större andel siden än de svenska och i kategorin *kläde* döljs också en högre andel scharlakän i de norska diplomerna än i de svenska. Ekonomiska skillnader är därmed en mindre trolig förklaring. Skillnaden mellan länderna skulle kunna bero på att man i Norge och Sverige hade handelskontakter med olika länder; Norges politiska kontakter med de brittiska öarna är väl kända. Den tyska hansen var dock en viktig förmedlare av varor både till Sverige och till Norge. Handelskontakter kan därmed möjligen förklara frånvaron av engelskt kläde i de svenska diplomerna, men inte det flamländska och brabantiska klädets ringa förekomst i de norska. Det är omöjligt att dra några säkra slutsatser eftersom ursprungsorten för materialet i själva kläderna anges så sällan i norska diplom. Det finns också en skillnad mellan länderna i vilket av plaggens olika material som vanligen anges. I de svenska anges oftare själva klädesplaggets material, medan de norska oftare anger endast färg och vilken päls eller annat material

Diagram 5.5 Angiven ursprungsort för importerade tyger i kläder. Absoluta tal.

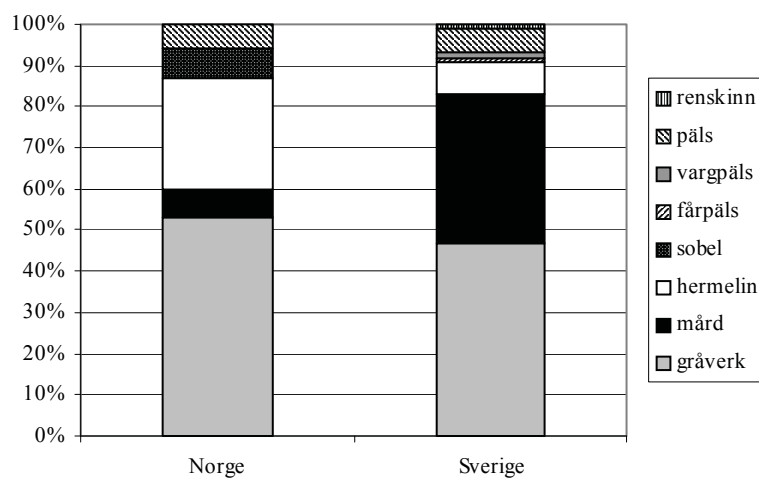

Källa: *Diplomatarium Norvegicum*, *Diplomatarium Suecanum* och *Svenskt Diplomatarium*

plagget var fodrat med. Detta förklarar också delvis den högre andelen siden i de norska diplomerna, eftersom det främst användes som foder. Siden förekommer dock även som huvudmaterial i plagg i norska diplom, men inte i svenska.³²

Även för pälsverken syns skillnad mellan länderna. Diagram 5.6 visar fördelningen mellan de olika pälsverken i respektive land. Andelen gråverk är ungefär likadan för båda länderna, runt hälften av alla pälsverk som nämns i samband med kläder är gråverk. Även kategorin *päls*, dvs när pälsorten inte anges, är lika stor i båda staplarna. Skillnaden finns däremot vad det gäller mård och hermelin, där en mycket större andel mård på den svenska sidan motsvaras av en mindre andel hermelin. I princip är förhållandena omvända mellan de två länderna när det gäller dessa två pälsverk. Möjligen kan förklaringen till denna skillnad vara att mården är ett skogslevande djur medan

Diagram 5.6 Pälsverk för hela perioden, procentuell fördelning

Källa: *Diplomatarium Norvegicum*, *Diplomatarium Suecanum* och *Svenskt Diplomatarium*.

Kommentar: Totala antalet i varje stapel: 70 respektive 85.

32 DN 12 nr 99, DN 4 nr 363 och nr 457

hermelinen trivs bäst i fjällterräng. Norges geografi med fjällterräng förhållandevis nära de platser befolkningen var bosatt, gynnar då jakt på hermelin jämfört med Sverige. Det kan naturligtvis också vara en skillnad i preferenser mellan de två länderna.

Sammanfattning

För merparten av de kläder som nämns i diplomerna saknas uppgift om material. Vad som gör att man i vissa diplom anger materialet och andra inte framgår inte. Diplomerna där materialet i kläderna anges och de där det inte görs skiljer sig inte åt i något annat avseende. Man kan därför anta att de uppgifter som ges är representativa för av materialvalet inom de samhällsklasser vars kläder återfinns i diplomerna. Någon skillnad mellan materialet i mäns och kvinnors kläder som helhet finns inte i diplomerna. Däremot kunde det, som det visades ifråga om mantel och kappa i föregående kapitel, finnas skillnader när det gäller speciella plagg. Generellt sett skilde sig materialet i kläderna dock inte mellan könen, varför man kan slå fast att materialet inte fungerade som en könsmarkör.

Vanligast är olika former av ylletyger där klädet, ett valkat och överskuret importerat tyg, intar en särställning. Detta kläde kom i Sverige vanligen från Flandern eller Brabant, medan engelskt kläde var det vanligaste i Norge. Det är dock mycket vanligare att ursprunget anges för kläde i de svenska diplomerna än i de norska. Även andra ylletyger, som lättare importerade tyger och den inhemska vadmalen förekommer i diplomerna och deras andel ökar med tiden. Den sociala sammansättningen hos dem som utfärdade diplomerna verkar vara densamma under hela undersökningsperioden och det är därför troligt att det är en förändring *inom* denna grupps dräktskick som syns.

Andra textila material som återfinns i diplomerna är siden av olika slag som taft eller sammet samt linne och hampa. Siden användes framför allt som foder i plagg av andra material, men även i huvuddukar och i fyra fall, från

andra hälften av 1300-talet, även som material i mantlar och en kjortel. Linne och hampa användes främst i underkläder och är därför ovanliga i dokumenten. I ett fåtal fall nämns också linne som foder i ylleplagg.

Icke textila material för kläder som nämns i diplomerna är skinn och olika pälsverk. Av dessa är pälsverken vanligast. En kjortel, en kappa och hosor i skinn nämns dock i diplomerna. Päls användes främst som foder, men kunde också vara det yttre materialet och hade då håren vända utåt. Det rör sig då framför allt om pälsrockar, kallade *pellicium* i de svenska diplomerna.

Likheterna vad det gäller materialval mellan Sverige och Norge är större än skillnaderna. De flesta av skillnaderna kan troligen hänföras till olika praxis när det gäller hur ofta material anges i beskrivningar i diplomerna och inte till skillnader i dräktskick. En skillnad är dock så tydlig att det får antas att den avspeglar en verklig skillnad i materialval, nämligen ifråga om vilka pälsverk som användes. Mård är betydligt vanligare i svenska diplom och hermelin i de norska.

KAPITEL 6

Människan i kläderna

Klädedräkten existerar inte i ett tomrum. Man bär kläder i relation till andra människor och deras föreställningar; kläderna kommunicerar med omgivningen. Till de saker som signaleras i dräkten hör kön, ålder och social status. Sysselsättning, geografiskt ursprung och till och med religiösa eller politiska åsikter kunde under medeltiden också ibland ”läsas” av en insatt åskådare. I detta kapitel undersöks hur kläder uttryckte framför allt social och ekonomisk status, men även ålder. Hur kön uttrycks i dräkten behandlas i ett eget kapitel: Kläder och kön.

I detta kapitel är huvudfrågorna:

- Hur markerade klädedräkten ekonomisk och social status?
- Hur markerades ålder?
- Vilka andra sociala signaler fanns i dräkten?

Kläder, mode och status

Klädedräkten liknas ofta vid ett språk, men det rör sig inte om envägs-kommunikation där bäraren bestämmer vilket budskap han eller hon vill sända ut och det sedan läses på samma sätt av alla som ser dräkten. Istället är klädedräktens ”språk” tvetydigt och tolkningsbart, ett språk som skapas i kommunikation mellan klädernas bärare och omgivningen. Dräkten och dess budskap kan emellertid inte tolkas helt fritt av varje enskild individ, utan det finns ett antal gemensamma tolkningar i ett samhälle, överenskommelser om

vad både de olika delarna och dräkten som helhet symboliserar.¹

Ibland hade symboliken sin grund i egenskaper hos plagget, som när ett plagg som var slitsat fram (och ofta även bak) symboliserade ridderskap, beroende på att slitsen mitt fram underlättade ritt. Ibland var symboliken grundad enbart i kulturella uppfattningar, som när den kvinnliga slöjan sades symbolisera hennes underordning i förhållande till mannen.² Det finns inte någon fysisk egenskap hos slöjan vilken kan kopplas till denna symbolik. De symboliska värdena i klädedräkten förändras över tid, men det sker mycket långsamt, så långsamt att några större förändringar i dräktens symbolik inte går att upptäcka under perioden 1200-1500. Även när modet förändrar utseendet på ett plagg finns det grundläggande symbolvärdet hos plagget kvar.

Varken klädedräkten eller modet är något neutralt utan används för att bibehålla och reproducera maktförhållanden. Kläder kan emellertid också användas för att ifrågasätta den rådande sociala ordningen, antingen genom att de lägre stånden klär sig på ett sätt som annars varit förbehållet aristokratin eller genom ett medvetet förkastande av den dominerande gruppens estetiska ideal. Detta gäller både kläder och mode, vilka inte nödvändigtvis är samma sak. Begreppet *kläder* innefattar både kläder som är moderna och de som inte är det. Det inbegriper även kläder som kan beskrivas som ett ”anti-mode”; kläder vars värde ligger i att de knyter an till en tanke om oföränderlighet och tradition. Exempel på sådana under medeltiden var religiösa ämbetsdräkter och kungliga kröningsdräkter. Begreppet *mode* är både snävare och vidare än *kläder*. Som tidigare slagits fast är inte alla kläder modekläder; för att man ska kunna tala om mode krävs att klädernas utseende, eller sättet de bärs på, förändras regelbundet. I modet ligger en värdering om att de nya kläderna, eller sättet att se ut på, är mer värdefullt än det som var tidigare just eftersom det är *nytt*. På detta sätt är mode ett snävare begrepp än kläder. Men mode innefattar mer än bara kläder. Även om man bortser från att det också finns

1 Barnard 1996, s 26 f och s 78 f

2 Ribeiro 1986, s 52

mode inom till exempel inredning, litteratur och musik, är det ändå fler saker än kläderna som förändras när modet växlar. Frisyurer, ansiktsbehåring, smycken, skor och uppfattningar om den ideala kroppsformen och ansiktsdragen förändras också.³

Det har ifrågasatts om dräktmode överhuvudtaget existerade under medeltiden, vanligen av forskare vars specialområde är senare perioder. Malcolm Barnard, som utgår från historiematerialistisk teori, menar att mode inte kunde finnas under medeltiden då en förutsättning för att mode ska kunna uppstå är ett samhälle där social mobilitet, dvs rörligheten mellan samhällsklasserna, är både möjlig och önskvärd. Han hävdar att det i det medeltida samhället inte fanns någon möjlighet till socialt avancemang för individen; att den livegne förvisso kunde vara avundsjuk på adelsmannens position, men att rörlighet mellan klasserna inte var möjlig.⁴ Detta är en förenklad bild av det medeltida samhället vilken bygger på bara två grupper: feodalherrar och beroende bönder. Självägande bönder, borgare och andra stadsbor, liksom de flesta av kyrkans män ryms inte i modellen. Det finns också andra svårigheter med att använda sig av en teori som utarbetats framför allt för att beskriva det moderna samhället när man analyserar tidigare perioder. Det marxistiska klassbegreppet som utgår från olika gruppers förhållande till produktionsmedlen är inte idealiskt när man undersöker hur social status uttrycktes under medeltiden. Status är nämligen även beroende av hur människorna i ett samhälle uppfattar samhällets hierarki och sig själva. Detta var under medeltiden kopplat till en föreställning om *stånd*, inte till klass.

Man föreställde sig vanligen under medeltiden samhället som indelat i tre stånd med olika funktioner: de som bad, de som krigade och de som arbetade. Detta är naturligtvis, precis som det historiematerialistiska klassperspektiv Barnard använder, en förenkling och en ideologisk utsaga som snarare ska ses som en handlingsplan än som en beskrivning av samhället. När den först

3 En genomgång av skönhets- och kroppsideal under medeltiden görs i kapitel 7

4 Barnard 1996, s 18 och 102

uttrycktes var det som ett svar på en konflikt mellan den kyrkliga och den världsliga makten. Den kom senare att användas som ett sätt att legitimera maktförhållandena i samhället med religiösa argument. Den tredelade indelningen ansågs nämligen återspegla en hierarki i himlen och ett ojämlikt samhälle var därför inte bara en nödvändighet utan också påbjudet av Gud.⁵

Om man anser att mode förekom under medeltiden beror naturligtvis på hur man definierar mode. Jag utgår från Flügels kategorisering av mode som ett sätt att klä sig vilket förändras snabbt över tid men varierar förhållandevis lite i rummet. Detta kontrasterar Flügel mot traditionell dräkt som varierar mycket mellan olika platser men ändras mycket långsamt.⁶ Även om förändringarna i sättet att klä sig under medeltiden var långsammare än under modern tid så hade dräktskicket i alla fall i de högre stånden mera gemensamt med modedräkten än med traditionell dräkt. Man klädde sig mycket lika i stora delar av Europa och dräktens utseende förändrades regelbundet.⁷

Kläder och mode var ett av de sätt som de privilegierade i samhället använde dels för att uttrycka en ståndsidetit, dels för att särskilja sig från dem som befann sig under dem. Detta gjorde naturligtvis modet till något eftersträvarvärt även för andra grupper. En fråga blir då vilken möjlighet de lägre stånden hade att följa med i modet. En annan fråga är om det var dräktens moderiktighet, hur väl dess utseende överensstämde med rådande estetiska ideal, som var det primära sättet att markera ståndsskillnad i dräkten eller om det gjordes på något annat sätt?

För att kunna diskutera hur man i Sverige och Norge använde dräkt och

5 DUBY 1980, del 1 och 2. Läran om de tre stånden fick en sådan genomslagskraft att den till exempel utgjorde grunden för politisk representation i Frankrike under senare århundraden och även i nordiskt material kan man se en indelning i präster, frälse och bönder. Borgerskapet utgjorde under medeltiden en så liten del av befolkningen i de nordiska länderna att de inte betraktades som ett eget stånd. Det är viktigt att påpeka att denna indelning av samhället i *praktiken* kommer efter att idén har formulerats.

6 FlÜGEL 1951, s 120 f. Modebegreppet diskuteras i kapitel 1.

7 Se t ex NEWTON 1980, s 2. Newton undersöker perioden 1340-1365, men samma förhållande kan ses under hela min undersökningsperiod.

mode för att särskilja de olika stånden måste därför först följande frågor besvaras:

- Hur skilde sig klädedräkten mellan olika sociala grupper?
- Vilka grupper påverkades av dräktmodet?

Hur skilde sig klädedräkten åt mellan olika sociala grupper?

Den typ av skriftliga källor som ger mest information om kläder är testamenten. Det andliga och det världsliga frälset dominerar som utfärdare av testamenten, precis som när det gäller andra medeltida dokument. Det är alltså främst deras kläder som finns dokumenterade. Om man även räknar med *mottagarna* i testamentena blir emellertid den sociala spridningen större och vi får uppgifter om även de lägre gruppernas kläder; främst tjänares och brytars. Även konsten avbildar främst samhällets övre skikt, även om arbetande människor också förekommer i skildringar av bibliska berättelser. Under senmedeltiden sker i Europa en utveckling mot större realism i konsten, samtidigt som städernas borgerskap får en större roll som beställare av bildkonst. Från 1400-talet finns därför betydligt fler avbildningar av borgare än under tidigare perioder. De arkeologiska källorna skiljer sig från de andra typerna av källmaterial. Från Norden är det främst plagg som troligen tillhört människor från de lägre skikten i samhället som bevarats. Undantaget är den sk drottning Margaretas gyllene kjortel. De olika typerna av källmaterial representerar alltså delvis olika sociala gruppernas kläder. Detta gör naturligtvis jämförelser svårare, men innebär också att vi har tillgång till information från en större del av befolkningen.

För att få en uppfattning om hur de olika samhällsskiktens kläder skilde sig åt har ett urval av diplom, framför allt testamenten, men även ett par företeckningar över inventarier och medgift samt överflödsförordningar stude-

rats mer ingående. Att bestämma vilken social grupp eller vilket stånd *alla* diplomutfärdare tillhörde är omöjligt. I många fall är personernas sociala ställning okänd. Detsamma gäller naturligtvis i ännu högre grad mottagarna i samband med testamenten. En heltäckande undersökning av de olika gruppernas kläder är därmed utesluten. För att besvara de frågor som ställdes ovan behövs emellertid inte en sådan, utan en ”fallstudie” av ett antal diplom bör kunna ge svar på vilka typer av plagg och material som användes och ansågs passa för olika stånd och grupper. Någon finare indelning av personernas sociala bakgrund är inte möjlig att göra utan kategorierna blir vida.

Tjänare, brytar och landbor är de grupper i diplomerna som är lättast att identifiera som tillhörande de lägre stånden. Av dessa får endast de två första gåvor av kläder och tyger i testamenten. Det fanns naturligtvis stora variationer vad det gäller ekonomisk och social ställning inom dessa grupper, men gemensamt för dem är att de är underordnade givaren och står i ett beroendeförhållande till denne. Det förekom att ungdomar av frälset var tjänare hos andra frälsemän, men de tjänare vars kläder nämns i diplomerna är kockar, trädgårdsmästare, stallpojkar mm.

Speciellt givande när man vill studera de lägre sociala skiktens kläder är de testamenten där kläder ska sys upp till ett antal tjänare. Dessa gåvor återspeglar nämligen vad som ansågs passande för tjänare, medan det när testatorn ger bort sina egna kläder istället är hans eller hennes preferenser och sociala status som kläderna uttrycker. När kläder skulle sys upp angavs förutom vilka plagg också ofta i vilket material de skulle tillverkas. Det var inte bara i samband med dödsfall som tjänare mottog kläder av sina arbetsgivare. Under, och även långt efter, medeltiden var det vanligt att en stor del av lönen utgick i olika varor, främst mat och kläder. Ofta uppgick värdet på kläderna till långt mer än den lön som utbetalades i pengar.⁸ Från bland annat England och Frankrike finns från 1300-talet bevarade kungliga beställningar av klä-

8 Jones och Stallybrass 2000, s 17 f

der till tjänare, men den sortens uppgifter finns inte att tillgå från Norge och Sverige.⁹

Det var endast manliga tjänare som skulle få kläder uppsydda enligt testamentena. Kvinnliga tjänare fick istället ärva sin matmors kläder eller tyg. Varför det är så kan vi inte veta säkert. Det skulle kunna avspegla att det helt enkelt fanns färre kvinnliga tjänare i de stora hushållen, eller att kläder inte ingick i deras lön på samma sätt. Av Newtons undersökning av det franska kungliga hushållet 1340-1365 framgår ett endast en kvinna, vars uppgift var att tvätta kungens huvud, fick kläder som en del av lönen, medan alla typer av manliga tjänare avlönades med kläder.¹⁰ Det kan också visa på en närmare relation mellan arbetsgivare och kvinnliga anställda – gåvorna av husfruns använda kläder blev på så sätt en mer personlig gåva och inte ett utslag av tidens avlöningssystem.

Jag har funnit 63 svenska och norska testamenten där gåvor av kläder och tyg ges till tjänare, det äldsta från 1215 och det yngsta från 1493. Hela undersökningsperioden är alltså representerad, men den första hälften av 1300-talet är den period som har flest uppgifter. Även totalt sett finns flest uppgifter om kläder i testamenten från denna period.

Kjortlar är det absolut vanligaste plagget; 114 kjortlar ges till tjänare eller brytar. Näst vanligast är kappor med 29 omnämningen. Resultatet är väntat, kjorteln är totalt det vanligaste plagget i diplomerna och kappan det näst vanligaste. Kjorteln är dock ännu vanligare i denna typ av gåva än i materialet i sin helhet. I övrigt förekommer de flesta plagg som gåvor till tjänare och brytar, men ofta rör det sig om enstaka fall. Tyg ges vid trettio tillfällen och är alltså lika vanligt som kappa. Även kvinnor i tjänstposition fick tyg i gåva.

Eftersom en så stor del av lönen betalades i kläder och mat fanns det troligen inte något större utrymme för tjänarna att även köpa klädesplagg.

9 Newton 1980, kap 8

10 Newton 1980, s 71

Klädesplagg och tyg var dyra, något som framgår av följande närmare undersökning av gåvor av kläder till manliga tjänare.

Manliga tjänares kläder i testamenten

För att ta reda på vad en manlig tjänares kläder kunde kosta har jag valt att titta på de tretton testamenten, ett norskt och tolv svenska, där det ges anvisningar om att kläder ska sys upp till tjänare. Dessa är daterade mellan 1329–1366.¹¹ Värdet på dessa gåvor är möjliga att beräkna med hjälp av Bockstensmannens dräkt, som består av samma plagg som de som nämns i testamentena och en prisstadga från 1347 där priser på olika tyger nämns.¹² Idealt hade naturligtvis endast testamenten från en kortare period runt 1350 ingått, då de ligger närmast prisstadgan i tiden, men dessa testamenten innehåller så få uppgifter att kompletteringar gjorts även med något äldre testamenten. Bockstensmannens dräkt har av Margareta Nockert daterats till första hälften av 1300-talet. Med hjälp av ¹⁴C-analys kan man endast komma fram till 1300-talet som datering, i övrigt är dateringen baserad på stilistiska drag.¹³ Min egen datering av dräkten, också baserad på jämförelser med samtida nordisk och europeisk konst, placerar den inom det ungefärliga tidsspannet 1340-1370, alltså något senare än Nockert.¹⁴ Oavsett vilken datering som används ligger den inom samma tidsrymd som de undersökta testamentena.

När det förordades att kläder skulle sys upp till tjänare rörde det sig nästan alltid om kjortel och kappa, eller enbart kjortel. Emellanåt nämns även hättor och linkläder. För att kunna beräkna värdet på kläderna som gavs till dessa manliga tjänare behöver man veta vad tyget kostade och hur mycket tyg som gick åt. Det vore önskvärt att även veta kostnaden för sömnaden, men det finns tyvärr inte några samtida uppgifter om detta. I resonemanget

11 DN 5 nr 212. DS 4 nr 2654, 2666, 2699, 2715, 2744, 3452. DS 5 nr 3860, 4074, DS 6 nr 4615, 4716, DS 7 nr 6357, DS 9 nr 7444 och 7704

12 Prisstadga från kung Magnus privilegiebrev för Kopparberget, DS 5 nr 4142. Tygpriserna anges som tabell 5.1 i kapitel 5.

13 Nockert och Possnert 2002, s 40-51

14 E Andersson 2006

om värdet på kläderna nedan får man alltså ha i minnet att det endast är kostnaden för tyget som har beräknats. Kostnaden för skräddarens arbete var dock en liten del av plaggets totalkostnad. Den största mängden arbete lades ner i tillverkningen av tyget och den största kostnaden utgjordes av råvaran, dvs ull, och färgämnen.¹⁵

Materialiet i kläder och vid gåvor av tyg anges oftast med tygets ursprungsort. För de manliga tjänares gåvor jag undersökt är Nivelles i Brabant den vanligaste ursprungsorten med fyrtiofyra plagg, jämfört med fem för Poperinge och ett eller två plagg för kläde från Gent, tyg från hertigdömet Mark i Westfalen respektive Lübeck, vadmal och silfar. Av dessa var kläde från Gent ett högstatusmaterial som i diplomerna annars oftast återfinns i kläder som tillhörde frälset. I trettiofall nämns bara att plagget ska sys upp och inte i vilket material det ska vara gjort av. Några, men inte alla av dessa material nämns i prisstadgan från 1347. Tyg från Nivelles nämns inte, men väl *popirst*, tyg från Poperinge, ett annat av de sk nouvelles draperies, vilket kostade tre öre per aln medan tyg från Mark endast var värt ett öre och gott vadmal skulle kosta två örtugar. Förutom en skillnad i kvalitet mellan dessa tyger var det troligen också skillnad i bredden, åtminstone mellan popirst och vadmal. Några uppgifter om vävbredden för kläde från Poperinge har jag inte kunnat hitta, men de flesta kläden från Flandern och Brabant hade under medeltiden en vidd på cirka två meter efter valkning och annan behandling.¹⁶ Vadmal hade en trolig vådbredd på högst en meter.¹⁷

För att kunna beräkna tygåtgången till en kjortel och en kappa har jag valt att utgå från Bockstensmannens dräkt, som dels är samtida, dels troligen

15 Munro 1994, kap V

16 Munro 1994, kap V, s 34 f

17 Det finns inte så många medeltida nordiska dräktfynd där båda stadkanterna är bevarade. Från Herjolfsnes på Grönland finns exempel på vådbredder upp till en meter. Leksandsmanteln har en vådbredd på 73,5 cm och Bockstensmannens mantel en på 60 cm. Leksandsmanteln är gjord av en fin diamantkypert medan Bockstensmanteln är tillverkad av treskaftad kypert, ett tyg som enligt samtida terminologi mycket väl kan vara vadmal. Nørlund 1924, s 88, Nockert 1997, s 56, Nockert 1982

tillhörde en tjänare eller annan person från samhällets lägre skikt. Den slutsatsen drar jag framför allt av materialet i dräkten, ett ganska grovt ylletyg som troligen är av inhemsk tillverkning. Vådbredden på manteln är endast 60 cm, vilket utesluter att det skulle ha varit tillverkat i någon av de stora textilstäderna på kontinenten.¹⁸ Det rör sig troligen om vad som i dokumenten kallas vadmal eller *burello*, som betyder grovt tyg. Även om också personer med högre social ställning kunde bära kläder i enklare material till exempel när de var på resa nämns i testamentena vadmal eller grovt ylletyg endast i gåvor till tjänare och fattiga i testamentena och inte ens där är det vanligare än importerade tyger av olika slag.

Om man utgår från måtten för de olika delarna på Bockstensmannens kjortel och kappa och placerar in dem på ett två meter brett tyg blir en ungefärlig tygåtgång för kappan ungefär 240 x 130 cm. Eftersom tyget är två meter brett återstår också en rest, som där den är som smalast är på 70 x 240 cm. Då kappan är halvcirkelformad blir denna rest på vissa ställen mycket bredare. Under medeltiden var man mycket noga med att ta till vara allt det dyrbara tyget. Om man skulle tillverka en kjortel vid samma tillfälle behövdes, förutom denna ”rest”, cirka 60 cm ytterligare. För en mantel och en kjortel behövdes då cirka tre meter kläde från Poperinge. Denna uträkning är förhållandevis exakt eftersom vi vet måtten på klädesplaggen och den ungefärliga tygbredden på kläde från Brabant. I beräkningen av tygkostnaden finns en större osäkerhet beroende på att det saknas exakta uppgifter om alnens längd under 1300-talet. Alnen kunde enligt danska uppgifter under medeltiden variera mellan 52 och 64 cm. Norska uppgifter talar om en lång och en kort aln, där den korta användes för att mäta tyg; denna skulle då ha varit 47,4 cm. Det finns alltså en variation mellan 47,4 och 64 cm i uppgifterna. Alnen verkar ha haft en tendens att bli längre med tiden och då det rör sig om ett relativt tidigt omnämnande bör den alltså ligga närmare den kortare uppgiften än den

18 För ett resonemang om Bockstensmannens sociala position utifrån dräkten hänvisas till E Andersson 2004.

längre.¹⁹ Att den korta norska alnen specifikt användes till att mäta tyg talar också för en kortare aln. Jag har därför valt att räkna på en aln på 50 cm. En uträkning med så oprecisa uppgifter kan bara ge ett ungefärligt resultat, men man kan ändå få en uppfattning om vilket kostnadsutrymme det rör sig om. Tygåtgången för kappa och kjortel i popirst blir då sex alnar, vilket ger en kostnad på 2 mark och 2 öre.

Om man endast skall tillverka en kjortel av så pass brett tyg som två meter behövs inte mycket mer tyg än kjortelns längd, omkring 160 cm, det vill säga 3,2 alnar räknat på en 50 centimeters aln.²⁰ Detta ger en materialkostnad på ungefär 1 mark 6 öre. Tygkostnaden bara för kjorteln, en manlig tjänares mest grundläggande ylleplagg, kan därför jämföras med priset för en tunna öl (125,6 liter) som var 1 mark och 4 öre 1350. En årslön var enligt Lagerqvist och Nathorst-Böös 18 mark år 1350, men tyvärr anges inte källan för denna uppgift, eller vilken typ av yrke som lönen gällde för.²¹ Det anges inte heller om det var lön som utbetalades i pengar eller om till exempel kläder ingick i denna summa. Kostnaden för en kjortel utgör dock en stor del av den angivna årslönen. Detta värde gäller plagg av importerat kläde, som även om det inte kom från någon av de mer exklusiva städerna, hörde hemma i den övre delen av prisskalan. En kjortel och kappa i vadmal skulle, om man räknar på samma vådbredd som Bockstenmannens dräkt, kosta strax under 1 ½ öre.²² Vadmal var dock ett ovanligt material i gåvor till tjänare i jämförelse med importerade ylletyger. Även silfar, som nämns vid ett tillfälle i detta sammanhang hade en mindre bredd, i alla fall att döma av det testamente från 1366 där en tjänare får tio alnar silfar att använda till kjortel, kappa och hätta.²³ Materialet till en sådan uppsättning skulle 1347 ha kostat 2 mark och 4 öre.

19 Stigum 1956

20 I E Andersson 2004 redovisas uträkningarna mer ingående.

21 Lagerqvist och Nathorst-Böös 1999, s 30 och 45

22 Margareta Nockert har beräknat tygåtgången för Bockstensmannens kjortel till ca 415 cm med den aktuella vådbredden på 60 cm och tygåtgången för kjorteln till 450 cm. Nockert 1997, s 55 och 58

23 DS 9 nr 7444

För en komplett dräkt tillkom även kostnaderna för skjorta, brokor och hosor. Skjorta och brokor tillverkades troligen i linne. Priset på linnelärfv var enligt samma prisstadga som för de övriga tygerna, ½ öre per aln för bred lärfv, troligen av utländsk härkomst, och tio penningar för svensk, smal lärfv. Den breda lärfven kostade alltså mer än vadmal.²⁴ Då ”smal” och ”bred” inte är några absoluta mått kan tygätgången för de linneunderplagg som testamenterades inte beräknas. Det saknas även bevarade plagg att bygga uträkningen på. Hosor förekommer inte i testamenten bland de kläder som ska sys upp till tjänare, men att det ingick i husbondens förpliktelser att hålla sina tjänare även med hosor kan man se i ett brev från riddaren Eggert Frille år 1453, där han ber sin hustru skicka grönt kläde att använda till hosor till hans småsvenner.²⁵

Andra lägre grupper kläder

De lägre skikten i samhället bestod naturligtvis inte bara av tjänare: det fanns tjänares hustrur, landbor och deras hustrur, brytar, bönder, borgare och andra stadsbor. Inom dessa grupper fanns också en stor variation vad gäller ekonomiska resurser. Problemet när det gäller att studera deras kläder utifrån diplomerna är att de är svårare att urskilja än tjänare; ofta anges endast namn och det är då omöjligt att avgöra vilken grupp personen tillhör.

Landbor förekommer inte uttryckligen som mottagare av gåvor av tyg eller kläder i testamenten, även om de kan dölja sig bakom personnamn. Däremot ser man förhållandevis ofta att brytar, i diplomerna kallade *villici*, får tyger och ibland kläder som gåva. Brytens ställning förändrades under medeltiden, från att under tidig medeltid ha varit en ofri förman för trälar till att senare vara en fri man som fungerade som en typ av förvaltare. Det som skilde bryten från en förvaltare var, enligt Janken Myrdal och Clas Tollin, att det

24 DS 5, nr 4142

25 DN 11 nr 197

fanns ett personligt tjänsteförhållande mellan jordägare och bryte, och att han var underordnad, till skillnad mot den jämlike förvaltaren.²⁶

När brytar fick kläder var det precis som för tjänare vanligen kjortlar, men även kappor och en surkot omnämns. Det rör sig, med ett undantag, inte om kläder som skulle sys upp utan var troligen testatorns egna plagg.²⁷ Tyvärr anges material i kläderna endast en gång, men bland gåvorna av tyg är det vanligaste kläde. Linne, vadmal och enklare ylletyger förekommer bara en gång vardera.²⁸

Generellt sett går det inte att i diplomerna skilja mellan bönder och frälse och mellan olika typer av stadsbor, eftersom personer oftast endast nämns med namn. Alla försök att dela in folk i grupper och generalisera blir med nödvändighet grova och resultaten kan mer ses som antydningar än som något definitivt. En djupare studie av ett mindre antal testamenten skulle möjligen leda till att man säkrare kunde placera både givare och mottagare på den sociala skalan, men i förhållande till nyttan för en studie av de lägre samhällsgruppernas dräkt är det ett orimligt stort arbete. Istället får vi utgå från de fall där vi av diplomtexten kan avgöra personernas sociala bakgrund och konstaterar då att de lägre grupperna får gåvor av både kläder och av tyg. Om dokumentet är daterat i en stad ökar sannolikheten att utfärdaren är en borgare, men det är långt ifrån säkert även om det ibland anges att utfärdaren var borgare. Vilken typ av verksamhet som stadsborna bedrev anges vanligen inte i de diplom där kläder omnämns. Undantaget är ett norskt dokument från 1489, en redogörelse för Anders Smeds mord på sin hustru Margrete. I detta beskrivs hans grymhet mot hustrun, men också hur hon var klädd när hon gick hem från en väninna där hon övernattat: i vadmalsstack och *berdken*, en slags mössa eller hatt. Orsaken till denna upplysning är lite svårtydd, men möjligen är det ett försvar mot makens anklagelser om att hon hade ett otuktigt

26 Myrdal och Tollin 2003, s 139 f

27 Undantaget är Nils Magnussons, kanik i Uppsala, testamente där hans bryte ska få en ko och kläde till en mantel. DS 3 nr 2377

28 DS 2 nr 39, nr 1103 och nr 1527, DS 3 nr 2377, DS 4 nr 2715, nr 2829 och nr 3056, DS 6 nr 4877 och 5047, DS 7 nr 5685

beteende. Vittnet ville visa att hon var anständigt klädd när hon rörde sig ute.²⁹

Från Sverige finns tre testamenten från 1319, 1334 och 1339 som är upprättade av en Linköpingsborgares änka och två Linköpingsborgare.³⁰ I Arboga stads tänkebok finns ett stort antal uppgifter om kläder, vilka troligen tillhört borgare och andra stadsbor. Tyvärr är de inte speciellt detaljerade vad gäller klädernas material och utseende, men det är ändå en större mängd material än vad som finns för tidigare perioder. De tre testamentena från 1300-talets Linköping uppvisar inte någon större skillnad från andra testamenten från perioden vad gäller kläderna. De lämnar dock så få uppgifter att det inte går att dra några stora slutsatser av dem. Man kan konstatera att det enda omnämmandet av lammskinn, ett pälsverk av låg status, finns i ett av dessa testamenten. Det är också det enda pälsfoder som nämns i dessa tre testamenten. Vad gäller tyg nämns kläde från Gent och silfar.

I Arboga stads tänkebok är det ovanligt att material i kläderna, huvudsakligen kjortlar och kappor, anges. När det sker är det kläde från Leiden och Naarden, tyg från Malbork, sarduk och vadmal; det sistnämnda som foder. Även skinnkjortlar är ganska vanliga, men om det var kjortlar gjorda i skinn som huvudmaterial eller om de var fodrade med päls vet vi inte, då ordet skinn användes i båda betydelseerna. Pälsfoder nämns sällan och visar stor variation ifråga om vilka djur det rör sig om. Gråverk är vanligast, men även rävar, utter och iller nämns.³¹ Tyger nämns också i tänkeboken och även där rör det sig främst om kläde med mindre hög status, inhemsk vadmal och vid var sitt tillfälle blaggarn, ett grovt linnetyg vävt av blånor, samt hamptyg.³² Klä-

29 DN 9 nr 400

30 DS 3 nr 2192 och DS 4 nr 3096

31 AT 21/11 1457, 29/1 1459, 4/2 1461, 23/9 1461, 10/5 1462, 2/5 1463, 21/11 1463, 1/4 1465, 21/10 1465, 21/4 1466, 21/7 1466, 22/9 1466, 4/7 1470, 10/12 1470, 9/3 1472, 27/4 1472, 18/11 1472, 22/2 1473, 4/7 1474, 8/8 1474, 24/1 1485, 16/10 1486, 6/8 1487, 29/10 1487, 18/2 1488, 8/10 1488, 23/3 1496, 7/11 1496, 11/10 1497

32 De ursprungsorter eller länder som har kunnat identifieras är Naarden, Amsterdam, Dendermonde, Nederländerna (med vilket avsågs de historiska nederlän-

det och andra tyger som nämns i tänkeboken kom alltså i allmänhet från textilproducerande städer som inte hörde till dem som ansågs förnämast. Även pälsverket var antingen av enklare slag eller mindre modernt. Gråverk hade förlorat mycket av sin popularitet under 1400-talet, och hade ersatts av mörkare pälsverk, som mård, i modedräkten.³³ Även om inte några säkra slutsatser kan dras av ett så magert material kan ändå en tendens ses att stadsborna använde kläde av lägre kvalitet och billigare pälsverk. Detta är ett väntat resultat, även om man av europeiska överflödsförordningar kan se att borgare tävlade med adeln ifråga om klädprakt.³⁴ Man måste dock komma ihåg att överflödsförordningar är ideologiska utsagor och inte beskrivningar av verkligheten. Det var knappast heller hela borgerskapet som lagstiftningen var riktad mot, utan de allra rikaste köpmännen i de stora städerna. Uppgifterna i Arboga stads tänkebok härrör heller inte bara från stadens borgare; även andra stadsbor finns representerade.

Vad kostade kläderna? En jämförelse mellan tjänarnas och frälsets kläder

Frälsets kläder är enklare att studera än tjänstefolkets, böndernas och borgarnas. Eftersom källmaterialet i första hand skapas av frälset är det främst denna gruppens kläder vars utveckling och utseende har behandlats i de föregående kapitlen. Här kommer jag därför endast att göra jämförelser med övriga grupper och inte beskriva frälsets dräkt.

Det var mindre vanligt att hela uppsättningar kläder testamenterades till jämlikar än till tjänare, men gåvan bestod ofta av två eller flera plagg. Även bland frälset förekommer kombinationen kjortel och mantel, men lika vanlig

derna, inte enbart det som ingår i den moderna staten med detta namn) och England. AT 24/9 1459, 31/10 1460, 24/9 1464, 17/12 1464, 26/1 1467, 1/10 1470, 5/8 1471, 17/11 1483, 23/2 1484, 8/2 1490, 3/11 1490, 14/3 1496, 8/8 1496

33 Veale 1966 s 134-142

34 Ribeiro 1986, s 46 f och 56, Hunt 1996, s 150 ff

är kjortel och surkot, kjortel och tabard, surkot och hätta samt mantel och hätta. Framför allt efter 1340 är de vanligaste kombinationerna hätta och något annat klädesplagg som kjortel, mantel eller tabard. Linkläder förekommer inte som gåva inom frälset. Det finns alltså en större variation av plagg i de högre samhällsskikten, även om det naturligtvis är så att vi inte ser alla kläder någon av grupperna bar.

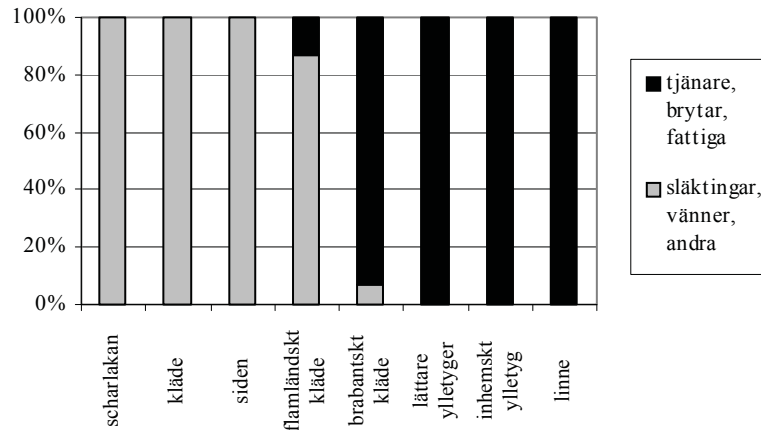
Den största skillnaden ligger emellertid i vilka material kläderna var gjorda av. Tjänarnas kläder var vanligen tillverkade i kläde från de mindre prestigefyllda textilstäderna eller av lättare ylletyger och inhemsk vadmal. För övriga personer i materialet var det istället kläde från de stora flamländska textilstäderna och scharlakan som var det vanligaste.³⁵ För att illustrera skillnaden har en jämförelse gjorts mellan vilka plagg olika typer av mottagare får i samma testamenten som de som användes i undersökningen av gåvor av kläder till tjänare. Mottagarna har delats in i två grupper: tjänare, brytar och fattiga i den ena och släktingar, vänner och övriga i den andra. Till den senare gruppen hör också åtta väpnare som visserligen stod i ett tjänsteförhållande till testatorn, men knappast kan definieras som tjänare. Tyg ingår inte i diagrammet, eftersom endast tjänare och brytar får tyg i gåva.

Det är en tydlig skillnad i materialen mellan de två grupperna. Det är endast bland gåvor till släktingar, vänner och övriga som scharlakan och siden förekommer. Bland kläderna är det endast kläde från Brabant som är vanligare bland tjänare, brytar och fattiga. Samma grupp är också de enda som får lättare ylletyger, inhemska ylletyger och linne. I diagrammet finns inte pälsfoder med, men pälsfoder nämns inte i gåvor av kläder till tjänare.

För att kunna jämföra med tjänares kläder har en beräkning gjorts av vad en likadan uppsättning kläder som de manliga tjänarna fick uppsydd skulle kosta om den var gjord i de material som var vanligast i gåvor till mottagare i den andra gruppen. Vad en kjortel och mantel av samma typ som Bockstensmannens skulle kosta i ett mer dyrbart material är tämligen lätt att räkna ut.

35 Se kap 5

Diagram 6.1 Jämförelse av materialet i kläder testamenterade till tjänare, brytar och fattiga respektive övriga mottagare.

Källa: DS 4 nr 2654, 2666, 2699, 2715, 2744, 3452. DS 5 nr 3860, 4074. DS 6 nr 4615, 4716. DS 7 nr 6357. DS 9 nr 7444, 7704 och DN 5 nr 212

Kommentar: Staplarna visar de två gruppernas andel av det totala antalet plagg i varje material.

Beräkningarna på tygåtgång är redan gjorda och även om bredden på kläde från Ieper är okänd kan det antas att den liksom hos de andra flamländska ylleproducerande städerna låg runt två meter.³⁶ Samma plagg skulle om de tillverkades i kläde från Ieper då kosta mellan 2 mark 5 öre och 3 mark 1 öre i ren tygkostnad. Därtill kom pälsfoder och eventuella prydnader och knappar, som var vanligare på frälsets kläder. Det är dessutom troligt att frälsets kjortlar var vidare, och i början av perioden också längre, än tjänarnas.

Vad det gäller kvinnokläder finns det från Norge flera förteckningar och värderingar av klädesplagg för kvinnor från denna period. Det rör sig vanligen om förteckningar av medgift, men också andra typer av dokument.³⁷ Särskilt intressant är en värdering av fru Margaretas kläder, textilier och smycken, innan de ska flyttas till Viken. Detta diplom från 1328 ger oss möjlighet att se en aristokratisk kvinnas *hela* garderob beskriven och värderad.

³⁶ Munro 1994, kap V, s 34 f

³⁷ DN 2 nr 165, DN 4 nr 217, nr 328 och nr 457

Det är i och för sig möjligt att endast fru Margaretas finaste kläder ingick i värderingen, men något som talar emot det är att även plagg i enklare material som en kjortel i sayan finns med. Värderingen gjordes av sysslomannen i Bergen, åtta andra män och flera förnåma kvinnor. Kvinnornas närvaro är intressant; kanske bedömdes de som mer kompetenta att värdera en kvinnas klädesplagg? De kläder som nämns i denna förteckning är:

- En mörk mönstrad mantel med gråverk, kjortel och hätta för 9 mark
- En blå mönstrad mantel med gråverk och sobel och en kjortel för 12 ½ mark
- En kjortel i sayan och en surkot för 3 mark
- En grön mönstrad mantel med gråverk, sobel och prydnadsbårder och en hätta med siden för 12 mark
- En scharlakansmantel och en surkot samt en mantel med gråverk och en hätta med hermelin för 26 mark
- En röd mönstrad kjortel med bårder och en mantel med hermelin och bårder samt en hätta med gråverk för 43 mark
- Ett skaut för 1 mark³⁸

I detta dokument anges inte om det är ”mark brent” eller ”mark forngildar” som avses. Mark brent var en mark rent silver, dvs ca 2 hg, medan mark forngildar, dvs ”den mark som gällde förr” i Västnorge vid denna tid motsvarade ungefär 9/40 av en mark brent. Det troligaste är att det är mark forngildar som avsågs.³⁹ Vi kan se att det som närmast motsvarar gåvorna som gavs till manliga tjänare, kjortel, mantel och hätta, värderades till mellan 9 och 43 mark. Den dyrare av dem skilde sig från den billigare genom att den hade prydnadsbårder på både kjortel och mantel. Manteln var dessutom, liksom hättan, pälsfodrad. Av de andra förteckningarna över kvinnokläder framgår

38 DN 2 nr 165

39 Emanuelsson 2005, s 37 f

att den billigare prisuppgiften ligger närmare medelvärdet för denna typ av uppsättning, men även denna är betydligt dyrare än den manlige tjänarens grunduppsättning av kläder.

Redan på grundval av sitt material, foder och eventuella prydnader var alltså frälsets kläder betydligt mer värda än motsvarande plagg för en tjänare eller bryte. Aristokratin hade också fler kläder som vi kunde se av den värdering som återges ovan. Det gällde inte bara kvinnor, utan även män hade flera olika uppsättningar kläder, som framgår till exempel av Guttorm Håvardssons, kanik i Oslo, testamente från 1331. Här återges inte, som i fru Margaretas fall, hela hans garderob, eller i alla fall vet vi inte om det är det, men flera uppsättningar kläder räknas upp. Det är inte nödvändigt att varje post i testamentet var en separat uppsättning; de är naturligtvis de kläder som ges till en person, men det är troligt att det i alla fall i några fall var plagg som var tänkta att bäras tillsammans, i synnerhet i de fall de var gjorda i samma material. De kläder som testamenterades var:

- Kjortel, tabard, surkot och två hättor med gråverk
- Kjortel, tabard och hätta av ”marbri”⁴⁰ fodrad med rött siden samt hans korkappa
- Kjortel, tabard, surkot och två hättor fodrade med grönt siden
- Röd klokko och hätta, kappa, cotehardie och hätta fodrad med röd sayan
- Grön kjortel och grön klokko
- Grön tröja
- Kjortel och surkot med långa ärmar och hätta, alltsammans brunt

Guttorm Håvardsson hade alltså fem kjortlar, en cotehardie, tre surkoter, två tabarder, åtta hättor, en tröja och ett slags mantel kallad klokko; en ganska omfattande garderob.⁴¹ Gåvor av kläder som ges till tjänare visar naturligtvis

40 Enligt Newton ett tyg vävt på ett sådant sätt att det skiftade i flera olika färger och därför påminde om marmor. Newton 1980, s 58, 60, 65

41 DN 3 nr 160

inte alla deras kläder, men det är inte sannolikt att de hade lika stora garderob-ber som Guttorm Haavardsson eller fru Margareta. Det sammanlagda värdet på fru Margaretas garderob är 105 ½ mark. Om det rör sig om mark forngildar, vilket är troligt, motsvarar det ungefär 24 mark brent, dvs nästan 5 kilo silver; en summa som var bortom räckvidd för de flesta i samhället.

Överflödsförordningar i Sverige och Norge

Överflödsförordningar används ofta i forskningen om dräkt. För äldre tider är det en av de källor vi har till beskrivningar av framför allt de lägre gruppernas dräkt. Det finns emellertid problem med att använda dem som beskrivningar av hur människor verkligen klädde sig, då det är ett normativt material som visar överhetens föreställningar om hur människor *borde* vara klädda. Av det faktum att överflödsförordningar ofta upprepades har forskare dragit slutsatsen att efterlevnaden var dålig. Det finns också få uppgifter om att man från det juridiska systemets sida beivrade brott mot överflödsförordningar.⁴² Därför bör uppgifter i överflödsförordningar om vilka material och klädesplagg som fick användas av de olika stånden ses mer som en upplysning av vad man från överhetens sida ansåg passande för dem än som en beskrivning av hur de verkligen var klädda. I min undersökning blir frågan om hur väl förordningarna speglar de lägre samhällsskiktens dräkt dock överflödigt eftersom de svenska och norska överflödsförordningarna inte innehåller den sortens uppgifter. Genom att se på vad de reglerar kan ändå något sägas både om skillnaderna mellan de olika ståndens dräkt och om konflikter i samhället.

Överflödsförordningar brukar ofta uppfattas som en traditionell rest i det tidigmoderna samhället, en kvarleva från ett samhälle med tydligare hierarki och skarpa gränser mellan de olika stånden. De flesta överflödsförordningarna är emellertid från den tidigmoderna perioden, vilket gör denna hypotes mindre trolig. Istället bör man studera överflödsförordningar som en del av det samhälle de tillkommit i och som ett svar på ett upplevt behov eller

42 Ribeiro 1986, s 15, Hunt 1996, xiv f

problem. Drivkraften bakom överflödsförordningar brukar oftast sägas vara ståndssocial, att reglera konsumtion efter stånd och markera stånd i dräkten. Det skulle då vara ett sätt för den dominerande gruppen att möta en utmaning från dem som befinner sig under dem. Alan Hunt, en rättshistoriker som studerat överflödslagstiftning i både Europa, Kina och Japan, visar dock att överflödsförordningar förvisso ofta var riktade mot de lägre stånden, men att det lika ofta, eller oftare, rörde sig om reglering av det egna ståndets konsumtion. Målet kunde då vara att stävja konsumtionstävlan som kunde få förödande konsekvenser för de inblandades ekonomi, men också att skilja mellan olika skikt inom ståndet.⁴³ Lyxkonsumtion tänktes också ha en negativ inverkan på moralen.

Christer Ahlberger, som diskuterar överflödsförordningar under 1700-talet i boken *Konsumtionsrevolutionen*, talar om fyra olika argument bakom överflödsförordningar: ekonomiska, ståndssociala, religiösa och moraliska. Han studerar inte medeltiden men menar att man i Sverige under 1500-talet främst använde sig av ståndssocial argumentering, medan man under 1600-talet argumenterade utifrån ett religiöst och fiskalt ekonomiskt perspektiv och under 1700-talet använde sig av nationalekonomiska argument.⁴⁴ Vilka motiv som ligger bakom en dräktingreglering påverkar naturligtvis hur den ser ut och framför allt vilka grupper kläder som beskrivs. Jag ska nu se på vilka argument som användes i de svenska och norska medeltida förordningarna och vilka motiv man kan spåra bakom dem.

De medeltida överflödsförordningarna från Sverige och Norge är få och koncentrerade till 1300-talet. Det är dels Håkon V:s två rettarböter om klädedräkten från 1314 och 1315 samt hans rettarbot om handel och förhållanden i Bergen från 1306, dels Magnus Erikssons Tälje stadga från 1345. Även Stockholms privilegier från 1436 innehåller dräktingregleringar.⁴⁵

43 Hunt 1996, kap 7

44 Ahlberger 1996, s 58 ff

45 Nielsen 1966, *Norges gamle love indtil 1387*, band III nr 40 och 45, *Norges gamle love indtil 1387*, band IV s 360 f, DS 5 nr 3972, *Privilegier resolutioner och förordningar för Sveriges städer. Första delen 1251-1523*, s 82

Tidigare europeisk forskning har betonat de ståndssociala argumenten i medeltidens överflödsförordningar, även om de ekonomiska också nämns.⁴⁶ Är detta även i Sverige och Norge det vanligaste argumentet? De överflödsförordningar vi känner till från Norge och Sverige är få och har inte alla någonting att säga om klädedräkten. Generellt argumenterar dessa överflödsförordningar utifrån ett ekonomiskt perspektiv. Dräktlyx är skadligt för både frälsets, som är den grupp som förordningen vanligen riktar sig till, och rikets ekonomi. Det finns i två förordningar även en önskan att skilja olika gruppers dräkt åt, men jag tvekar att kalla dem ståndssociala då de som skulle skiljas åt var ärbara kvinnor å ena sidan och frillor och prostituerade å den andra. Motiven kan därför snarast ses som moraliska. Håkon V påbjöd år 1306 att vissa kläder och material skulle vara förbehållna ärbara kvinnor, dels för att man skulle kunna se skillnad mellan dem och lösa kvinnor, dels för att markera de gifta kvinnornas högre värde i framför allt Guds ögon. Bland annat var tyger som kostade mer än 2 ½ engelsk skilling per aln, siden, guld och silver på kläderna, stråhattar, ”ryska skor” och olika smycken förbehållna de ärbara kvinnorna. Intressant nog gjordes det skillnad mellan olika klasser av lösa kvinnor, där ”lösse putur oc menige skiöger” bara fick ha tyg värt upp till två skilling per aln. Förmodligen ska vi se det som ett behov av att å ena sidan markera mellan äktenskapet och frilloförhållanden, där kyrkan förde en kamp mot de senare, och å andra sidan mellan frillor, med sin relativt höga status, och ”vanliga” prostituerade.⁴⁷

I Stockholms privilegier från 1436, utfärdade av ”rikets råd och föreståndare”, finns också en förteckning över vad lösaktiga kvinnor inte får bära, nämligen scharlakan, gråverk eller annat dyrt pälsverk, guld eller silver.⁴⁸ Det är endast för denna grupp vi finner de detaljerade bestämmelser om material och kostnad som man annars förknippar med medeltidens dräktförordningar.

46 Se t ex Piponnier och Mane 1997, s 83

47 *Norges gamle love indtil 1387*, band IV s 360 f. För en studie av frilloväsendet och kyrkans motstånd mot det, se Auður Magnúsdóttir 2001

48 *Privilegier resolutioner och förordningar för Sveriges städer. Första delen 1251-1523*, s 82

De övriga reglerna av dräkt nämner inte några grupper i samhället och argumenten är ekonomiska: dels landets ekonomi, dels frälsets ekonomi, då man från kungamaktens sida var orolig att konsumtionstävlan skulle försätta frälset i ekonomiska svårigheter. Med undantag av de bestämmelser som rörde prostituerade var dräktförordningarna ofta allmänt hållna och det är svårt att veta om de endast riktade sig till ett eller till båda könen. De verkar dock oftare rikta sig till män, vilket stämmer väl med forskning europeiska förhållanden. Merparten av dräktingarna under medeltiden riktades där till män och det var först under den tidigmoderna perioden som kvinnors dräkt blev det huvudsakliga målet.⁴⁹

Syftet med de norska och svenska överflödsförordningarna var alltså främst att stävja överdriven konsumtion hos frälset, men också att skilja mellan ärbara och fallna kvinnor. I övrigt regleras inte olika gruppers dräkt i förhållande till varandra. Bestämmelserna om ärbara och icke ärbara kvinnors kläder visar att överheten såg och använde sig av två funktioner hos dräkten: igenkännande och erkännande. Frånvaron av ståndssociala argument i överflödsförordningarna tyder på att man från överhetens sida inte ansåg att det förelåg några risker för sammanblandning mellan de olika grupperna. Detta skulle kunna bero på att man inte ansåg det viktigt att markera ståndsskillnader, men det är troligare att den grupp som de ståndsreglerande överflödsförordningarna på kontinenten riktade sig mot, dvs borgerskapet, var så ekonomiskt svagt under 1300-talet, då de bevarade överflödsförordningarna utfärdades, att det inte uppfattades som ett hot från frälsets sida. Frälset hade då inte något behov av att till exempel reservera vissa material för den egna gruppen, då de lägre stånden i de flesta fall ändå inte hade råd med dem.

I nästa avsnitt, som behandlar modets spridning kommer jag att återkomma till vilka slutsatser man kan dra om klädedräktens utseende utifrån frånvaron av ståndssociala argument i överflödsförordningarna.

49 Hunt 1996, s 27

Vilka berördes av modet?

En fråga som det råder mycket olika uppfattning om är hur mycket de lägre ståndens dräkter påverkades av modet och dess växlingar under medeltiden. Framför allt den arbetande landsbygdsbefolkningens dräkt har ibland beskrivits som i stort sett oförändrad från tidig medeltid till och med 1700-talet. Den franske historikern Fernand Braudel, som tillmäter modet stor betydelse i utvecklingen av det moderna samhället, uttrycker också denna idé om en statisk dräkt bland samhällets lägre skikt:

Att vara okunniga om modet är de fattigas lott var de än befinner sig. Deras klädedräkter, så vackra eller slitna de än må vara, förblir vad de är. Vackra är festkläderna, ofta överförda från föräldrar till barn, och trots de oändliga variationerna i de nationella och provinsiella folkdräkterna skulle de förbli sig lika under sekler. Slitna är de vardagliga arbetskläderna, som tar till de billigaste lokala resurserna och ändras ännu mindre än de andra.⁵⁰

Denna syn på böndernas dräkt under äldre tid, för det är ju inte bara de fattigaste som avses i passagen ovan, motsägs av etnologisk forskning som istället visar på en ständig påverkan av modedräkten i det folkliga dräktskicket från 1500-talet och framåt.⁵¹ Detta bör ha gällt även för tidigare perioder, även om det är svårt att komma åt hur just böndernas dräkt såg ut under medeltiden; intresset för att dokumentera den ligger mycket längre fram i tiden. Christopher Dyer som studerat levnadsstandarden i England från 1200-1520 har dock visat att mer välmående bönder under medeltiden investerade i sina kläder och valde material av god kvalitet och även följde med i modet.⁵²

Hur modet sprids mellan olika sociala skikt har varit föremål för mycket forskning och teoribildning. En av de mest etablerade teorierna, som återfinns bland annat hos Thorstein Veblen, har fått namnet *trickle-down teorin*, även om han aldrig använder detta ord. Enligt denna skapas mode exklusivt

50 Braudel 1982, s 279

51 Nylén 1971, s 21

52 Dyer 1989, s 175-177

av överklassen för att sedan ”sippra ned” till de lägre klasserna. Dessa har enligt denna teori ett helt passivt förhållande till modet och strävar endast efter att efterlikna dem som står över dem. Det finns flera problem med denna teori. Ett är att den ser modet som endast symboliserande social status och inte till exempel kön eller etnicitet. Det huvudsakliga problemet är dock att den förutsätter ett passivt mottagande och inte ett aktivt handlande utanför den samhällseliten. Från modern tid kan man se dels att mode skapades inom olika samhällsgrupper, dels att det inte rörde sig om ett enkelt kopierande utan att man valde vad man tog upp av elitens mode och omdefinierade det för att uttrycka sin egen klassidentitet.⁵³ Källmaterialet från medeltiden gör det svårt att se den sortens medvetna användande av dräkt för att uttrycka ståndstillhörighet utanför aristokratin. Det är svårt att se detaljerna, både för aristokratin och för de övriga, och det är därför omöjligt att avgöra om de lägre stånden hade en passivt mottagande eller aktivt väljande relation till modet. Frågan blir istället att försöka se vilka som berördes av modet.

För att studera modets spridning måste det först slås fast *varifrån* modet spreds. Vilka var de som producerade och konsumerade mode? En jämförelse gjord av Stella Mary Newton mellan förteckningar över den franska drottningens och hustruns till en jurist från Valence-sur-Rhône kläder visar att skillnaderna dem emellan är mycket mindre än man skulle kunna tro. Både typen av klädesplagg och materialet var i många fall desamma. Skillnader var till exempel att juristens fru hade återanvänd päls som foder i en av sina dräkter (något även drottningen kan ha haft, men knappast skulle ha talat om) och använde ”gros vair”, gråverk där mycket mer av den grå pälsen hade behål-

53 Barnard 1996, s 123 ff. Konstvetaren Ruth Mellinkoff argumenterar för en motsatt spridningsväg där aristokratins mode influeras av de lägre klassernas kläder. Specifikt gäller det tvåfärgade kläder och kläder med dekorativt klippta kanter vilka skulle vara inspirerade av tjänares livréer i deras arbetsgivares heraldiska färger. Med undantag för vapenrockar och andra sammanhang där heraldiska emblem används finns det lite som tyder på att de tvåfärgade modedräkterna hade någon tydlig koppling till vare sig en herres eller det egna heraldiska vapnet. Mellinkoffs ståndpunkt är unik; influenser från de lägre klassernas dräkt i modet brukar inte anses förekomma innan 1700-talet. Mellinkoff 1993, kap 1

lits.⁵⁴ Fint gråverk hade endast en tunn rand av grå päls runt ekorrrens vita mage. Nu var förvisso inte en jurist en vanlig borgare, men samtidigt var Frankrikes drottning heller inte en vanlig medlem av frälset. Ett yrke som jurist bör ha inneburit en position bland stadens högre borgerskap. Medlemmarna av detta högre borgerskap hade troligen möjlighet att följa med i modet och var också intresserade av det. Från kontinenten finns många exempel på försök att genom överflödsförordningar begränsa rika borgares användande av till exempel scharlakan, siden och dyrbara pälsverk.⁵⁵

Med Norges och Sveriges få och små städer är det troligt att det framför allt är inom frälset de primära modekonsumenterna fanns, eller om man istället ska kalla dem *modeproducenter* då mode inte bara är något man konsumerar utan något som också skapas av dem som "följer" det. De centrum från vilka modet spreds var då framför allt kungahoven och frälsets gårdar, även om man inte kan bortse från de internationella handelskontakternas betydelse i de större städerna. Frågan är då *om* och *hur* modet spreds vidare från dessa centra. De stora dragen i modedräkten importerades för Nordens vidkommande från utlandet, både via handelskontakter och kontakter mellan hoven, men vi vet från övriga Europa att regionala variationer skapades.⁵⁶ Från Skandinavien är det tydligaste exemplet på ett regionalt mode de fotsida kjortlarna med en kortare överkjortel som avbildas i den norska Hardenberg Codex och återges på bild 3.7 i kapitel 3.

Den huvudsakliga källan till klädedräktens utseende under medeltiden är bilder, i Norden främst kyrkomålningar. Frågan är hur tillförlitliga dessa är för kunskap om de lägre ståndens kläder. Avbildas människor i den typ av kläder de använde eller i en idealiserad dräkt? För att målningarna skulle kunna fungera som illustrationer och identifikationsbilder var det nödvändigt att bilderna inte skilde sig alltför mycket från människors vardag. Janken Myrdal har till exempel visat att senmedeltida kalkmålningar från Skåne avbildar plog

54 Newton 1980, s 27f

55 Pignonner och Mane 1997, s 83 ff

56 Newton 1980, s 2

respektive årder i samma områden som de, enligt senare källor, användes.⁵⁷ I målningarna är skillnaderna i dräkt mellan hur personer från olika samhällsskikt är klädda små. Avspeglar det den medeltida verkligheten? För att kunna bedöma hur väl de lägre ståndens dräkt återges i konsten är det intressant att se hur mycket denna skiljer sig från frälsets i annat källmaterial. Genom att studera uppgifter om de lägre ståndens kläder i annat källmaterial samt se hur stora skillnader det är mellan deras och aristokratins kläder kan en bedömning göras både av hur representativa bilderna är för hur dräkten såg ut och av hur representativ den aristokratiska dräkten var för de övriga ståndens kläder. Det senare kan också formuleras som: ”Hur moderna var borgare och bönder?”

Av diplomuppgifterna att döma skilde sig de olika ståndens kläder åt främst ifråga om material och dekoration, samt ifråga om hur många klädesplagg man hade. Det finns inte mycket som tyder på några större skillnader i vilka plagg man bar. En svaghet med diplomerna som källa till dräkt är emellertid att de inte närmare beskriver plaggens utseende, som naturligtvis kunde variera även om benämningen var densamma. De bevarade plaggen blir därför av stor betydelse då dessa i allmänhet härrör från samhällets lägre skikt. Deras snitt och utseende kan då jämföras med de moderna plagg vi oftast ser i bildmaterialet. Bra exempel är de dräkter som hittats på kyrkogården i Herjolfsnes på Grönland. Gravarna innehåller klädesplagg som är daterade till 1300- och 1400-talen. Klädesplaggen är hittade i gravar på framför allt den nordöstra sidan. Den södra delen av kyrkogården var vid utgrävningen i stort sett bortsköljd av havet. Närmast kyrkan, både på den södra sidan, som brukade räknas som finare, och på de andra sidorna, fanns de gravar vilkas ägare hade en högre social status. Dessa personer begravdes i träkistor, en lyx på Grönland. Längre från kyrkan, på den nordöstra sidan, hittades människor som istället för i kistor begravts i ett slags svepning bestående av gamla klä-

57 Myrdal 1985, s 30 f

der. Vanligen var kroppen bara instoppad i plaggen och armarna inte trädde i ärmarna. Det är inte säkert att det var de dödas egna kläder, men överensstämmelsen mellan klädernas storlek och skelettens längd är god. De flesta av plaggen bär spår av nötning och flera är lappade. Både gravarnas position i förhållande till kyrkan och begravningssättet visar att dessa personer hade en lägre social status. Så mycket mera anmärkningsvärt är då att plaggen överensstämmer väl utseendemässigt med vad man vet om samtida europeiskt mode. De har en förhållandevis avancerad tillskärning som inte bara är styrd av tygets form och man har även lagt ner extra arbete på dekor och detaljer som inte är funktionella, till exempel så kallade falska sömmar. Materialet är däremot hemvävt ylle, troligen tillverkat på ön.⁵⁸ På samma sätt överensstämmer Bockstensmannens dräkt till sitt utseende väl med modedräkten vid mitten av 1300-talet, men materialet är grovt, förmodligen inhemskt tillverkat ylle.⁵⁹ En jämförelse mellan de bevarade plaggens utseende och ett samtida bildmaterial antyder alltså en förhållandevis vid spridning av modeideal. Hur mycket de lägre skikten i samhället påverkades av modet har naturligtvis att göra med hur mycket kontakt man hade med de högre stånden och med en urban miljö, men även på mycket avlägsna platser, som Herjolfsnes, kan man alltså se modets påverkan. I England har forskningen visat att även bönderna köpte tyger av god kvalitet, men sparade in på färgen och ofta använde sig av tyg i ullens naturliga färger. Efter 1350 började de även använda färgade tyger och det verkar också som att man följde med i modet och bar den nya snävare och för männen kortare dräkten.⁶⁰ Om så var fallet bland svenska och norska bönder går inte att säga säkert, men med tanke på hur vanligt det var att kläder gavs vidare till tjänare och brytar, bör gruppen som påverkades av och klädde sig i enlighet med det rådande modet ha varit ganska stor.⁶¹ Frånvaron av detaljerade bestämmelser om vad de olika stånden får bära i de

58 Nørlund 1924, Østergård 2003

59 E Andersson 2004

60 Dyer 1989, s 175-177

61 Samma tanke finns i Piponnier och Mane 1997, s 82

svenska och norska överflödsförordningarna innebär också att det i alla fall saknades formella hinder för de lägre stånden att bära modern dräkt.

Hur skilde sig klädedräkten åt beroende på ålder?

Källmaterialet består till stor del av testamenten och är därför åldersmässigt snedvridet. Testamenten upprättas vanligen i slutet av livet. Det gällde dock inte alla testamenten; till exempel kan Andreas, som år 1299 gjorde sitt testamente med sin mors bifall, ännu inte ha uppnått någon högre ålder.⁶² Andra typer av diplom, som redogörelsen för vilka kläder som givits till en omyndig pojke och förteckningar över medgift visar istället förhållandevis unga människors kläder.⁶³ Oftast framgår dock inte hur gamla personerna som nämns i dokumenten var. Det källmaterial som ligger till grund för resonemanget nedan är därför framför allt bilder. Nära förknippat med hur ålder signalerades i klädedräkten är frågan hur civilstånd uttrycktes. Eftersom det är sammankopplat med föreställningar om kön har jag valt att diskutera detta i nästa kapitel.

Under medeltiden fanns inte speciella kläder för barn utan de bar mindre versioner av de vuxnas kläder.⁶⁴ I Herjolfsnes har hittats barnplagg, tillskurna på samma sätt som de vuxnas kläder.⁶⁵ Av bilder att döma bar barn kortare plagg, en skillnad som även syns mellan yngre och äldre vuxna personer, där äldre och mer etablerade personer hade längre och vidare plagg. I Risinge kyrka i Östergötland finns en bild av Abraham och Isak, där den förre bär en vid kjortel som går nedanför knäet och hatt, medan sonen har en lårkort kjortel och är barhuvad.⁶⁶

62 DS 2 nr 1261

63 DN 2 nr 93, 147, DN 4 nr 217 och DN 5 nr 69

64 Särskilda kläder för barn är något som först dyker upp vid slutet av 1700-talet. Ashelford 1996, s 279 f

65 Østergård 2003, s 192 ff

66 *Medeltidens Bildvärld*

Dräktens längd signalerade förutom ålder även social status, då bönder och andra arbetande människor bar kortare dräkt. Detta gäller för hela medeltiden, men från andra hälften av 1300-talet ser vi en kortare dräkt även på aristokratin, en modedräkt som smiter åt om kroppen och går från knäkort till midjekort under det följande århundradet. Det är emellertid framför allt yngre män som deltar i denna modeutveckling. Parallellt lever den längre dräkten kvar och bärs av medelålders och äldre män. Även om skönhetsidealet under medeltiden precis som i våra dagar var en ung människa hade i alla fall den medelålders etablerade mannen högre status än en yngling, så man kan säga att dräkten även i sin funktion som åldersmarkör signalerade social status. Ett exempel där den långa dräkten uttrycker både ålder och högre status är målningen av Kristus inför Pilatus i Trefaldighetskyrkan i Arboga. Om man bortser från framställningen av Jesus själv, som vid den här tiden alltid avbildades antingen i fotsid dräkt eller i ländkläde, följer den mönstret och de unga männen som tagit honom till fånga bär korta dräkter, den ena mer modebetonad, med bälte och tvåfärgade hosor och är skägglösa, medan Pilatus bär en fotsid dräkt och har hatt och skägg.⁶⁷

Medan längden på plaggen endast signalerade ålder för män var bärandet av huvudbonad och dess utformning något som signalerade ålder för båda könen. Det var naturligtvis inte huvudbonadens enda symbolik utan precis

67 *Medeltidens Bildvärld*. Se även heliga tre kungar i Hemse kyrka på Gotland. Den unge kungen bär en lårkort kjortel och en kort mantel knäppt över ena axeln, medan de två äldre bär fotsida kläder. *Medeltidens Bildvärld*. Skägg hörde också till det som uttryckte ålder under medeltiden. Under högmedeltiden bars skägg framför allt av medelålders och äldre män. Medelålders män hade kortare välansade skägg, medan äldre hade långt skägg som ibland flätades. Under andra hälften av 1300-talet blev skägg en del av modet även för yngre män. Detta varade emellertid inte så länge utan under 1400-talet avbildades återigen unga män utan skägg. Även i nordisk konst kan man se att skägget signalerar ålder genom att studera avbildningar av heliga tre kungar. Dessa avbildades ofta som en ung, en medelålders och en gammal man. På kalkmålningarna i Ärentuna kyrka i Uppland, från mitten av 1400-talet ses till exempel en äldre konung med långt skägg, en medelålders med kortare skägg och en ung skägglös. Detta ses även på den ungefär 200 år äldre dopfunten från Okome i Halland och på 1200-talsmålningarna från Dädesjö kyrka i Småland, för att bara nämna några exempel. Bumke 2000, s 149, Newton 1980, s 8, *Medeltidens Bildvärld*

som när det gäller längden på kläderna var symboliken sammansatt av flera olika sociala signaler. Den viktigaste var kön; huvudbonader var de plagg som mest konsekvent skilde sig åt mellan män och kvinnor under hela medeltiden. Materialet i huvudbonaden signalerade naturligtvis ekonomisk status och vissa huvudbonader som från början var mer allmänna kom också med tiden att signalera vissa yrken. Det mest kända exemplet är kveifen, som levde kvar inom akademiska kretsar långt efter att den försvunnit ur den vanliga dräkten.⁶⁸ Huvudbonaden var emellertid också ett av de tydligaste tecknen på ålder i klädedräkten. Unga människor avbildas oftare barhuvade, medan gifta kvinnor och medelålders män oftast hade huvudet täckt. Kvinnans huvudbonad var knuten till hennes status som gift, men hade också en tendens att bli mer heltäckande ju äldre hon blev. I det skriftliga källmaterialet är den vanligaste huvudbonaden hättan, som i detta avseende är en neutral huvudbonad och bars både av gamla och unga. Hattar och kveifår, som oftare återfinns avbildade på äldre män, förekommer tyvärr inte i diplomerna. Enligt Ruth Mellinkoff, som undersöker hur bland annat kläder används för att markera utstötthet under senmedeltiden, användes bärandet av huvudbonad i konsten som ett tecken på dålig karaktär hos den som avbildades. Hon undersöker emellertid laddade scener i den kristna historien, framför allt korsfästelsen och de händelser som ligger omedelbart innan den, där man kan tänka sig att den symboliska laddningen hos klädesplagg och annat är större än i mer neutrala sammanhang.⁶⁹ I avbildningar av världsliga gestalter eller bibliska personer som inte är knutna till passionshistorien går det inte att se någon sådan koppling. Istället ses huvudbonad tillsammans med längre kläder oftare både på personer med högre status och på äldre.

68 Kveif var en vit linnemössa som slöt tätt intill huvudet.

69 Mellinkoff 1993, s 61 f

Mode och makt

Detta kapitel inleddes med konstaterandet att mode och dräkt inte är neutralt, utan kan användas både för att upprätthålla och ifrågasätta den samhälleliga ordningen. Undersökningen visade att de flesta grupper i samhället sannolikt påverkades av dräktmodet. Hur påverkade denna spridning av ett aristokratisk ideal samhället i övrigt?

Under medeltiden ansågs skönhet vara ett tecken på att man tillhörde aristokratin. En aristokratisk man eller kvinna kunde identifieras genom sin skönhet även om han eller hon var klädd i trasor, medan bönder ofta avbildades och beskrevs som fula. Det mest kända exemplet är kanske Parsifal, Wolfram von Eschenbachs högmedeltida riddarhjärte och graalsökare, som trots att han är klädd i en narrdräkt av säckväv omedelbart identifieras som adlig av dem han möter tack vare sin skönhet.⁷⁰ Här lyser alltså hans sanna ursprung igenom en dräkt som ger honom en falsk identitet. I Parsifals fall rör det sig om en fiktiv person i en fantastisk berättelse, vilket gjorde att läsaren eller åhöraren inte behövde ta ställning till det hot som det kunde innebära att en person inte klädde sig efter sitt stånd. Personer han mötte såg dock Parsifals fasthållande vid sin enkla dräkt som ett tecken på dumhet och okunnighet om världen.⁷¹ Även om denna berättelse visar att man ansåg att en persons stånd och ursprung inte kunde döljas av en dräkt fanns en uppfattning om att det var viktigt att dräktens status, det yttre, överensstämde med personens status, det inre. Hunt använder ordet ”recognition” och dess två betydelser *igenkännande* och *erkännande* för att visa hur man i det medeltida och tidigmoderna samhället föreställde sig klädernas roll i markering och upprätthållande av status. Dräkten skulle dels vara ett hjälpmedel som gjorde det möjligt att placera folk på den sociala skalan när man mötte dem, dels vara ett erkännande av deras sociala position och värde.⁷² Ståndsskillnader i dräkten reglerades

70 von Eschenbach 1999, s 102 f

71 von Eschenbach 1999, s 111

72 Hunt 1996, s 108 ff

inte i norska och svenska medeltida överflödsförordningar. Även i Norge och Sverige fanns dock en uppfattning om att dräkten kunde markera stånd; bland annat används i ett svenskt testamente från 1300-talets början uttrycket ”kläder passande för riddarståndet”.⁷³

Trots att det fanns en uppfattning om att vissa material och kläder passade för frälset och andra för de lägre stånden förekom det en omfattande distribution av kläder från frälset till de lägre stånden i form av testamentariska gåvor av frälsets egna kläder. Detta kunde uppfattas som ett hot mot samhällets läsbarhet, igenkännandet och mot själva ordningen i samhället, om gränserna mellan stånden suddades ut. I Tälje stadga från 1345 förbjuds bruden att ge sina kläder till lekare, något som i alla fall på kontinenten var vanligt, och istället uppmanas hon att ge dem till kyrkan eller ett kloster.⁷⁴ I medeltidens Sverige och Norge fanns inte några uttalade regler om vilka material som var tillåtna för olika grupper i samhället. Det var heller inte ovanligt att dyrbara plagg testamenterades till tjänare som därför alltså kunde gå klädda i samma typ av plagg som frälset.

Kläder är ett av många sätt att materiellt uttrycka en ståndsideologi; genom att skapa mode och skönhetsideal markerar aristokratin både gemenskap inom den egna gruppen och avståndstagande och överlägsenhet gentemot de grupper som befinner sig lägre ner. Modet är ett uttryck för en legitimerande ideologi och en samhällsordning. Även om de lägre stånden när de tog upp aristokratins mode ifrågasatte dess exklusivitet och hävdade sin rätt att klä sig på samma sätt som dem, erkände man samtidigt på ett djupare plan aristokratins ledande ställning i samhället genom att man erkände dess mode- och skönhetsideal som det ”rätta” och eftersträvansvärda. I synen på skönhet under medeltiden fanns en föreställning om att den var förbehållen aristokratin, något som bygger på idén om en medfödd överlägsenhet, börd. Modet och skönhetsidealet bidrar då till att förstärka bilden av den sociala ordningen som naturlig och oföränderlig.

73 DS 4 nr 2601: “vestitu pro ordine militari apto”.

74 DS 5 nr 3972, Bumke 2000, s 228 ff

För att närmare kunna studera klädedräktens roll i formeringen av en ståndsidentitet och i legitimering av maktförhållanden i medeltidens Skandinavien behöver även annat källmaterial användas, källor där människors tankar, idéer och attityder syns tydligare än i testamenten och andra dokument. En sådan undersökning skulle kunna ge intressanta resultat om den materiella kulturens roll i skapandet av en ståndsidentitet under medeltid och tidigmodern tid. Det ligger dock utanför denna avhandlings område.

Sammanfattning

Källmaterialet innehåller rikligast uppgifter om frälsets kläder. Genom att studera mottagarna av gåvor i testamenten kan man även få en inblick i vad de lägre stånden bar för kläder, eller i alla fall vilka material kläderna vanligen var gjorda av. Det var vanligt att kläder testamenterades till tjänare. Då rörde det sig både om husbondens eller husfruns egna kläder och om kläder som skulle sys upp. Det är troligt att de kläder som skulle sys upp var av samma typ som de kläder som ingick i tjänarens lön, ett avlöningssystem som fortsatte in i modern tid. I diplomerna förekommer endast att manliga tjänare skulle få kläder uppsydda medan kvinnliga tjänare, som är mycket färre i diplomerna, vanligen fick husfruns egna kläder och ibland tyg, något även manliga tjänare fick. Detta skulle kunna tyda på en skillnad i avlöningssystemet mellan män och kvinnor.

Vanligen fick tjänarna en kjortel eller en kjortel och kappa, men även linkläder och hättor förekommer. Materialet i plaggen var vanligen kläde från Brabant eller någon av de mindre kända tygproducerande städerna i Flandern. Vadmal förekommer också, men var inte vanligt. En uträkning av värdet på de kläder som skulle sys upp till tjänare visar att även tjänarens kläder hade ett stort ekonomiskt värde. En kappa och en kjortel i importerat kläde från Brabant, vilket är den vanligaste gåvan, kostade över 2 mark och bara en kjortel var lika mycket värd som en tunna öl vid samma tid, strax över 1

mark. Brytar, en annan underordnad grupp som ofta förekommer som mottagare i testamenten, fick dels tyg, dels kläder som varit testatorns egna, men inte kläder som skulle sys upp.

Borgerskapet och andra stadsbor är svåra att undersöka eftersom det finns få diplom som nämner kläder från dessa. Dessutom avbildas de inte lika ofta som bönder i konsten, då de inte har samma självklara plats i de bibliska scenerna. Med hjälp av tre testamenten och uppgifter från Arboga stads tänkebok kan man ändå se att borgarna använde sig främst av kläde från Holland och tyg från Västpreussen; kläde från Flandern nämns en gång. Pälsverk förekommer som foder, men att det är vanligen av enklare slag eller inte av högsta mode.

De enda grupper vars kläder det finns tillräckligt många samtida uppgifter från för att jämföra dem är frälse och tjänare. Av jämförelsen framgår att de mest framträdande skillnaderna mellan dem är i variationen av plagg och i vilka material som används. Frälset har större variation, med flera olika sorters plagg. Tjänarnas kläder var vanligen tillverkade i kläde från de mindre prestigefyllda textilstäderna, eller av lättare ylletyger och inhemsk vadmal, medan frälset hade kläde från de kända flamländska textilstäderna, scharlaklan och foder i päls och siden. Eftersom det var vanligt att frälsepersoners egna kläder testamenterades till tjänare och andra underordnade som brytar kunde dock även de få tillgång till kläder i finare material, om än begagnade.

Det fanns inte några hinder för detta i form av överflödsförordningar. De svenska och norska överflödsförordningarna hade främst ekonomiska motiv; syftet var att undvika en konsumtionstävlan. Förordningarna innehåller inte några bestämmelser om vad de olika stånden får bära och är överhuvudtaget fattiga på detaljupplysningar om dräkten. När överflödsförordningarna skiljer mellan grupper är det på grundval av moral. Både Håkon V:s rättarbot för Bergen från 1306 och Stockholms privilegier från 1436 har bestämmelser om vilka material och prydnader prostituerade kvinnor inte får bära. Syftet var både att man skulle kunna se på kvinnorna om de var ärbara

eller inte och ett erkännande av de gifta kvinnornas högre status. I övrigt verkar målgruppen i förordningarna främst vara män, vilket stämmer med förhållandena i övriga Europa under medeltiden.

Det fanns alltså inte några legala hinder för att moderna kläder och modeideal skulle spridas vidare från de primära modekonsumenterna i form av frälset. Istället avgjorde troligen hur mycket kontakt man hade med frälset och/eller med städer hur väl man följde med i modet. Även på en plats så långt från Europas centrum som Herjolfsnes på Grönland visar fynd av dräkter att man var medveten om europeisk modeutveckling. Avståndet till modeproducenterna är i detta fall inte endast geografiskt utan också socialt eftersom plaggen hittats i gravar tillhörande personer med låg status i samhället. Både fynden från Herjolfsnes och den omfattande distributionen av plagg från frälse till tjänare och andra personer med lägre status tyder på en förhållandevis stor spridning av modet och dess utseendeideal.

Dräktens utseende påverkades även av andra faktorer än social status. En persons ålder spelade roll för hur han eller hon klädde sig. Barn bar under medeltiden plagg som liknade de vuxnas, med undantag av att de var kortare, även relativt sett. När modedräkten under andra hälften av 1300-talet blev kortare bars den också främst av unga män. Medelålders och äldre män avbildades oftare i lång dräkt. Den långa dräkten signalerade också status och värdighet, egenskaper som naturligtvis även hade ett samband med ålder.

En av de viktigaste ålderssignalerna i dräkten var bärandet av huvudbonad. Hos båda könen avbildas unga människor barhuvade. Så fort en kvinna gift sig bar hon någon form av huvudduk, men även hos män uttryckte huvudbonaden mognad.

Kläder och framför allt mode, som detta kapitel har handlat mycket om, användes under medeltiden för att framställa rådande maktförhållanden som naturliga. Skönhet, som var intimt sammankopplat med mode, ansågs vara ett ståndsprivilegium, något som tillhörde frälset. Bönder framställs ofta som klumpiga och fula och utan möjlighet att leva upp till utseendeidealet. Ändå

påverkades stora grupper i samhället av modet och strävade efter att följa det. Detta kunde ses som hotande av de ledande stånden, då synen på kläder under medeltiden handlade om begreppen *igenkännande* och *erkännande*; de lyxiga kläderna hos en aristokrat var både ett sätt att känna igen honom och placera honom rätt på den sociala skalan även om man inte kände honom och ett erkännande av hans högre värde. När de lägre stånden tog upp aristokratins mode ifrågasatte de deras exklusivitet. Samtidigt erkände de emellertid aristokratins rätt att bestämma vad som var vackert och värt att sträva efter. I synen på skönhet under medeltiden låg en föreställning om att den var förbehållen aristokratin och därmed ett tecken på att dess medlemmar hade medfödda egenskaper som var mer värda. Kläderna bidrog på detta sätt till att förstärka bilden av den sociala ordningen som naturlig och oföränderlig.

KAPITEL 7

Kläder och kön

Ett av de mest intressanta resultaten som undersökningen av diplomerna gav är att de flesta typer av klädesplagg kunde bäras och bars av både män och kvinnor. De skillnader som fanns gällde främst plagg som inte följde kroppen eller framhävde dess form, som ytterplagg och huvudbonader. En studie av konst visar också att plaggen inte bara hade samma namn utan ofta såg likadana ut. Arkeologiska fynd, där sådana finns tillgängliga för båda könen, visar även att samma typ av konstruktion användes för mans- och kvinnoplagg. En av klädedräktens viktigaste uppgifter, i vitt skilda perioder och kulturer, är emellertid att markera bärarens kön. *Hur* detta görs skiljer sig emellertid åt och hänger samman med ett samhälles tidsbundna uppfattningar om kön och kropp. I detta kapitel fördjupar jag mig i frågan om hur kläder uttryckte kön och försöker också förklara *varför* de uttryckte kön på det sätt de gjorde.

De övergripande frågor som ställs är:

- Hur markerade klädedräkten under medeltiden kön?
- Vilka bakomliggande kulturella orsaker fanns till hur dräkten användes för att markera kön?

När klädedräkt, skönhet och mode studeras ur ett könsperspektiv är det viktigt att skilja mellan vad som är en del av modet och gemensamt för både män och kvinnor och det som markerar kön. En invändning mot tidigare forskning om hur kläder markerade kön under medeltiden är att man inte tillräckligt klart gör åtskillnaden mellan betydelsebärande könsmarkörer och allmänna modeideal. En modern uppfattning om den manliga respektive kvinnliga kroppens karakteristiska färger också ibland av sig på analysen av kläderna och

deras relation till kroppen. Uppfattningen om vad som är en manlig respektive kvinnlig kroppsform är kulturstyrt och har förändrats under historiens gång. Under 1900-talet och i nutiden uppfattas en smal midja och rundade höfter som feminint, men även i en så förhållandevis närliggande tid som på 1840-talet hade både det manliga och det kvinnliga idealet smal midja och rundade höfter. En timglasformad figur uppfattades då inte som kvinnlig, utan signalerade en modern *person*.¹ Den var inte en könsmarkör utan en del av modebilden som gällde båda könen. Detsamma gäller även för medeltiden, som exempel kan nämnas 1100-talets eller det sena 1300-talets idealkroppar, där en långsmal kropp och rundade höfter respektive markerad midja, smala höfter och välvd bröstorg återfinns hos både män och kvinnor. Formen på den klädda kroppen, vilken delvis skapades av kläderna, var även här ett tecken på en person som följde med modet, inte på manlighet eller kvinnlighet. Istället för ”modern” skulle under medeltiden även adjektiven ”aristokratisk” eller ”hövisk”, eller för den delen ”vacker” kunna användas, då dessa begrepp var tätt sammanbundna. I begreppet skönhet låg nämligen även föreställningar om börd, beteende och inre egenskaper. Skönhet var också, precis som i våra dagar, främst förknippat med ungdom.

Om man fortsätter jämförelsen med 1800-talet och perioden därefter fanns dock stora skillnader mot medeltiden. Under medeltiden bar män och kvinnor kläder i samma färger och material och klädedräkten bestod i stort sett av samma plagg. Material och färg var däremot viktiga könsmarkörer i dräkten från ca 1800. Den manliga och den kvinnliga dräkten bestod då också av helt olika plagg, en utveckling som pågått sedan 1500-talet. Under medeltiden beskrevs den ideala kroppen i sin ”moderna” dräkt på samma sätt oavsett kön, men även när 1800-talets mansdräkt framhävde samma kroppsliga drag som kvinnodräkten tolkades de olika beroende på bärarens kön. Till exempel hade under 1830-talet både män och kvinnor kläder som breddade skulderpartiet och markerade en smal midja. Samtida betraktare som beskrev

1 Kidwell och Steele 1989, text under plate 7 och 8.

tidens mode talade emellertid oftare om männens breda skuldror. När bredden över axlarna diskuterades i samband med kvinnlig dräkt var det istället hur de breda axlarna framhävde en smal midja som betonades. Detsamma gäller 1930-talet där en mans smala höfter sågs som ett sätt att dra uppmärksamheten till hans breda axlar, medan de breda axlarna i det kvinnliga modet ansågs framhäva en smal midja och smala höfter. Samma drag och effekt beskrevs alltså på olika sätt beroende om det var manskläder eller kvinnokläder som diskuterades.² Man kan säga att klädesplaggen i detta fall hade ett kön; dels rent faktiskt, eftersom mans- och kvinnokläder konstruerades på olika sätt och av olika skräddare, men också symboliskt eftersom det intryck de gjorde tolkades utifrån en uppfattning om den manliga och kvinnliga kroppens olikhet.

Under medeltiden saknade däremot de flesta klädesplagg kön. De var kjortlar, kappor och hättor utan ett prefix som angav om det var avsett för en man eller kvinna. Det undantag som finns i diplomerna ligger på 1400-talet då en ”kvenman stak” och en ”karmanstak” nämns vid ett tillfälle.³ I Arboga stads tänkebok finns också exempel från 1400-talet på hättor som definieras som mans- respektive kvinnohättor.⁴ Just hättor hör till en kategori dräktdelar som oftare än andra skilde sig mellan könen, nämligen huvudbonader. Dessa delar framhävde inte den manliga och den kvinnliga kroppens olikhet, men fungerade likafullt som tydliga könsmarkörer.

För att förstå och förklara både klädedräktens utseende och hur kön markerades i dräkten under perioden är den så kallade enkönsmodellen, som lanserades av Thomas Laqueur, ett användbart redskap. Denna kan kortfattat sägas gå ut på att man inom vetenskapen under antiken och medeltiden, ja ända fram till slutet av 1700-talet, inte uppfattade de biologiska könen som motsatta utan som grader på samma skala. Män och kvinnor och deras krop-

2 Kidwell och Steele 1989, s 129

3 DN 8 nr 255

4 Manshätta AT 18/9 1469, kvinnohätta 7/11 1468, 5/2 1472, 13/7 1472 och 1/9 1477.

par var i grunden lika, varje organ hos kvinnan hade sin motsvarighet hos mannen och de skillnader som fanns berodde på att han nått en högre grad av utveckling.⁵ Definitionen av vad som var manligt och kvinnligt var därför inte i huvudsak en fråga om biologi utan hade sin grund i deras sociala roller, fastslagna bland annat i bibeln. Enligt Laqueur "... måste *könet*, eller kroppen ses som bifenet, medan *genus*, det som vi skulle uppfatta som en kulturell kategori, var primärt eller 'verkligt'. Genus – man och kvinna – hade stor betydelse och ingick i tingens ordning; könet var en konvention."⁶ För den samhälleliga ordningen var det viktigt med klara gränser mellan kvinnor och män. Detta visar sig bland annat i det att klä sig i det andra könets kläder kunde leda till sanktioner, både världsliga och religiösa.⁷

Andra forskare har visat att enkönsmodellen inte var så hegemonisk som Laqueur gör gällande, utan att flera olika sätt att se på kropp och kön existerade samtidigt.⁸ Om enkönsmodellen var allomfattande eller inte är dock inte avgörande för om den kan användas för att analysera en företeelse. Att detta sätt att se på könen förekom och var spritt får anses belagt. Syftet med detta kapitel är inte att genom att studera klädedräkten söka bevisa Laqueurs teori. Istället används teorin för att förstå olika drag och fenomen inom klädedräkten.

Jag menar att denna enkönsmodell påverkade synen på skönhet och att detta i sin tur skapade en dräkt där könsmarkörerna refererade inte till det biologiska könet och kroppen, utan till sociala förhållanden. Enkönsmodellen skapade enkönsplagg, skurna på ett likartat sätt för män och kvinnor. Inte bara plaggen utan även det utseendeideal man strävade efter och som dräkten var en viktig del av, var universellt och könsneutralt. Orsaken till att jag inte väljer att, istället för enkönsplagg, använda det mer etablerade uttrycket unisexmode är två. Dels markerar ordet plagg att det rör sig om de enskilda

5 Laqueur 1994, fr a kap 1-4.

6 Laqueur 1994, s 20

7 Jochens 1991, s 9 ff, Hotchkiss 1996, s 3 och 11

8 Cadden 1993

plaggen och inte dräkten som helhet. Hur man i en dräkt bestående av könslösa plagg signalerade kön hör till det som undersöks i kapitlet. Unisexmode som begrepp är också betydelsemässigt kopplat till en speciell tid i historien, 1960-70-talet och de ideal som då var rådande. Detta unisexmode återspeglade inte ett universellt ideal om skönhet utan framhävde kroppen på ett sätt som var grundat i en princip om mäns och kvinnors fysiska olikhet; tvåkönsprincipen. Även om kläderna var skurna på ett likartat sätt för båda könen och tillverkades i samma material var syftet inte att få mäns och kvinnors kroppar att se likadana ut, istället framhövdes de biologiska skillnaderna mellan könen i enlighet med tidens uppfattning om mänsklig skönhet som i grunden tvådelad, olika för män och kvinnor. Under större delen av medeltiden omfattades emellertid män och kvinnor av samma utseendeideal, vari klädedräkten var en integrerad del. Detta ideal har sin grund i synen på biologiskt kön, på mäns och kvinnors kroppar som i grunden lika.

Klädedräktens utveckling ur ett könsperspektiv

För att kunna diskutera hur klädedräkten användes för att markera kön är det nödvändigt att först analysera klädedräktens utveckling utifrån ett könsperspektiv. Nedan följer en översikt av dräktens utveckling i detta hänseende. Tidsperioden är något längre än i huvudundersökningen och även den allmänna Västeuropeiska dräktutvecklingen inkluderas i diskussionen. När det gäller de stora dragen skilde sig den nordiska dräkten inte i nämnvärd grad från denna. I fokus för översikten står utseendeidealet under olika perioder och hur detta tog sig uttryck i klädedräkten. Det huvudsakliga källmaterialet till utseendeidealet är konsten och då klädedräktens relation till idealet är i fokus är det naturligtvis främst avbildningar av den klädda kroppen som diskuteras. Nakenhet i medeltida konst kunde symbolisera oskuld, som Jesus-

barnet, där nakenheten också symboliserade hans mänsklighet, och Adam och Eva innan fallet, men signalerade oftare förtappelse, synd och skam.⁹ Ingen av dessa symboliska betydelser lämpar sig för skildringar av skönhet och när skönhet avbildades, eller för den delen även beskrevs, var det den klädda kroppen som skildrades. Kläder och smycken var en lika viktig del av det ideala utseendet som kropp och ansikte, skönhet var en kulturens skapelse likaväl som naturens.

Idealets förhållande till hur människor ”verkligt” ser ut är komplext. Dels uppfyller de flesta människor inte alla idealets krav, dels påverkar idealet vår bild av hur människor ser ut. Det rådande idealet blir en norm för inte bara hur människor *ska* se ut utan även för hur de faktiskt *ser* ut. Vår åsikt om vad som är ett eftersträvansvärt utseende styr även hur vi uppfattar människors utseende. Ett exempel är hur 1800-talets modernt klädda kvinnokropp som fick sin form av en korsett påverkade även hur man avbildade nakna kvinnokroppar. Detta var inte ett avsiktligt försök att anpassa sig till modet utan ett resultat av att kroppar som överensstämmer med det rådande modet för oss framstår som det normala.¹⁰ Så länge en människas utseende inte reduceras till endast en serie måttangivelser, kan man därför aldrig tala om en människas ”verkliga” utseende, frikopplat från betraktarens egna uppfattningar. Det rådande utseendeidealet styr i viss grad vad vi ser. Detta ideal är i sin tur utsatt för förändringar, för växlingar i *modet*. Genom att studera bevarade plagg och hur plaggen var konstruerade kan man i någon mån se hur idealet förhöll sig till verkligheten och vilka medel som användes för att uppnå det eftersträvade idealet.

Översikten, liksom det resonemang som förs, är begränsad till aristokratins dräkt. Det är de som är skaparna av mode och ideal och det är också deras klädedräkt vi har mest kunskap om.¹¹

9 Liepe 2003, s 57 f

10 Hollander 1978, kapitlet ”Nudity”

11 För en diskussion om modets spridning i samhället, se föregående kapitel.

1000-talet

Från denna period är det ont om skriftliga källor till dräktens utseende och det saknas helt från Sverige och Norge. Även bildmaterialet från Norden är torftigt från denna period och redogörelsen bygger därför i huvudsak på bilder från övriga Nord- och Västeuropa. Det finns dock två relevanta danska arkeologiska fynd från perioden, tyvärr endast av mansplagg.¹² Av det europeiska bildmaterialet att döma föreligger dock inga större skillnader i konstruktionen av mans- respektive kvinnokläder. Plaggens skärning var baserad på raka tygstycken. Dess bas var två längder tyg, en för framsidan och en för baksidan, triangulära kilar som gav en större nedervidd samt ärmar som också bestod av rektanglar och trianglar. Det var, återigen av bildmaterialet att döma, heller ingen större skillnad i vilka plagg som ingick i klädedräkten. Både män och kvinnor bar åtminstone ett över- och ett underplagg, möjligen även ett tredje, inre plagg som hade rollen av underkläder.

Männens plagg skilde sig från kvinnornas huvudsakligen genom det att de var kortare, längden varierar på bilder vanligen mellan strax under knäna och ankellångt. Långa kjortlar var ett tecken på hög status. Mot slutet av perioden blev både mäns och kvinnors kläder snävare och mer figursydd, tydliga exempel på detta går att se på Bayeux-tapeten. Huvudbonaderna skilde sig också åt; män avbildas vanligen barhuvade, eller med någon form av kalott eller toppig mössa. Kvinnor har på majoriteten av alla bilder en slöja som helt täcker håret.

Den största fysiska skillnaden mellan hur män och kvinnors utseende avbildas är att män ibland har ansiktsbehåring. Skägg ses dock mest på äldre män och kan därför inte sägas vara en del av skönhetsidealet.

12 Kjortlar från Kragelund respektive Moselund, daterade till 1045-1150. Østergård 2003, s 66

1100-talet och fram till ca 1220

Under 1100-talet gjorde ett nytt estetiskt ideal sig gällande. Detta ideal, det gotiska, strävade efter en långsmal, uppåtsträvande form i allt, såväl i arkitektur som när det är människan som skulle modelleras. Klädesplaggen blev snävare och framhävde figuren. Det nya snävare dräktmodet borde ha förstärkt skillnaderna mellan hur den manliga och den kvinnliga kroppen avbildades, men någon sådan utveckling går inte att se i samtida konst. Istället

Bild 7.1 Tysk handskrift ca 1200

München Cod. Lat 2599.¹³

13 Bilden föreställer vetenskapen astronomi i form av en kvinna och Ptolemaios, kung av Egypten. Deras klädedräkt är emellertid västeuropeisk modedräkt. *Bildarchiv der Kunst und Architektur*, Philipps-Universität Marburg

avbildas män och kvinnor fortfarande som kroppsligt lika. På bild 7.1 har både mannen och kvinnan konturerna av två halvrundlar utritade på överkroppen. Dessa föreställer troligen bröstmuskulatur hos män och bröst hos kvinnor, som de syns genom kläderna, men ser likadana ut. Båda har också smala midjor och rundade höfter. Även när nakna personer avbildades framstår de fysiska attributen, som mannens könsorgan och kvinnors bröst, ofta som ”påhängda” på kroppar som i övrigt saknar könsspecifika drag. I skulptur, som är ett tredimensionellt medium och därmed ofta mer realistiskt, avbildas kvinnor ibland med bröst som syns genom dräkten, men det är inte på något sätt ett framträdande drag. Andra kroppsliga skillnader, som breda axlar och större muskelmassa hos män och breda höfter hos kvinnor saknas. Det ideala utseendet för båda könen var långa, smala lemmar, vit och rosig hy och gyllene lockar, något som framgår även i litteratur från tiden.

Den kritik av tidens mode som finns bevarad är skriven av kyrkans män. De uppfattade det nya modet som kvinnligt, trots att den snäva dräkten var något som utvecklades samtidigt och på samma sätt hos båda könen. Det kvinnliga låg inte i att män såg ut som kvinnor utan att de unga männen genom att bära långa plagg, röra sig med trippande steg och ägna sig åt hovliv och kultur som musik och poesi, förlorade en del av sin manlighet. I kritiken låg dock ingen anklagelse om homosexualitet. Orsaken ansågs istället vara att de var alltför intresserade av att umgås med och attrahera kvinnor.¹⁴ Feminiseringen av männen sågs inte ett som ett hot mot heterosexualiteten utan mot homosocialiteten. De modemedvetna männen liknades inte bara vid kvinnor utan även med tjuvar pga deras slätrakade ansikten.¹⁵ Denna typ av kritik där man förknippar modedräkt med ett förvekligt hovliv och bristande manlighet är vanlig genom hela historien och förekommer även i Skandinavien, som

14 Camille 1998, s 10

15 Bumke 2000, s 149. Liknelsen är från Orderik Vitalis, som skrev vid 1100-talets början. Det var framför allt unga män som var helt slätrakade, medelålders män bar gärna ett välansat skägg. Senare under 1100-talet blev skägg populärt även hos unga hovmän.

till exempel det kända uttalandet om birkebeinerna från Sverres saga där Sverre säger att: ”Birkebeinerna är inte vad de var förr. De gamla birkebeinerna rodde fram på ett annat sätt än ni gör med era långa kjortlar. De hade kortare och snävare kjortlar, men bättre hjärtan.”¹⁶ (Med ”snävare” skall troligen förstås mindre vidd i nederkanten av kjorteln, inte att den satt snävare över livet.)

Det som var ”kvinnligt” med dräkten under den aktuella perioden var alltså att den var lyxig och i någon mån opraktisk, inte att män faktiskt använde plagg som tidigare var kvinnoplagg. Att män medvetet skulle ha börjat klä sig i kvinnoplagg är inte troligt. Genom historien har det varit kvinnor som stegvis tillägnat sig mansplagg, inte tvärtom. Eftersom män hade högre status hade även deras dräkt det och det blir något eftersträvansvärt att bära deras plagg.¹⁷ På samma sätt hade specifikt kvinnliga klädesplagg lägre status och man ser därför inga exempel på att män som grupp tar över dem. Den snäva dräkten var ett gemensamt mode för båda könen och det som signalerade ”man” respektive ”kvinna” i dräkten låg för 1100-talets människor inte i kjortlarnas tillskärning, som troligen var mycket lika, utan i andra detaljer; detaljer som inte var kopplade till kroppsliga skillnader mellan män och kvinnor. Såna skillnader var utformningen av halsringningen, som ofta skilde sig åt, ärmarnas form och kvinnans något längre klädedräkt. Kvinnans ärmar var ofta längre och vidare än mannens och hennes dräkt nådde i allmänhet till marken medan mannens dräkt nådde till anklarna eller halva smalbenet och kunde vara slitsad fram och bak eller på sidorna.¹⁸

ca 1220 till 1330

När det gäller det fysiska skönhetsidealet skedde mycket litet under den här perioden, både män och kvinnor omfattades av samma långsmala ideal som tidigare. Klädedräkten ändrade däremot utseende ganska radikalt; borta var

16 *Sverris saga. Norges kongesagaer*, Oslo 1979, s 205. Min översättning från modern norska.

17 Kidwell och Steele 1989, s 160

18 Waugh 1999, s 9

Bild 7.2 Dansande par från Grosse Heidelberger Liederhandschrift

Grosse Heidelberger Liederhandschrift

de snäva kjortlarna och de långa hängande ärmarna. Både mans- och kvinnodräkten bestod vid denna tid av lösa kjortlar med vidd över kroppen och med ärmarna som satt åt på nedre delen av armarna. Kvinnornas kjortlar var fotsida medan den moderiktiga mannens kjortel nådde till anklarna. Konsten fortsatte att avbilda män och kvinnor som fysiskt snarlika. Bild 7.2 från *Grosse Heidelberger Liederhandschrift* visar en ung man och en ung kvinna som dansar.¹⁹ Både ansiktsdrag, kroppsform och dräkt är i det närmaste iden-

¹⁹ Tysk handskrift från 1300-talets tre första decennier, också känd som Codex Manesse. Finns nu på Universitetsbiblioteket i Heidelberg. Bilderna finns återgivna i: Walther och Siebert 1988

tiska. Det som skiljer dem åt är längden på kjorteln och på håret. Här är båda personerna barhuvade, med undantag av varsin krans, men både i denna och i andra illuminerade handskrifter från perioden, som till exempel *Maciejowski-bibeln* kan man se att även huvudbonaderna skiljer sig åt.²⁰ Även om huvudbonadernas utseende skiljde sig åt var det dock under hela medeltiden gemensamt för båda könen att unga personer oftare avbildades barhuvade, medan äldre personer hade huvudet mer eller mindre täckt. Det är alltså inte bärande av huvudbonad i sig som var könsskiljande, utan hur den såg ut.

1340 till ca 1400

Vid mitten av 1300-talet blev dräkten åter kroppsnära efter att under nästan hela 1200-talet och de första decennierna av 1300-talet varit mycket lös och fritt fallande. Därtill blev mansdräkten kortare, mot slutet av århundradet slutade den precis nedanför stussen. Dessa förändringar har av eftervärlden uppfattats som så stora att dräkthistoriker velat placera modets uppkomst vid denna period. Som ett av skälen för denna uppfattning har anförts att mans- och kvinnodräkten nu för första gången får markant olika utseende.²¹ I själva verket var det ideal som eftersträvades och de påklädda kroppar som avbildades fortfarande likadana oavsett kön; i början av perioden ganska raka och med få markerade kurvor, i mitten med mer insvängd midja och i slutet med en tydligt markerad midja och välvd bröstorg. På dansfrisen från Ørslev kyrka i Danmark, bild 3.7 i kapitel 3, ses likadana slanka kroppar med mjukt insvängd midja på båda könen; ett exempel på idealkroppen runt 1350–60. Ett svenskt exempel på det ideal som rådde alldeles i slutet av 1300-talet kan ses på kalkmålningarna från Risinge kyrka, även om de är målade något senare (1410–1420). Både Rebecka och soldaterna, liksom andra män som

20 Fransk handskrift från ca 1250, nu i Pierpont Morgan Library i New York. Bilderna finns återgivna i: Cockerell 1969

21 Se t ex Breward 2002, s 8 f. Varför just en ökad skillnad mellan mäns och kvinnors klädedräkt i sig skulle vara ett kriterium på mode har jag inte lyckats hitta någon tillfredsställande förklaring på.

bär snäva kläder, avbildas med markerad midja, smala höfter och en välvd överkropp utan antydan till bröst.²²

Även i tredimensionella medium framställs (klädda) mans- och kvinnokroppar på samma sätt under perioden, som till exempel på träsniderierna från 1370-talet i katedralen i Lincoln.²³

För att jämföra tillskärningen mellan mans- och kvinnokläder under 1300-talet lämpar sig de arkeologiska fynden från Herjolfsnes väl. Där finns båda könen representerade och det finns dessutom många plagg. På bild 3.4 i kapitel 3 återges mönsterritningar av en manskjortel och en kvinnokjortel av samma typ bredvid varandra. Snittet för de båda plaggen är så lika att man inte enbart av plaggen kan avgöra om de tillhört en man eller kvinna.²⁴

Ser man till klädedräkten i stort innebar inte perioden från 1340 och framåt något revolutionerande ur ett könsperspektiv. Även om en reell förändring i dräkten, den kortare manskjorteln, gjorde att de ”mätbara” olikheterna mellan könets klädedräkt ökade, konstruerades mäns och kvinnors kläder fortfarande för att ge samma grundintryck. Inte heller samtidens kyrkliga kritiker, som förvisso hade en hel del att säga om det nya modet, såg den nya klädedräkten som olika för män och kvinnor. I själva verket var det som kritiken sköt in sig på precis det motsatta: att mans- och kvinnodräkten var alltför lika. Att skillnaden i längd ökade verkar inte ha varit väsentligt för kritikerna utan man tog istället fasta på det som var lika, t ex uringningens utformning.²⁵ En slutsats man kan dra av denna kritik är att man inte uppfattade den

22 Merparten av männen på dessa målningar bär den vidare dräkt som blir populär under 1400-talets första decennier, den snäva dräkten existerar dock parallellt med den vida under en tid. Nisbeth 1995, s 68, 72, 75. För en färgbild av Rebecka, se *Den gotiska konsten* s 364.

23 *Age of Chivalry. Art in Plantagenet England 1200-1400*, s 432 bild 535.

24 Plaggen har inte ¹⁴C daterats, Nørlunds nr 39, som är av samma typ har emellertid daterats till perioden 1380-1530. Østergård 2003, s 160-169, 253. För problemen med ¹⁴C-datering, se Nockert och Possnert 2002, s 20-39.

25 Detta kan tyckas förvånande då mannens kortare klädedräkt är ett av de genomgående dragen i den västerländska klädedräkten, från antiken och fram till 1500-talet, när mäns och kvinnors dräkt inte längre kan sägas bestå av samma typ av plagg.

tidigare klädedräkten som lika för män och kvinnor. Det tyder i sin tur på att det som man betraktade som könsskiljande i dräkten hade mycket litet att göra med hur kroppsnära den var, eller i alla fall att mer figursydda kläder inte uppfattades som mer könsskiljande än löst hängande. Kritiken mot klädernas likhet riktade framför allt in sig på att kvinnornas dräkt antog ”maskulina drag”. Bland annat började kvinnor vid denna tid bära bälten på höften, något som tidigare varit förbehållet männen, då det var svärdsbältet som hade denna placering.²⁶ Att just kvinnors upptagande av ”manliga” element i dräkten fick ta emot den mesta kritiken kan förklaras av Laqueurs enkönsmodell. Om män och kvinnor biologiskt uppfattades som positioner på en skala, en skala där glidningar var möjliga, var det viktigt att upprätthålla de sociala gränserna. När kvinnor tillägnade sig ”manliga” plagg och dräkt detaljer kom detta att ses som ett sätt att även försöka tillägna sig mannens sociala position. Det kan då jämföras med när bonden eller borgaren klädde sig över sitt stånd. När den typ av klädsel som nämns ovan i samtida kritik beskrivs som ”opassande” handlade kritiken därför inte om att plaggen framhävde kroppsliga skillnader mellan könen utan om vad man uppfattade som brott mot en slags könslig överflödsförordning.

Vad det gäller hur mäns och kvinnors övriga utseende avbildades var det under den första delen av perioden fortsatt mycket lika, med den olika hårlängden som största skillnad, men mot slutet av 1300-talet börjar skägg åter bli vanligt även bland unga män. Detta kan ses som att könet markerades mer än tidigare, men ännu inte genom att kläderna framhävde den manliga respektive kvinnliga kroppens former.

1400-talet

Under 1400-talet blev modet mer differentierat. Dels blev de regionala skillnaderna i Europa större, dels blev variationen inom grupper och regioner större. 1400-talets mer skiktade samhälle ledde också till större skillnader mellan

26 Newton 1980, s 3, 7, 10f

olika sociala gruppers kläder, bland annat började ett mer självständigt borgerligt mode växa fram. Jag har i det följande valt att koncentrera mig på de norra och västra delarna av Europa.

De snäva plaggen från slutet av 1300-talet levde kvar under det tidiga 1400-talet och både mäns och kvinnors kroppar avbildades med smal, markerad midja, smala höfter och välvd bröstorg.²⁷ Parallellt skedde en återgång till det långa och lösa modet, då både män och kvinnor började bära voluminösa plagg med många veck. Hos kvinnor samlades dessa vanligen ihop av ett bälte strax under bysten och för män vid höften, eller så tilläts mannens dräkt att hänga löst. Istället för att framhäva kroppens linjer dolde dessa klädesplagg effektivt kroppsformen på personen under plagget. Det var inte kroppen, utan tyget och dess fall som stod i centrum för uppmärksamheten.

De kvinnliga huvudbonaderna blev från slutet av 1300-talet och framåt alltmer komplicerade och skilde sig alltmer från högmedeltidens förhållandevis enkla slöjor. Detta uppfattades som både ovärdigt och hotande. Kvinnans täckta huvud hade en religiös innebörd, då den påbjöds i Bibeln²⁸ och de nya huvudbonaderna kunde också uppfattas som en utmaning mot könsmaktsordningen. Bland annat skrev författaren till en kvinnopegel, dvs ett moraliserande verk avsett att vara ett rättesnöre för hur en kvinna bör bete sig, att slöjan var given som ett tecken på kvinnans underkastelse under mannen. Han anklagade kvinnorna för att göra om detta tecken på ånger och underkastelse till ett medel för förförelse.²⁹ Att just huvudbonaden utsattes för kritik var inte något nytt för 1400-talet. Alltför avancerade, avslöjande eller dyrbara kvinnliga huvudbonader var det vanligaste målen för modets kritiker, inom och utanför kyrkan.³⁰ Denna särställning beror just på dess dubbla symboliska betydelse: att visa underkastelse inför Gud och inför mannen.

27 Se t ex bilderna i Risinge gamla kyrka, Nisbeth 1995, s 75

28 Bibeln, Korintierbrevet kap 11

29 *Les Miroir aux Dames* från 1400-talets mitt. Ribeiro 1986, s 52

30 Ribeiro 1986, s 43

Under andra hälften av 1400-talet började könens klädedräkt skilja sig allt mer åt. Männen började bära korta, ibland mycket korta, plagg tillsammans med hosor som nu syddes ihop baktill. Äldre män bar fortfarande längre kläder än de yngre, men det rörde sig snarare om knä- än ankellängd. I förlängningen innebar detta slutet för den långa dräkten hos män och att basen för mansdräkten så småningom blev jacka och byxor, inte kjortel. Kvinnornas dräkt var fortfarande lång. Man kan också se att kvinnans byst började spela en större roll både i kvinnodräkten och i konsten, då uringningarna blev djupare och bysten avbildades tydligare.

Vid övergången till 1500-talet byttes gotikens smala, uppåtsträvande linjer, vilka influerat klädesplaggen för båda könen under ett par hundra år, mot ett nytt dräkt- och kroppsideal. Båda könen dräkt markerade nu de horisontella linjerna, men sättet det gjordes på skilde sig åt. På bilder från perioden ger män och kvinnor helt olika intryck. Mannens klädedräkt med brett axelparti och överkropp uttrycker kraft och styrka och en starkt närvarande kroppslighet. Kvinnan framstår å ena sidan som mindre kroppslig genom att hon fortfarande till stor del är insvept i böljande tyg. Å andra sidan användes klädedräkten för att framhäva hennes biologiska kvinnlighet på ett sätt som tidigare inte förekommit. När endast kvinnans midja markeras och den inte längre som på 1300-talet var ett drag som framhövdes hos båda könen blev en smal midja ett tecken på kvinnlighet. Genom att kjolen på klänningen veckades in mot ett snävt liv framhövdes också kvinnans höfter och såg bredare ut. Kroppsliga skillnader förstärktes och till och med skapades av klädedräkten.

Kläderns roll var nämligen inte bara att täcka och pryda kroppen, utan även att forma den efter det önskade idealet. Redan på 1300-talet hade man börjat vaddera livet på plagg för att ge en illusion av en mer välvd bröstkorg som kontrasterade mot en smal midja, men då var det kroppsideal man försökte uppnå detsamma för kvinnor och män. Vid början av 1500-talet var det istället skillnaderna som skulle framhävas och överdrivas genom att mansplagg vadderades över axlarna och kvinnors över höfterna.

Det verkar som om den samlade utvecklingen för mans- och kvinnokläder bryts någon gång under andra hälften av 1400-talet. Denna iakttagelse leder i sin tur till vidare frågor: Var det ett verkligt brott eller bara en tillfällig avvikelser? Vad var det som framkallade denna förändring? Skedde det under denna period några förändringar i samhället som skapade ett behov av en ökad markering av det kroppsliga könet? Några svar på dessa frågor ges inte i de undersökta källorna utan vidare forskning krävs.

Förhållandena i Skandinavien

Diskussionen har hittills rört sig på ett allmäneuropeiskt plan och utgått från tidigare forskning om dräkten som tolkats. Dräktskicket i Skandinavien överensstämde, som tidigare undersökningar visat, i stort med det som rådde i övriga Nord- och Västeuropa. För att närmare studera kläder och kön i Skandinavien har ett par mindre undersökningar gjorts där jag dels studerar plagg som testamenterades över könsgränserna, dels utseendeideal och dräkt som de framställs i fyra sk höviska romaner från 1300- och 1400-tal.

Enkönsplagg? Kläder testamenterade över könsgränserna

Av undersökningen av diplom, som redovisats i kapitel 3, 4 och 5, framgick att män och kvinnor använde plagg med samma namn och som kombinerades på samma sätt. Eftersom plagg med samma namn kan tänkas ha skilt utseende är detta i sig inte ett belägg för att mäns och kvinnors kläder i medeltidens Norge och Sverige såg likadana ut. Bildkällor och bevarade plagg visar dock på en stor likhet både mellan mäns och kvinnors dräkt och även mellan de enskilda plaggen. Ett sätt att se om de plagg som nämns i diplomerna verkligen var likadana för kvinnor och män är att studera plagg som testamenterades över könsgränserna.

Vanligast var att man testamenterade sina plagg till någon av samma kön, men det var inte ovanligt att män testamenterade plagg till kvinnor. Det motsatta var mindre vanligt, även om man tar hänsyn till att färre kvinnor skrev testamenten överhuvudtaget. Även generellt var det så att män i högre grad testamenterade till kvinnor, medan kvinnor i större utsträckning gav gåvor till sitt eget kön. Detta reflekterar troligen både kvinnors sociala nätverk och den medeltida hushållsorganisationen, där kvinnans ansvar och relationer i första hand rörde tjänare av det egna könet. Det var emellertid vanligt att kvinnor gav tyger och även kläder till brytar, något som eventuellt pekar på ett slags övergripande ansvar för de underlydandes välfärd. Säkra belägg, där det uttryckligen står att det var en persons eget plagg som testamenterades till en person av annat kön var inte speciellt vanligt, för de vanligaste plaggen rör det sig mellan 7 och 18 procent av det totala antalet testamenterade plaggen av samma typ. Mycket vanligare var att män gav plagg till kvinnor (och ibland kvinnor till män) utan att det specifikt står i testamentet att det var givarens egna plagg. Rimligtvis bör de plagg någon testamenterade i första hand ha varit dennes, men för att röja undan invändningar om att det kanske inte var så har endast de helt säkra fallen inkluderats. Tabell 7.1 visar de van-

Tabell 7.1 Plagg testamenterade över könsgränserna

	<i>Totalt antal belagda plagg</i>	<i>Varav man till kvinna</i>	<i>Varav kvinna till man</i>	<i>Procent testamenterade över könsgränserna</i>
kjortel	276	17	1	7 %
hätta	111	20	0	18 %
mantel	61	8	3	18 %
kappa	101	13	0	13 %
surkot	31	4	0	13 %
colobium	8	1	0	12 %
samtliga	588	63	4	12 %

Källa: *Diplomatarium Norvegicum*, *Diplomatarium Suecanum* och svenskt Diplomatium.

Kommentar: Procenttalen avrundade till hela procent.

ligaste plaggen som testamenterades över könsgrensarna under hela perioden.³¹

Hur många plagg det rörde sig om totalt varierar som syns av tabellen. Antalet testamenterade kjortlar är mer än dubbelt så många som antalet hättor, den näst största kategorin och tre gånger så många som mantlarna.³² För de mindre kategorierna, som surkot och colobium är det totala antalet plagg så få att enstaka testamenten kan få stor genomslagskraft och eventuellt ge ett missvisande resultat. Eftersom andelen testamenterade plagg i dessa grupper ligger nära genomsnittet för alla plagg är det dock troligt att de återspeglar verkligheten någorlunda korrekt.

För ett resonemang om huruvida klädedräkten återspeglade ett enköNSTÄNKANDE är det framför allt livplaggen som har betydelse, de plagg som omsluter kroppen. Naturligtvis har även det faktum att ytterplagg och vissa huvudbonader är desamma för båda könen något att säga om synen på manligt och kvinnligt, men då livplaggen i högre grad bidrar till framställningen av den mänskliga kroppen blir synen på den tydligare när man studerar dem. De livplagg som finns med i tabellen är kjortel, colobium och surkot. Det vanligaste av dessa plagg var kjorteln som antingen bars som ensamt överplagg eller med ett annat överplagg. Att en kjortel testamenterades över könsgrensarna var bara hälften så vanligt som att andra plagg gjorde det, jämfört med hättan till och med endast en tredjedel så vanligt. Surkot och colobium avviker däremot inte från de övriga. Kjorteln verkar alltså ha varit ett mer könsspecifikt plagg. Det kan bero på att den under framför allt den senare delen av undersökningsperioden hade ett mer kroppsnära snitt än de andra livplaggen. Antalet säkra fall när en kjortel testamenterats över könsgre-

31 Det finns även andra plagg, men då rör det sig om ett enda omnämnande totalt och jag har därför valt att inte ta med dem.

32 Orsaken till att jag väljer att redovisa mantel och kappa separat, även om konstruktionen av plaggen är snarlik, eventuellt identisk är att det föreligger en könsspecifik skillnad mellan de två plaggen. Det är vanligare att ordet mantel används i samband med kvinnor, medan kappa är det vanligaste för män.

är ändå nästan lika många som för hättan, och fler än för både kappa och mantel, plagg som alla tre kännetecknas av att de inte framhäver manliga eller kvinnliga kroppsliga särdrag. Att plagg som mantel och kappa som inte anpassats till eller framhäver kroppens form har en tydligare könstillhörighet än ett livplagg som kjorteln visar att vad som i ett samhälle anses vara en könsmarkör i dräkten är en social konvention.

Siffrorna ovan gäller alltså för hela undersökningsperioden 1200–1500. Intressant är emellertid att se om de förändringar i dräkten som skedde under 1400-talet också kan iakttas som en förändring i benägenheten att testamentera plagg över könsgränserna. Tyvärr är antalet testamenten från 1400-talet så få att det är omöjligt att få ett meningsfullt resultat. Det enda plagg som förekommer mer än 40 gånger är kjortel (42). Kappa nämns 21 gånger, hätta 6 och mantel 5. Surkot och colobium förekommer inte alls. Möjligen kan man säga något om kjorteln, där andelen testamenterade plagg är ungefär densamma som för hela perioden, nära 5 %. Å andra sidan betyder det i realiteten två plagg som testamenterats över könsgränserna, ett till en man och ett till en kvinna. När en kvinna år 1409 testamenterade sin nya kjortel till en man kan man dra slutsatsen att det inte rörde sig om en figursydd kjortel, utan om den lösare variant som förekom samtidigt.³³

Andelen plagg som testamenterades över könsgränserna kan tyckas låg, men då ska man betänka att endast säkra fall där en persons *eget* plagg testamenterats till en person av motsatt kön finns med i undersökningen. Då det är viktigt för resonemanget att visa att så verkligen skedde har alltså en metod valts som med all sannolikhet ger ett för lågt resultat. I del flesta fall är texten inte så klar att det går att med säkerhet säga att det är givarens egna plagg som avses, men att det oftast var så får anses sannolikt. Det var alltså förhållandevis vanligt att kvinnor ärvde mansplagg, men det motsatta förekom också, i alla fall vad det gäller mantlar. Livplagg testamenterades nästan

33 SD 1 nr 1143

uteslutande från män till kvinnor och detta kan bero på att mäns plagg vanligen var större och därför lättare att sy om så att de passade en kvinna, om de inte gick att använda som de var. Att klädesplaggen hade en likartad konstruktion och utseende är dock en nödvändighet för att man ska kunna överta ett plagg sytt till en person av det motsatta könet.

Ett alternativ till att mottagaren själv använde det plagg hon eller han fått skulle kunna vara att sälja det vidare. Belägg för en organiserad andrahandsmarknad under medeltiden finns t ex från Italien, men motsvarande uppgifter saknas från Sverige och Norge.³⁴ Med den förhållandevis svaga urbaniseringen i Sverige och Norge är det osäkert om det fanns underlag för att bedriva försäljning av begagnade kläder som huvudsysselsättning. Merparten av dem som gav och mottog kläder var av diplomaten att döma bosatta och verksamma i första hand utanför städerna, vilket gör kontakt med en eventuell andrahandsmarknad i städerna mindre sannolik. Gåvor av klädesplagg var också ett tecken på en nära relation och hade därför ett värde utöver det rent ekonomiska. Det var därtill mer arbete förknippat med att anskaffa klädesplagg under medeltiden än idag, då färdigsydda kläder endast i ringa grad fanns att tillgå. Detta ökade troligen benägenheten att behålla de plagg man ärvt. Det är därför sannolikt att mottagaren av plaggen faktiskt använde dem själv.

Oavsett hur vanligt det var med denna form av könsöverskridande gåvor visar det faktum att en person överhuvudtaget testamenterade sina egna plagg till någon av motsatt kön att plaggen i allmänhet var könlösa; utseendet på och materialet i de viktigaste plaggen var i stort sett de samma för kvinnor och män. Undersökningen av testamenterade plagg understödjer de resultat som det arkeologiska materialet och konsten gav.

34 van Uytven 1983, s 168

Kläder och kön i hövisk litteratur – fyra exempel från Skandinavien

För att komma åt uppfattningar om kön, skönhet och kläder utgör diplom ett torftigt material. En annan väg som visat sig framkomlig är att studera litterära verk och hur utseende och kläder skildras i dem.³⁵ Av tidsskäl har ingen djupare undersökning av skandinavisk medeltidlitteratur gjorts. Istället har en mindre studie av tre romaner som översattes till norska/svenska runt 1300, de sk Eufemiavisorna samt den svenska 1400-talsromanen *Namnlös och Valentin* gjorts.³⁶ I Eufemiavisorna ingår *Flores och Blanzefflor*, *Herr Ivan* och *Hertig Fredrik av Normandie*.³⁷ De undersökta romanerna ingår alla i en genre som brukar kallas *höviska romaner*. Den höviska litteraturen uppstod under 1100-talet och består av flera olika genrer. De höviska romanerna är berättelser på vers om riddare, äventyr och vanligen damer. De är författade på folkspråken och var avsedda att framföras vid hoven och i aristokratiska hem. Berömda exempel är Chrétien de Troyes romaner om Lancelot och om sökandet efter graalen, liksom Wolfram von Eschenbachs *Parzival*. Dessa ingår i den stora grupp romaner som kretsar kring kung Arthur och riddarna kring Runda Bordet, men det finns även ett stort antal höviska romaner som inte har någon relation till kung Arthur.

Valet av dessa fyra romaner beror på att de på olika sätt har något att säga om båda könen kläder och skönhet, något som är ovanligt i svenska och norska litterära verk från medeltiden. De norska och isländska sagorna innehåller även de en del beskrivningar av personers klädedräkt, men de rör de nästan uteslutande män, vilket gör det svårt att yttra sig om skillnader och

35 Se framför allt Burns 2002

36 *Namnlös och Valentin*. Skrifter utgivna av svenska Fornskriftsällskapet 51, Uppsala 1934.

37 *Flores och Blanzefflor*: Skrifter utgivna av svenska fornskriftsällskapet serie 1, band 61 Lund 1956, *Norse Romance III: Hærra Ivan*, red Marianne Kalinke, Cambridge 1999, *Hertig Fredrik av Normandie*. Skrifter utgivna av Svenska Fornskriftsällskapet Serie 1, band 11 och 49, Uppsala 1927

likheter mellan könen och deras dräkt.³⁸ Dessutom saknar de i allmänhet den romantiserade beskrivning av idealgestalter som finns i de höviska romanerna och ger en inblick i utseendeideal och dräktideal. Inte heller i den svenska *Namnlös och Valentin*, finns beskrivningar som visar på hur synen på manligt, kvinnligt och skönhet kom till uttryck genom dräkten. Däremot innehåller den ett exempel på att klä sig i det andra könets dräkt vilket motiverar att den inkluderas i undersökningen.

Att undersökningen begränsats till endast fyra romaner är främst en arbetsekonomisk fråga. Det finns, framför allt från Norge, ytterligare exempel på både översatta inhemska riddarromaner. Inventeringen av uppgifter om kläder och utseende i de undersökta romanerna visade dock att de var så få att det är tveksamt om det skulle vara motiverat att lägga ytterligare tid på att utvidga undersökningen till ett större antal romaner; i alla fall inom ramen för denna avhandling där huvudsyftet inte är att undersöka hur kön och kläder skildras i medeltida litteratur. För de principiella resonemang som förs om skönhet och dräkt är de undersökta romanerna tillräckliga för att belysa typiska drag.

Könet och kläderna i den höviska litteraturen

Hur kön och kropp framställs i höviska romaner har de senaste åren undersökts framför allt inom litteraturvetenskaplig forskning. Även klädedräkten i de höviska romanerna har studerats utifrån detta perspektiv. Det varierar hur mycket forskarna anser att litteraturen återspeglar synen på kläder i samhället, men att det finns ett samband är alla ense om.

James A Schultz diskuterar i artikeln *Bodies That Don't Matter. Heterosexuality before heterosexuality in Gottfrieds Tristan*, hur kropp och skönhet framställs i ett litterärt verk från tidigt 1200-tal. Han visar att skönhet

38 Så beskrivs t ex klädedräkt etc. hos arton kungar men endast två drottningar i *Heimskringla*. Monclair 1995, s 65. Ser man även till andra personer än kungar och drottningar är det troligt att skillnaden blir ännu större, då kvinnor i sig är sällsynta i den norröna litteraturens mycket manliga värld.

framställdes som likadan för båda könen. De drag som beskrivs är desamma och likadana för män och kvinnor. Även om det vid enstaka tillfällen förekom att specifikt manliga eller kvinnliga kroppsliga drag nämndes, som skägg eller bröst, ingick de inte i skönhetsidealet, som det framgår av de beskrivningar som ges av vackra personer i texten. De åtråvärda kropparna i Gottfrieds *Tristan* särskiljs inte genom kön. Schultz konstaterar dock att: ”invånarna i Gottfrieds värld måste kunna se skillnad på män och kvinnor, eftersom de alltid åtrår någon av det motsatta könet”, och att kön därför måste signaleras på något annat sätt än genom kroppens utseende.³⁹ Han menar då att det är klädedräkten som bekömar en könlös kropp. Vid den tid Tristan skrevs var klädedräkten emellertid närmast identisk för kvinnor och män, både vad det gäller konstruktion och utseende, vilket gör det svårt för kläderna att fylla denna roll. Schultz hanterar detta dilemma genom att hävda att även om klädedräkten för män och kvinnor var lika i så måtto att den var snävt skuren över överkroppen var det sätt den interagerade med kroppen något genusstyr.⁴⁰

”Kläder skapar genus i Gottfrieds *Tristan*, men inte beroende på materialet, skärningen eller den snäva passformen, eller de bekönade kroppsdelar de avslöjar. Genus skapas istället genom den skilda relationen mellan kläderna och kroppen. Om de bekläder kroppen samtidigt som de visar (disclose) den, skapar de en kvinna. Om de harmoniserar med kroppen och visar (reveal) benen, skapar de en man.”⁴¹

Schultz kontrasterar också det intryck Tristan gör: ” Kläderna ’samarbetar’ med en mans kropp och bekräftar dess ädelhet... subjektet för hjältemodiga handlingar” med hur Isolde framställs när hon träder fram vid hovet: ”... som ett byte att åtrå”⁴² och kopplar detta till klädedräkten. Att Isolde och

39 Schultz 1997, s 91

40 Schultz 1997, s 97. Det är för övrigt tveksamt om modet vid denna tid generellt sett var snävt över överkroppen, de flesta bilder från perioden visar att man övergivit det mycket figurnära snittet från 1100-talets senare hälft.

41 Schultz 1997, s 98, min översättning. Denna skillnad mellan mäns och kvinnors relation till sina kläder är för mig svår att se, både i *Tristan* och i citatet från Schultz ovan; vad är egentligen skillnaden mellan ”disclose” och ”reveal”?

42 Schultz 1997, s 98f

Tristan framställs så olika vid sina första framträdanden vid hovet behöver emellertid inte ha något med deras klädedräkt att göra. Det kan lika gärna förklaras dels med samhällets syn på män och kvinnor, dels mer specifikt med deras respektive roller i berättelsen. När Isolde beskrivs som ett ”byte” återspeglar det hennes förhållande till kung Mark och Tristan och den ömtåliga ställning hon på grund av detta hade vid hovet. Den första delen av Schultz analys, att det i klädedräkten inte är materialet, skärningen eller vilka kroppsdelar som framhävs som signalerar kön instämmer jag till fullo i, däremot ställer jag mig tveksam till att klädernas interaktion med kroppen var könsstyrd på det sätt Schultz menar. Det är svårt att belägga på ett som visar att det är just klädernas relation till kroppen och inte berättelsen i sig som skapar skillnaderna. De skillnader som Schultz observerar i hur kropp och kläder interagerar menar jag har sin huvudsakliga grund i den litterära genre som riddarromanen utgör och inte i faktiska kläder eller i hur dessa betedde sig på mäns och kvinnors kroppar.

E. Jane Burns går i sin studie av klädedräkten i 1100-talets höviska litteratur steget längre än Schultz och menar att kläder, rustning mm ”kan skapa en mängd olika klädda kroppar (sartorial bodies) i den höviska litteraturen, inte i termer av oföränderliga könsskillnader utan som grader på en glidande skala av dräkter.⁴³ Burns definierar här inte plagg som mans- eller kvinnokläder, utan menar att manligt och kvinnligt i 1100-talets föreställningsvärld inte var något absolut, utan att kroppar och kläder bildade en enhet som rörde sig på den tidigare nämnda ”glidande skalan av dräkter”.⁴⁴ Detta kan jämföras med hur Laqueur menar att ”man” och ”kvinna” enligt medeltida vetenskaplig uppfattning inte var varandras motsatser utan grader på en skala. Enligt denna kunde en individs positionering på skalan också variera inom könen, beroende på balansen av de fyra vätskor som ingick i den antika och medel-

43 Burns är mycket svår att översätta, i original lyder citatet: ”...might construct a range of sartorial bodies in courtly literary texts, not in terms of immutable sex differences but as spacing on a sartorial continuum”. Burns 2002, s 122

44 Burns 2002, s 121 f

tida sk humörläran, där kvinnor ansågs vara mer fuktiga och kalla och män torra och varma. Graden av hetta, som framför allt var den avgörande faktorn, gjorde t ex en man kunde vara mer eller mindre manlig, även rent biologiskt.⁴⁵ Trots att Burns menar att kläderna uttrycker och i någon mån ”skapar” fler slags kroppar än bara manliga och kvinnliga, definierar hon ändå gärna kläder som mans- respektive kvinnoplagg. Här finns en dubbelhet i hur hon anser att kläderna bekönas. Ibland är det deras relation till en bekönad kropp som gör ett plagg till mans- eller kvinnoplagg. Vid andra tillfällen är det den sociala kontexten som definierar ett plaggs könstillhörighet, som när hon i artikeln ”Lancelot as Ladies’ Man or Lady Man” definierar civil dräkt som kvinnodräkt.⁴⁶

Gemensamt för Schultz och Burns är att de endast utgår från hur litteraturen beskriver kläder och utseende och inte tar hänsyn till annat källmaterial som ger inblick i den aktuella periodens dräktskick och ideal. För att kunna tolka litteraturens beskrivningar av kläder och utseende rätt är det emellertid viktigt att ha kunskap om hur dessa såg ut. När både tillskrifning, material och färg är desamma för båda könen blir det svårt att definiera kläder som manskläder eller kvinnokläder, istället får man söka andra tecken som markerar kön. Orsaken till att kläderna gärna tilldelas rollen som det som skiljer könen åt är att kroppar och skönhet i medeltida litteratur ofta beskrivs likadant oberoende av kön. Skönhet, ett begrepp som under medeltiden dessutom rymde mer än bara det fysiska utseendet, bland annat även andliga kvaliteter och social position, var att döma av både litteratur och avbildningar universell och likadan för båda könen. När Jenny Jochens i artikeln *Before the Male Gaze: The Absence of the Female Body in Old Norse*⁴⁷ hävdar att det är något unikt för den norröna litteraturen att män beskrevs som vackra i högre grad än kvinnor och att kläder, snarare än fysiska attribut var det som

45 Laqueur 1994, framför allt kapitel 2

46 Burns 1997, Burns 2002, part III

47 Jochens 1991

karaktäriserade en vacker person av båda könen, stämmer detta alltså inte. Även i övrig europeisk litteratur ägnades lika mycket, eller mer, utrymme åt mäns skönhet och samma drag uppfattades som attraktiva för båda könen.

I Wolfram von Eschenbachs *Willehalm*, ett tyskt verk från 1200-talet, säger författaren rent ut när Rennewart, en av hjältarna, sätter sig bredvid sin syster att de ser ut som om de vore en och samma person, utom det att Rennewart börjat få skägg. Berättaren tillägger dessutom att ”det skulle ha varit bättre ifall [håren i hans skägg] inte varit där, för då kunde man ha tagit mannen för kvinnan, så lika var deras kroppar.”⁴⁸ Även i *Floris et Lyriope*, en fransk roman från 1200-talet, är bror och syster så lika att Floris utan vidare kan utge sig för att vara sin syster endast genom att bära hennes kläder.⁴⁹ I detta exempel ger kläderna en könsidentitet, men en falsk sådan. *Floris et Lyriope* gör också tydligt att det sätt kläderna ger denna identitet inte kan vara genom att framhäva kroppen och de kroppsliga skillnaderna mellan man och kvinna, för då hade förväxlingen inte kunnat äga rum, utan genom sociala signaler. Den visar också att man uppfattade (vackra, unga och aristokratiska) mäns och kvinnors kroppar som tillräckligt lika för att förklädnaden skulle vara helt trovärdig.

Även om det ideala utseendet var universellt gjordes ändå distinktioner mellan kroppar. Dessa grundades emellertid inte på kön utan status. I själva begreppet skönhet låg också en social värdering; med en ädel börd följde en ädel kropp och ett ädelt sinnelag. Om man studerar medeltida konst kan man ofta se att bönder avbildas som fula och klumpiga, något som även skulle reflektera deras inre. Klass var alltså något som återspeglades i kroppen lika mycket som, eller kanske i än högre grad, än kön. Klädernas viktigaste åtskiljande egenskap var också knuten till status.⁵⁰ Så var till exempel 1100-talets mycket snäva plagg framför allt ett tecken på att man tillhörde en elit och var

48 Schultz, s 94, min översättning

49 Burns 2002, s 124 -130

50 Schultz 1997, s 94

hövisk.⁵¹ De framhävde den vackra kropp som tillhörde en person av hög börd, oavsett kön.

Eufemiavisorna

Det som brukar kallas Eufemiavisorna är tre höviska romaner, vilka översattes omkring 1310 på uppdrag av den norska drottningen Eufemia, dotter till hertigen av Rügen. Av dessa är *Herr Ivan* översatt från franska, *Hertig Fredrik av Normandie* från tyska och vad det gäller *Flores och Blanzefflor* är originalspråket för just denna version okänt.⁵² Berättelsen är emellertid fransk, från mitten av 1100-talet och finns i versioner på många språk, bland annat engelska, högtyska, lågtyska och nederländska.⁵³

Även om Eufemiavisorna har utländska romaner som förlagor rör det sig inte om enkla översättningar, utan snarare om bearbetningar. Berättelserna är fantastiska och skildrar händelser långt bort från den nordiska aristokratis vardag. För att appellera till läsare eller åhörare från Sverige och Norge måste de ändå ha kunnat föreställa sig de kläder som huvudpersonerna bar. Material och färger mm måste också ha en positiv laddning. Likaså bör personers utseende ha motsvarat de rådande idealen och inte alltför mycket avvikit från vad som man uppfattade som rimligt och möjligt.

Romanerna översattes alltså i en aristokratisk miljö och den grupp som kom i kontakt med den höviska litteraturen var ännu mindre och mer socialt avgränsad än den grupp som är representerad i diplomaterialet. Både konstvetaren Herman Bengtsson och historikern Bjørn Bandlien ger emellertid exempel på att i alla fall delar av det höviska idealet spred sig utanför aristokratin, åtminstone till de större städernas högre borgerskap.⁵⁴

Alla tre romanerna innehåller beskrivningar av personers kläder och i viss mån utseende. Beskrivningarna av kläder visar romanens tendens att be-

51 Waugh 1999, s 10

52 *Hærra Ivan* s 3 ff

53 de Vries 1966, s 53

54 Bengtsson 1999, s 237, Bandlien 2001, s 183-189

skriva kläder och föremål som vackrare och mer dyrbara än i verkligheten, t ex nämns mantlar i samitum, ett material som i svenska och norska diplom inte förekommer annat än som kyrklig skrud.⁵⁵ Likaså är sobel betydligt vanligare än i diplomerna.

Flores och Blanzefflor är den av romanerna som innehåller minst upplysningar om kläder. Visserligen beskrivs klädesplagg, men sällan i detalj eller tillsammans med en person, de ingår istället i uppräknningar av kostbara föremål. Mer uppmärksamhet ägnas t ex Flores hästs utrustning än hans kläder. Romanen innehåller emellertid en scen som tydligt visar hur skönhet uppfattades som könlös: Efter att Flores lyckats ta sig in i det palats där hans älskade Blanzefflor hålls fången mötte han hennes bästa väninna Klares. Hon sammanförde honom med Blanzefflor och de drog sig tillbaka till ett sovrum. Nästa dag skulle Klares och Blanzefflor betjäna konungen av Babylonien, som ägde både palatset och de unga kvinnor som bodde där, vid hans morgontoalett. När Klares skulle väcka Blanzefflor var hon emellertid så utmattad efter natten att det var omöjligt att få liv i henne. Första gången detta hände godtog kungen Klares ursäkt, men andra gången skickade han en av sina män för att hämta Blanzefflor. Denne begav sig till hennes sovrum och såg Flores och Blanzefflor ligga där tillsammans. På grund av Flores skägglöshet och skönhet, drog han slutsatsen att det var två kvinnor som låg där.⁵⁶ Han återvände då till kungen och berättade att han sett Blanzefflor och Klares ligga och sova i varandras armar, samt tillade att han aldrig sett en så öm kärlek som dessa två hade för varandra.⁵⁷ Eftersom Klares redan befann sig hos konungen väcktes hans misstänksamhet och han beväpnade sig och begav sig till Blanzefflors kammare. Väl kommen dit öppnade han ett fönster så att

55 Sidentyg. En inlagsvävnad i kypert med två varpar. Kan vara antingen enfärgad och mönstrad. Geijer 1994, s 75

56 "... Tha han them sofuande liggia sa, han thænkte, thet vare iomfrur twa, thy at han hafdhe ey skeg a sik – the vænasta iomfru var han lik..." *Florez ok Blanzefflor*, rad 1597-1600.

57 "Ij mina dagha iak aldre sa iæmpn hiærtelik kær amur, som Klares hafuer ok Blanzaflur! The liggia ok sofua swa søtelik; Ij annars arm huarligger sik..." *Florez ok Blanzefflor* rad 1604-1608.

solen kunde skina in och tittade sedan på de två, undrande vem den vackra unga kvinnan som låg bredvid Blanzefflor var. I hans ögon var Flores var vackrare än alla de fyrtio jungfrur han hade i sitt palats.⁵⁸ Dock ville konungen, även om Flores såg ut som en vacker kvinna, förvissa sig om att det inte var en man som låg där. Han lyfte därför på täcket och avslöjade därmed Flores rätta kön. Både Flores och Blanzefflor var därmed dömda till döden. Denna utförliga skildring, där det flera gånger betonas hur lik Flores är en kvinna saknas både i *Floire et Blanchfleur* och i den engelska *Floris and Blanchfleur*. Visserligen behövde kungen även i dessa versioner dra av dem täcket för att se att det var en man som låg tillsammans med Blanzefflor, men förväxlingen mellan Klares och Flores saknas och att Flores ser ut som en kvinna betonas inte lika starkt i samband med avslöjandet. Däremot framhävs likheten i utseende mellan Flores och Blanzefflor upprepade gånger i *Floire et*

Bild 7.3 En man och en kvinna samt två unga män ur Hardenberger Codex

Hardenberg Codex, fol 24 r och 32 r

58 "Huath mø mon thæsse væra?" thy han var fæghre at se op a æn nakar the mø, han fõrra saaff the fyretighi ther var inne..." *Flores ok Blanzefflor* rad 1634-1638.

Blanchfleur.⁵⁹ Om den mer elaborerade versionen av avslöjandet är den okände översättarens eget verk, eller om den fanns i den version han hade som förlaga vet vi inte. Berättelsens syn på den ideala skönheten som icke köns-specifik stämmer dock väl med det fåtal profana bilder från nordisk hovmiljö som finns från första hälften av 1300-talet; som illustrationerna Hardenberg Codex. Där saknar ansikten och kroppar specifikt manliga eller kvinnliga drag och det är istället delvis klädedräkten, men framför allt den sociala kontexten som sorterar de avbildade personerna som män respektive kvinnor. På bild 7.3 är de viktiga könsskiljande detaljerna hårets längd och hans kortare överkjolet. Tillsammans med hennes jungfrukrona, som framför allt markerar social status då långt ifrån alla kvinnor bar en sådan, och kontexten, som är lagstiftning om giftermål, blir de två personernas kön tydligt markerade för den samtida betraktaren. Lösryckta ur sitt sammanhang blir det emellertid svårare att könsbestämma de människor som avbildas i handskriften. Tyvärr är detta den enda bilden som avbildar en kvinna, men det finns gott om bilder på män, som utan denna bild som jämförelse lätt skulle kunna tas för kvinnor, i synnerhet som helt fotsida kläder på män är något ytterst ovanligt. Vare sig ansikten eller kropp och kroppshållning skiljer sig mellan de unga männen till höger och den krönte unga kvinnan till vänster.

Herr Ivan återger en av de mest kända medeltida riddarberättelserna, den om Ivan Lejonriddaren. I denna roman finns fler beskrivningar av personers klädedräkt, framför allt Ivans, men även flera kvinnors kläder. Tyngdpunkten ligger på att framhäva status, flera gånger talas om kläder som "en riddare kunde bära med ära".⁶⁰ Både kvinnor och män med hög status bär oftast scharlakan, röd eller brun, och hermelin och Ivan bär även kläder i samitum. Ivans dräkt, som är den enda högstatusmannens dräkt som beskrivs, omnämns dock bara som "kläder". Två huvudbonader och flera tillbehör nämns dock, en hatt och en "huvo" med dyrbara bårder samt bälte och pung med

59 Burns 2002, s 224

60 Ett snarlikt uttryck finns i Mathias Kettilmundssons testamente från 1327, där en Gerard Zwærin får 200 mark till kläder "pro ordine militari apto", SD 4 nr 2601

ädelstenar. Två gånger nämns också att han bär en dyrbar guldbrosch. De andra manliga personerna vars dräkt beskrivs är två tillfångatagna riddare som är iförda trasiga skjortor och en vildman med en märklig utstyrsel bestående av kohudar skurna i remmar. Kvinnor nämns mer sällan än män, men det är fler högstatuskvinnor som får sin dräkt beskriven. När det gäller dessa talas inte om en hel dräkt i något material, utan enskilda plagg får representera hela dräktens exklusivitet; ett ”skin”⁶¹ eller en kort mantel. En grupp kvinnor som hålls i fångenskap har också kjortlar som är trasiga och lappade så att lapparna täcker varandra. I romanen saknas detaljerade beskrivningar av personers utseende och kläderna de bär. Vare sig den kvinnliga eller manliga kroppen beskrivs och vi kan därför inte se några exempel på hur kläderna framhäver eller skapar kön. Klädedräkten i *Herr Ivan* används inte för att uttrycka kön utan för att uttrycka status.⁶²

Hertig Fredrik av Normandie innehåller fler dräktbeskrivningar än de övriga romanerna. De är dock, precis som de i *herr Ivan*, svepande och nämner sällan enskilda plagg utan endast material och färger. De plagg som nämns i samband med män är vapenrockar, skjorta och kappa. Hertig Fredriks rustning beskrivs däremot ingående. Kvinnor har på sig scharlakanskläder, sidensärk och mantel eller kappa. Av de senare beskrivs manteln som besatt med guld och ädelstenar medan kappan är av siden. Denna kappa tillhör en dvärgdrottning och även dvärgkonungen har sidenkappa. Sidensärken, som bärs av hertig Fredriks utvalda dam Floria, är så genomskinlig att man kan se hennes snövita hud genom den. Särken och Florias kropp ser vi genom hertigens ögon, hela skildringen är erotisk och innehåller drag av voyeurism, då hertigen bär en osynlighetsring och därför kan beskåda henne utan att hon vet om det. När han sedan, fortfarande osynlig, förför henne blir det ojämna maktförhållandet mellan dem ännu tydligare då hon inte kan värja sig mot en osynlig och den hjälp hon tillkallar tror att hon inbillar sig att det är en man i rummet.

61 Troligen en slags mantel, se kap. 3, ordet *skingr*.

62 Jämför Schulz 1997

Skildringen av Florias kropp begränsar sig emellertid till att hon var ”vit som snö” och hade röda läppar, drag som även ingår i beskrivningar av den ideala mannen.⁶³ Burns menar att vit hals, bröstorg och händer är typiskt för beskrivningen av kvinnor och att även om de är klädda beskrivs deras kroppar som om de vore nakna. Hon jämför kvinnans nakna hud med riddarens rustning och menar att de fyller samma funktion; att ge personen social status som man eller kvinna. Riddarens manlighet är, enligt henne, beroende av att han bär rustning. När han tar av sig den och ikläder sig civila kläder förlorar hans kropp sin manlighet. På motsvarande sätt som rustningen skapar riddaren/mannen är det exponeringen av den nakna huden som skapar den högättade kvinnan.⁶⁴ Vit hud är dock inte något som endast kännetecknar den högättade damen utan även mannen.

Hertig Fredrik innehåller alltså, till skillnad från de andra Eufemiasvisorna, både naken hud och ingående beskrivningar av huvudpersonens rustning. Att dra några generella slutsatser av den typ Burns gör är dock omöjligt av de tre passager det rör sig om. Visserligen beskrivs Florias vita hud och röda läppar, men hennes ”rika kläder” och sidensärk är lika mycket en del av ideala hjältinnan som hennes kropp. Hennes status som hjältinna grundas främst i hennes sociala klass, som dels sägs rent ut, dels framhävs genom beskrivningen av hennes dyrbara kläder. Likaså är de noggranna beskrivningar som vid två tillfällen ges av hertig Fredriks rustning snarare ett sätt för författaren att framhålla hertigens rikedom än hans fysiska manlighet. Hans rustning signalerar framför allt klass och han är inte mindre man klädd i ”de bästa kläder man sett”, än när han bär rustning. Det är Florias och Fredriks sociala status, förmedlad genom de kostbara materialen, vare sig det rör sig om kläder, underkläder eller rustning, som gör dem till ett idealt höviskt kärlekspar. Förvisso är att de är av olika kön en förutsättning för kärlekshistorien, men

63 Colby 1965, kap. 2

64 Burns 1997, s 118 ff

det är i lika hög grad deras sociala position då den höviska kärleken inte kan existera mellan personer utanför aristokratin.⁶⁵

Av undersökningen att döma är alltså den viktigaste rollen för klädedräkten i *Eufemiavisorna* är att markera status och inte kön. Klädedräkten används inte för att framhäva kroppsliga skillnader mellan könen, sådana diskuteras inte i romanerna. Vid de få tillfällen där texten säger något om mäns respektive kvinnors fysiska utseende, vilket endast sker i *Flores och Blanzefflor*, är det likheten och inte skillnader som betonas. Enkönsmodellen med sitt universella ideal går alltså att hitta i *Eufemiavisorna* och resultaten skiljer sig inte från Burns och Schultz undersökningar av fransk respektive tysk hövisk litteratur.⁶⁶ Till skillnad från dem ser jag emellertid att även klädedräkten under högmedeltiden präglades av enkönstänkande; själva plaggen var så lika för män och kvinnor att de kan sägas sakna kön. Klädedräkten användes i romanerna inte för att markera kön eller beköna en könlös kropp. Beskrivningar av dräkt, liksom av annan utrustning, hade i dessa tre romaner som främsta syfte att placera de olika individerna på en social skala och inte att definiera dem som män eller kvinnor.

Namnlös och Valentin anses vara ett inhemskt svenskt verk, men berättelsen är av en typ som är mycket vanlig i Europa. En oskyldigt anklagad drottning och barn som får växa upp i vildmarken förekommer till exempel i den mycket populära berättelsen om Svanriddaren.⁶⁷ Kläder spelar i sig ingen stor roll i berättelsen. Precis som i *Flores och Blanzefflor* beskrivs hästens utrustning mer noga än personernas kläder, som bara omnämns som kläder. Alldeles i slutet finns det emellertid en liten bihistoria om hur Namnlös hustru Rosemund, som han lämnat, ger sig ut för att leta efter honom förklädd till man. Hon klär ut sig till manlig lekare medan hennes kvinnliga tjänare spelar

65 I de fall där parterna har olika social status är detta endast skenbart då det senare visar sig att den lägre stående parten blivit bortlämnad vid födelsen etc. Se t ex *Fresne* av Marie de France.

66 Burns 1997 och 2002, Schultz 1997

67 Crane 2002, s 113 ff

rollen av lekarens hustru. Hennes förklädnad till man är lyckad och hon avslöjas först då Namnlös tittar närmare på henne och anmärker att hon är lik en kvinna.⁶⁸ Detta skulle kunna tolkas som att kroppen och det biologiska könet dominerade över klädernas sociala kön och i sådana fall visa på en förändring i synen på könen mellan det tidiga 1300-talet och 1400-talet. Till skillnad från när Flores avslöjas som man när han ligger och sover bredvid Blanzeflor sker nämligen avslöjandet här när hon är fullt påklädd, hon avslöjas *trots* kläderna. Detta skulle kunna visa på en förändring av synen på det manliga och kvinnliga, där kroppslig olikhet fick ett större utrymme i bilden av vad som var manligt och kvinnligt. Förklädnaden skulle ha setts mer som ett döljande av det grundläggande könet än ett antagande av en manlig social identitet. Å andra sidan hade Rosemund varit förklädd som man länge utan att avslöjas och det var först när hon mötte sin egen make som hon avslöjades som kvinna. Orsaken skulle alltså istället kunna vara att hon var hans hustru och det därför existerade speciella band mellan dem. Avslöjandet är också nödvändigt för att berättelsen ska kunna avslutas. För att kunna se om det skedde en förändring i medeltida litteratur rörande hur förklädnad förhöll sig till kön måste betydligt fler romaner undersökas, något som det inte finns utrymme för i denna avhandling.⁶⁹

Hur markerades kön i dräkten?

Både i litteraturen och i konsten var utseendeidealet, med en del undantag, detsamma för män och kvinnor under medeltiden. I synnerhet gäller detta perioden fram till 1300-talets mitt, men även därefter var den eftersträfvade

⁶⁸ *Namnlös och Valentin*, s 154

⁶⁹ Valerie Hotchkiss undersöker i *Clothes Make the Man. Female Cross Dressing in Medieval Europe* kvinnor som förkläder sig till män. De undersökta källorna är emellertid religiösa texter av olika slag, bland annat helgonbiografier och tyngdpunkten ligger på kvinnors försök och förmåga att tillägna sig manliga dygder och frihet i samhället, inte på skönhetsideal. Hennes resonemang och resultat är därför inte omedelbart relevanta för de frågor som ställs i detta kapitel.

kroppsformen likadan, skillnaden utgörs framför allt i att skägg under andra hälften av 1300-talet blir mode även för yngre män. I hövisk litteratur framställs män och kvinnor som till förväxling lika. När en person beskrivs som vacker är de drag som beskrivs ett tecken på en aristokratisk bakgrund och inte på vilket kön han eller hon har; egenskaperna hos en vacker kropp och ett vackert ansikte var desamma oavsett kön. Detta skiljer medeltiden radikalt från framför allt perioden efter 1800. Efter 1800 ansågs olika drag attraktiva för respektive kön, och även när de var desamma, som 1840-talets smala midja, så var det stor skillnad i hur de tolkades och vilka värderingar som lades i dem. Ett uttalande som: ”varje kön har sin egen bestämda skönhet. Den enda meningsfulla utgångspunkten måste vara att det som utgör skönhet hos det ena måste vara fulhet hos det andra och vice versa”⁷⁰, från en amerikansk tidskrift från 1847, utgör en talande kontrast mot omdömet om Flores i *Flores och Blanzefflor*; att han var ”vackrare än alla jungfrur han (kejsaren) skådat”. Det var naturligt att Flores kunde förväxlas med en vacker kvinna eftersom skönhet inte ansågs vara könsspecifik. Det innebar heller inte ett ifrågasättande av hans manlighet, Flores är en representant för tidens manliga ideal, den välborne riddaren.⁷¹

Då den ideala kroppen och det ideala utseendet var så lika har frågan om vad i utseendet som var könsskiljande ofta besvarats med ”kläderna”. Vanligen diskuteras emellertid inte *vad* som gör att en dräkt är manlig eller kvinnlig i dräkthistorisk litteratur, istället tas det för givet att ett mer kroppsnära mode också uppfattades som och hade till syfte att framhäva de kroppsliga skillnaderna mellan män och kvinnor. Detta är ett typiskt exempel på hur moderna uppfattningar styr hur vi ser på andra tider och hur vi genom att inte ifrågasätta det som verkar uppenbart missar viktiga saker; i det här fallet hur man uppfattade kön under medeltiden och hur denna uppfattning påverkade både synen på skönhet och kläder och klädedräktens rent konkreta utseende.

70 Steele 1985, s 102

71 *Flores ok Blanzefflor*: rad 1634–1638

Klädedräkten bestod under medeltiden som sagt av i stort sett samma plagg för män och kvinnor. Plaggens utformning var så lika att de utan problem kunde testamenteras från män till kvinnor (och även mer sällan från kvinnor till män). Ändå användes dräkten för att markera kön. Litterära skildringar där en person med hjälp av kläder antar en annan könsidentitet visar ändå att det fanns tydliga könsskillnader i klädedräkten som helhet. Då de enskilda plaggen oftast var identiska till utseendet måste man fråga sig var någonstans det könsskiljande i dräkten fanns. Då det i romanerna är fullt möjligt för en ung man att utge sig för att vara en ung kvinna bara genom att bära hennes kläder, kan det särskiljande heller inte ligga i hur plaggen framhäver kroppsliga skillnader, eller i att deras interaktion med kroppen, som Schultz menar skulle vara styrt av bärarens kön. Även om händelserna i romanerna ofta har inslag av det fantastiska måste de grundläggande dragen och förutsättningarna förefalla rimliga och möjliga för att läsaren eller åhöraren ska kunna acceptera dem.

Men om det könsbestämde i dräkten inte fanns i klädernas snitt, färg och material och inte i hur de framhävde en tydligt bekönad kropp, var fanns det då? Vilka plagg markerade kön? I inledningen till detta kapitel poängterades vikten av att skilja mellan vad som är markering av kön och vad som ”bara” är en del av tidens modeideal. Genom att ”rensa bort” det som var gemensamt för båda könen i den medeltida dräkten kan vi se vad som faktiskt skilde dem åt. Hur ett samhälle markerar kön i klädedräkten säger något om vad man menar är grunden för, och kärnan i, att vara man och kvinna.

Gemensamt för båda könen var under nästan hela medeltiden den eftersträlvade kroppsformen och de ideala ansiktsdragen, dvs utseendeidealet. I klädedräkten var livplaggens, dvs de plagg som täcker större delen av kroppen, skärning, material och övergripande utseende gemensamt. Gemensamt var också att man bar huvudbonad efter att man lämnat ungdomen bakom sig samt bärandet och utformningen av smycken som spännen och ringar. De viktigaste skillnaderna var livplaggens längd, där kvinnors plagg var längre,

och huvudbonadens utformning. Då vissa accessoarer hade anknytning till könsspecifika områden överfördes också dessa områdens könsbundenhet till plagget ifråga. Det tydligaste exemplet är hur ett bälte buret på höften anses vara könsöverskridande och olämpligt för kvinnor eftersom det är den placering svärdsbältet hade. Det fanns inget manligt i bältet i sig och det framhävde inte något unikt manligt kroppsdrag, istället var det bältets koppling till en manlig social roll som könsbestämde det.

Skillnaden i livplaggens längd var en förhållandevis enkel signal. Mäns kortare livplagg var en etablerad könsskillnad sedan antiken och de signaler de gav var framför allt aktivitet, som kontrast till en tänkt kvinnlig passivitet. Skillnaden i längd påverkade dock inte vilken form kläderna i övrigt hade eller hur den klädda kroppen framställdes; både korta och långa mansplagg och långa kvinnoplagg var en del av samma ideal. Längd är också något relativt, variationen *inom* mansplaggen var större än skillnaden mellan de längsta mansplaggen och kvinnoplagg. Längd, liksom vidd, signalerade för båda könen värdighet och hög status då mer tyg krävdes för att sy dem och möjligheten till arbete var, åtminstone synbart, begränsad.

Huvudbonader var den kategori plagg som tydligast markerade bärarens kön. Under hela perioden var det rent utseendemässigt mer som skilde mäns och kvinnors huvudbonader åt än vad som förenade. Män bär på bilder ofta någon form av hatt, medan kvinnans huvudbonad vanligen avbildas i slöja, ibland i kombination med någon dekorerad håruppsättning. Ett av undantagen var hättan, som även om kvinnor sällan avbildas i hätta innan 1400-talet, av diplomerna att döma bars av båda könen. I Arboga stads tänkebok, från 1400-talets andra hälft definieras dock hättor som mans- eller kvinnohättor, något som inte förekommer i diplomerna.⁷² Hättan var för kvinnor framför allt en yttre huvudbonad, då i alla fall gifta kvinnor bar den ovanpå slöja och haklin. Detsamma gäller för mössor och hattar när de avbildas på

72 Manshätta AT 18/9 1469, kvinnohätta 7/11 1468, 5/2 1472, 13/7 1472 och 1/9 1477

kvinnor. Slöjan var en så grundläggande del av den kvinnliga huvudbonaden att man sällan ser kvinnor utan den på bild, undantaget när man ska betona hennes status som jungfru.

Kön var naturligtvis inte huvudbonadernas enda symboliska uttryck, andra var status och ålder, signaler som både mäns och kvinnors huvudbonader gav. Materialet i huvudbonaden, liksom hur väl den följde rådande mode var ett tecken på bärarens sociala rang och gemensamt för båda könen är att unga, ogifta personer ofta avbildas utan huvudbonad, medan äldre mer etablerade personer bar huvudet täckt. I kvinnans fall var ”rätten” att bära sitt hår utsläppt och bart direkt kopplat till hennes äktenskapliga status. En gift kvinna bar slöja eller någon annan huvudbonad, mer eller mindre täckande beroende på det rådande modet, ålder och hennes sociala status. Ordet ”äktenskapliga status” istället för ”sexuella status” är medvetet valt, bärandet av en gift kvinnas huvudduk var en signal av hennes sociala status, som var högre för en gift kvinna än en ogift (även om kyrkan värderade jungfrudom högre än äktenskap), och inte i sig en signal om att hon var sexuell aktiv. Det var stor skillnad på den sociala statusen hos sexuellt aktiva kvinnor som var gifta och de som inte var det och att skilja mellan dem var ofta målet för dräktingar där sådana fanns. Äktenskapet innebar en förändring i en kvinnas sexuella status, men förändringen i social status var den primära. Det var den som förändringar i dräkten signalerade, inte den sexuella. I isländska sagor sägs att kvinnor lade av sin huvudbonad och åter visade sitt hår då de antingen var änkor eller frånskilda, dvs åter var tillgängliga på äktenskapsmarknaden.⁷³ Huruvida dessa litterära källor återspeglar ett verkligt medeltida bruk på Island vet vi inte. Det visar i alla fall på att det var den sociala förändringen och inte den sexuella som markerades med huvudduken. Från övriga Europa finns inga uppgifter om att änkor skulle ha återgått till att gå barhuvade och i själva verket avbildas de ofta med mer heltäckande huvud-

73 Jochens 1991, s 16

bonad än gifta kvinnor. Detta kan å andra sidan också tänkas representera ålder snarare än änkestånd.

Tidigare forskning har ansett att mäns och kvinnors kläders symboliska värde styrs av helt olika principer. Enligt dräkthistorikern James Laver styrs kvinnors dräkt av ”den erotiska eller förförelseprincipen”, medan mäns dräkt styrs av en hierarkisk princip, dvs att den markerar hans position i samhället.⁷⁴ Detta har naturligtvis bemötts och motbevisats sedan 1960-talet då Laver framförde teorin, men föreställningen är seglivad. I *A history of women II. Silences of the Middle Ages*, från 1992, kan vi läsa att ”kvinnors dräkt markerade sexuell status och inte hierarki”.⁷⁵ Även om en kvinnas sexuella status markerades i dräkten, vilket man med viss modifikation ändå kan säga att den gjorde, utesluter det emellertid inte att dräkten också markerade hennes placering i den samhälleliga hierarkin. Denna fokusering på sexualitet som det primära uttrycket för kvinnans dräkt har lett till att man förbiset andra signaler i dräkten eller omtolkat dem som sexuella. I själva verket finns det i *både* mäns och kvinnors dräkt en sexuell och en social symbolik. Exempelvis signalerar munkkåpa och tonsur både en social position och sexuell status, dvs celibat. Ståndsmarkeringen, om man vill, den hierarkiska principen, är emellertid den primära för båda könen, då alla kläder säger något om bärarens sociala position, medan endast vissa typer av kläder också bär meddelanden om bärarens sexuella status.

Vad som anses vara mans- respektive kvinnokläder är alltid en kulturell konvention. Det finns inget ”naturligt” manligt eller kvinnligt i kläder. Vad ett samhälle väljer att använda som könsskiljande signaler i dräkten beror på vad som man anser vara relevanta skillnader mellan män och kvinnor. Som vi kunnat se är det huvudbonaderna som tydligast och konsekvent genom hela medeltiden signalerar bärarens kön. Även andra mindre dräktdelar, som bälten har under perioder fungerat som tecken på kön. Livplaggen markerar kön

74 Steele 1989, s 42

75 Hughes 1992, s 151

framför allt genom hur långa de var, medan formen i övrigt är densamma. Inget av dessa sätt att visa kön har någon koppling till kroppsliga skillnader mellan könen. Ett kortare plagg visar mer av benen, men det finns inget grundläggande *manligt* i ben; båda könen har dem. Nuförtiden visar istället kvinnodräkten ofta mer av benen än männens dräkt. De symboler som under medeltiden användes för att särskilja könen var, i den mån vi kan tolka dem, knutna till ett socialt sammanhang och hade ingen omedelbar relation till kroppen. Den gifta kvinnans huvudduk är ett bra exempel. Den signalerade både hennes kön och civilstånd och dessutom, beroende på vilket material den var gjord i och hur väl den följde modet, hennes sociala position och ekonomiska möjligheter. Den framhävde däremot inte att hennes kropp var en kvinnas. Kön markerades genom att placera individen i en social kategori, en kategori där kön bara var en del och även civilstånd, ålder och social position ingick.

Orsaken till detta var att de sociala skillnaderna mellan män och kvinnor uppfattades som större än de kroppsliga. Män och kvinnors kroppar ansågs vara i stort likadana, bestående av samma organ med samma funktioner, det enda som skilde dem åt var utvecklingsgraden. Mannens kropp ansågs visserligen vara mer utvecklad än kvinnors, men detta var inte orsaken till mannens överordning i samhället. Könsmaktsordningen var gudomligt sanktionerad och de kroppsliga skillnaderna var förhållandevis irrelevanta och en följd av denna hierarki, snarare än dess orsak. I föreställningar om kön var Guds ordning referenspunkt, snarare än kroppen. Detta skiljer sig från en senare uppfattning där orsaken till kvinnans underordning är att hennes kropp är svagare, mindre lämpade för att tänka, leda etc. Den medeltida (och antika) synen på könen som kroppsligen lika men socialt olika förklarar både varför medeltidens dräkt och övriga utseendeideal var detsamma för män och kvinnor och varför klädedräkten signalerade kön genom symboler som hänvisade till en social position och inte till kroppsliga skillnader. Kroppar var inte ointressanta, en vacker kropp var en viktig del av det höviska idealet, men det var samma typ av kropp som uppfattades som vacker oavsett kön. Kläde-

dräkten återspeglade detta gemensamma ideal och det fanns inget värde i att dräkten framhävde skillnaderna mellan mäns och kvinnors kroppar, eftersom den för klädedräkten viktiga uppgiften att skilja mellan könen skedde i relation till det *sociala* könet, inte det biologiska. För att citera Laqueur så var genus det primära, medan kroppen var ett bifenomen.⁷⁶

Mot slutet av medeltiden och början av den nya tiden kan man ana att det likartade idealet för män och kvinnor började brytas upp och yttre könskillnader började markeras i dräkten. Om detta var en bestående förändring eller bara en tillfällig variation ligger utanför denna avhandlings tidsram. En yttlig överblick över de följande århundradena visar dock att perioder då mäns och kvinnors kläder framhävde och skapade samma kroppsideal växlar med perioder då de framställdes mer olika. Av en sådan yttlig översikt kan man inte med säkerhet avgöra vad som var könsmarkörer och vad som var en del av den moderna kroppsformen oavsett kön. Vidare undersökningar och analys är därför nödvändig. Framför allt gäller detta perioden innan 1800 för vilken denna typ av frågor inte studerats i någon större utsträckning. Till skillnad från Laqueurs bild av ett brott inom den vetenskapliga uppfattningen om könen som äger rum vid sekelskiftet 1800, visar klädedräktens förändring på en långsam process, en gradvis utveckling som går från likartade dräkter och likartade utseendeideal till en uppfattning om mäns och kvinnors skönhet, kroppar och dräkter som helt väsensskilda.⁷⁷ De förändringar som kan ses i 1400-talets dräkt är då de första signalerna på ett nytt sätt att se på könet, grundat i kroppen och inte i det sociala sammanhanget eller i en gudomlig hierarki.

76 Laqueur 1994, s 20

77 Laqueur 1994, s 17ff

Sammanfattning

I detta kapitel har klädedräkten studerats ur ett könsperspektiv utifrån sinsemellan olika källor; huvudsakligen testamenten och höviska romaner. Jämförelser har även gjorts med konst och bevarade plagg. Bredden på materialet innebär att flera sociala grupper är representerade. När det gäller romanerna kan man utgå från att de främst speglar uppfattningar vid hovet och inom den högre aristokratin, medan testamentena kommer från ett bredare skikt som också innefattar lågfrälse, präster av olika rang, borgare och mer välbärgade bönder. Även jämförelsematerialet representerar olika grupper i befolkningen. De bevarade plaggen härstammar vanligen från en lantlig miljö, oftast från den europeiska periferin, med de grönländska dräktyfnden som ett extremt exempel. Konsten har i detta kapitel använts framför allt för att studera utseendeideal och är därför begränsad till konst som avbildar aristokratiska personer och helgon i aristokratisk dräkt.

En studie av kläddräkten och utseendeidealet i Västeuropa visar att dessa under större delen av medeltiden var likartat för män och för kvinnor. Dräkten bestod av samma typ av plagg och dessa var konstruerade på ett likartat sätt. Det ideala utseendet var också likartat. För större delen av perioden skulle både män och kvinnor ha en långsmal figur med insvängd midja och rundade höfter, blont lockigt hår, vit hy och små rosenknoppsmunnar. Skägg var, med undantaget av en period under 1300-talet, något som endast bars av äldre män, medan skönhetsidealet var den skägglöse ynglingen. En vacker kropp var vacker på samma sätt och hade samma drag oavsett om det var en man eller en kvinna som avbildades eller beskrevs. På bilder som inte skulle skildra skönhet finns en tydligare markering av biologiskt kön, som t ex i groteska figurer eller oanständiga bilder. Även om klädedräktens utseende förändrades under medeltiden och under vissa perioder var snäv och under andra mer löst fallande var utvecklingen gemensam för både kvinnor och män och det estetiska intryck som eftersträvades var detsamma. Denna utveckling bröts

under 1400-talet och under århundradets andra hälft började könens kläde-
dräkt skilja sig allt mer åt. Den långa dräkten försvann allt mer för männen
och kvinnornas dräkt framhävde bysten mer än tidigare. Vid övergången till
1500-talet framträdde ett nytt dräktideal. Istället för de smala och uppåtsträ-
vande linjer som varit idealet under gotiken markerade nu dräkten bredd och
horisontella linjer hos båda könen. Den gjorde det emellertid på ett sätt som
istället för likhet markerade skillnader. Mannens dräkt markerade axlarnas
bredd, medan kvinnans istället betonade en smal midja och breda höfter. Drag
som tidigare framhävts hos båda könen, som den smala midjan blev nu en
könsmarkör.

En studie av klädesplagg som testamenterats mellan könen visar att det
var förhållandevis vanligt att man testamenterade sina egna plagg till en person
av motsatt kön. Över tio procent av de vanligaste plaggen testamenterades
över könsgränserna. Denna siffra avser endast de säkra fallen där det uttryck-
ligen står att det är givarens egna plagg som ges. Det vanligaste i testament-
ena är att man endast räknar upp plaggen utan att det står att det var givarens
egna; det var underförstått. Därför är det verkliga antalet fall där män ger
plagg till kvinnor och kvinnor till män fler än de som säkert kan beläggas.
Det var vanligen män som testamenterade plagg till kvinnor, det motsatta är
ovanligt. Även generellt var det betydligt vanligare att män testamenterade
över könsgränserna; kvinnor testamenterade i stor uträkning endast till per-
soner av det egna könet. Även om andelen plagg som med säkerhet kan sägas
ha testamenterats över könsgränserna endast var 12 % av det totala antalet
testamenterade plagg stärker det faktum att kläder testamenterades mellan
könen tesen om klädedräktens enkönskaraktär.

De plagg som testamenterades över könsgränserna var i första hand
kjortlar, hättor, kappor och mantlar. I kapitel 3 såg vi att mantel och kappa
hörde till de plagg där det syntes en tydlig skillnad mellan könen. Manteln
var i huvudsak ett kvinnoplagg och kappan ett mansplagg. Hättan och kjorteln
bars av båda. Hättan, mantel och kappan har de gemensamt att de, genom att

vara huvudbonader och lösa ytterplagg, inte framhävde eller behövde ha någon relation till de kroppsliga skillnaderna mellan könen. Kjorteln, som var ett livplagg borde däremot, om dräkten hade till syfte att framhäva kroppslig olikhet, också vara konstruerad på olika sätt för män och för kvinnor och däremot vara mindre vanlig som gåva mellan de olika könen. Att en kjortel testamenterades över könsgränserna var också bara hälften så vanligt som att en mantel eller kappa gjorde det, och bara en tredjedel så vanligt som hättan. Det tyder på att kjorteln *var* mer könsspecifik, kanske beroende på att den under den senare delen av medeltiden hade ett kroppsnära snitt. Även om utseendeidealet och kjortelns snitt var lika gjorde skillnaden i storlek mellan män och kvinnor att snäva plagg var svårare att testamentera till en person av motsatt kön. Eftersom männens kjortlar dessutom blev kortare efter mitten av 1300-talet blev det omöjligt för kvinnor att bära mäns kjortlar. Även om den eftersträlvade kroppsformen var densamma för båda skilde sig längden för mycket. På grund av källmaterialsituationen går det inte att se om de förändringar som skedde under slutet av 1400-talet när det gäller markering av kön i dräkten även påverkade benägenheten att testamentera plagg till personer av motsatt kön.

Studier av europeisk hövisk litteratur har visat att skönhet i dessa inte var något könsspecifikt. När en person beskrevs som vacker var de drag som beskrivs ett tecken på en aristokratisk bakgrund och inte på kön; uppfattningen var att en vacker man och en vacker kvinna *skulle* se ut på samma sätt.⁷⁸ Eftersom man ändå såg skillnad på män och kvinnor har forskare velat ge kläderna rollen som det som i romanerna skilde könen åt.

En undersökning av hur kläder och skönhet framställs i *Eufemiavisorna* och i *Namnlös och Valentin* visade att den viktigaste rollen för klädedräkten i *Eufemiavisorna* var att markera status och inte kön och att dräkten inte användes för att framhäva manliga eller kvinnliga kroppar. Det är endast i *Flores och Blanzefflor* som det sägs något om mäns och kvinnors fysiska utseende

78 Schultz 1997, s 94

och där är det likheten mellan Flores och en kvinna som framhävs. Man kan alltså även i litteratur som lästes eller framfördes i Norden hitta belägg för ett universellt skönhetsideal.

Trots att den manliga och kvinnliga dräkten under större delen av medeltiden var så lika att kläderna svårligen kan definieras som mans- eller kvinnoplagg hade kläderna en könsskiljande funktion i den medeltida föreställningsvärlden. I litteraturen antog en person som klädde sig i det andra könets kläder omedelbart alla detta köns karakteristika och kunde endast avslöjas genom avklädning så att könsorganen blottades. Genom kläderna syntes ingen skillnad ens under perioder med mer kroppsnära mode. Detta beror på att när kläder definierade en människas kön gjorde de det genom att placera henne i en social kategori, inte genom att framhäva kroppsliga olikheter. ”Man” och ”kvinna” var framför allt sociala kategorier och de könsskiljande elementen i dräkten var därför inte kopplade till kroppsliga utan till kulturella skillnader. Först med denna förståelse blir hur kön markerades i dräkten logiskt.

Trots att källorna är av olika karaktär och delvis täcker in olika sociala grupper pekar de på samma resultat: klädedräkten i Skandinavien var, precis som för övriga Västeuropa, präglad av en uppfattning om könen som betonade kroppslig likhet snarare än olikhet. Denna uppfattning innebar att man såg på könen som grader på en utvecklingsskala, med mannen som den mest utvecklade. Skillnaden mellan män och kvinnor låg inte i könsorganen, utan i balansen av de olika vätskorna. Skillnaden mellan könen var en gradskillnad och inte en artskillnad. Jag menar att denna skönkönsmodell *förklarar* den medeltida klädedräktens utseende: att klädernas tillskärning och utseende i stort var desamma för båda könen är en naturlig följd av ett enhetligt utseendeideal för män och kvinnor, vilket i sin tur berodde på en uppfattning om män och kvinnor som biologiskt mer lika än olika, som grader på samma skala.

KAPITEL 8

Sammanfattning

I avhandlingen studerades och diskuterades både själva klädedräkten och några av dess samhälleliga funktioner i Sverige och Norge 1200-1500. De plagg som ingick i dräkten studerades med hjälp av diplom, främst testamenten, konst och bevarade klädesplagg från medeltiden. Även dräkten i sin helhet och dess utveckling över tid undersöktes och relaterades till utvecklingen i övriga Västeuropa. Resultaten från denna undersökning låg sedan till grund för en undersökning om hur bland annat social status och kön uttrycktes i klädedräkten.

Klädedräkten är inte neutral eller objektiv. Konstvetaren Malcolm Barnard uttrycker det som att kläder i grunden är politiska, eftersom de är ett av de medel som används för att reproducera ojämlikheter ifråga om kön och klass. Han menar att de också är politiska eftersom de även är ett av de medel som kan användas för att ifrågasätta och utmana dessa ojämlikheter. Med detta synsätt blir det uppenbart att kläder och mode inte kan förstås utan att man även studerar hur människor ser på kläder, kön och status. Klädedräkten måste sättas in i ett samhälleligt, historiskt sammanhang. För att kunna göra detta med den medeltida dräkten krävs kunskap om hur den såg ut, vilka plagg som ingick, vilka material den var gjord av och hur dessa saker skilde sig mellan samhällsgrupper och mellan män och kvinnor.

Avhandlingens frågeställningar är:

- Hur klädde man sig i det medeltida Sverige och Norge?
- Hur markerade och uttryckte dräkten kön, status och ålder?
- Hur påverkades klädernas utformning av synen på kön?

Den första frågan besvarade främst i avhandlingens andra del, kallad *Kläderna*, medan de två senare besvarades i den tredje delen kallad *Kläde-dräkten och samhället*. Frågor om kön och status fanns dock med hela tiden även i den mer deskriptiva delen av avhandlingen.

Kläderna

I denna del av avhandlingen redogjordes för de uppgifter om kläder som ges i diplom från perioden 1200-1500. Dessa uppgifter analyserades sedan med hjälp av medeltida konst och bevarade plagg.

De olika plaggen delades in i kategorier baserade på deras funktion i dräkten: underplagg, mellanplagg, överplagg och ytterplagg. Man hade också oftast någon form av huvudbonad, som till skillnad mot i våra dagar även bars inomhus. På benen hade båda könen hosor, sydda strumpor av tyg. Mäns hosor som täckte hela benet, medan kvinnornas var kortare. Skor, som naturligtvis hörde till dräkten, är ovanliga i diplomerna och då de behandlats ingående i tidigare forskning lämnades de utanför undersökningen.

Underplaggen kallas i diplomerna för linkläder. De förekommer inte ofta, men nämns både för män och för kvinnor. Vilka plagg som ingick nämns inte, men från andra källor vet vi att kvinnor hade en särk och män använde skjorta och brokor.

Hosor nämns oftare än linkläder men är ändå inte speciellt vanliga, något som troligen beror på att de innehöll lite tyg och därför hade ett lågt ekonomiskt värde.

Som mellanplagg bars vanligen en kjortel, men även ordet stack används i diplomerna vid ett fåtal tillfällen. Fram till 1300-talets slut följde mellanplaggen samma utveckling som överplagget och det är troligt att samma kjortel ofta kunde användas både som mellanplagg och överplagg. Från 1300-talets mitt blev både männens och kvinnornas kläder allt snävare och man använde dessutom klädesplagg för att forma om kroppen. Den heliga Birgitta klagade

bland annat på att män använde kläder för att få kroppen att se mindre eller större ut. Då mäns och kvinnors kroppar framställs likadana på bilder från den aktuella perioden är det troligt att även kvinnorna hade någon form av kroppsformande plagg. Från 1400-talet finns bilder som visar att man bar ett snävt mellanplagg under ett lösare överplagg och även i 1300-talets dräkt är det sannolikt att det var mellanplagget som användes för att forma kroppen. Under 1400-talet ändrades mellanplaggets konstruktion så att den skilde sig från överplaggets. Kvinnornas mellanplagg hade nu ofta en söm i midjan medan männens istället ofta var avskurna där. Detta korta mansplagg kan vara det som i diplomerna under 1400-talet kallas för tröja.

Överplaggen hade alltså innan 1400-talet ungefär samma utseende som mellanplaggen. Under 1200-talet och 1300-talet skilde sig överplaggen från mellanplaggen främst genom att det ibland hade kortare ärmar eller helt saknade sådana. I europeisk konst avbildas både män och kvinnor i överplagg utan ärmar, men i nordisk konst verkar det endast gälla män. Det vanligaste namnet på överplagg i diplomerna är surkot, ett franskt ord som helt enkelt betyder ”över kjorteln”. En viktig förändring i dräkten vid mitten av 1300-talet var att männens kjortlar blev kortare, först till knähöjd under 1340- till 1360-talet och sedan under de följande decennierna ännu kortare. Detta plagg kunde även ha någon annan benämning än kjortel. Från samma period återfinns även nya namn på överplagg i källorna. I diplomerna nämns bland annat cotehardie, ett franskt ord som betyder ”djärv kjortel”. Denna benämning förekommer i Norge redan under 1320-talet, alltså innan den snäva dräkten dyker upp i modet. Det som var djärvt med den måste alltså ha varit något annat. Kortare modeplagg ses redan i slutet av 1320-talet och det är eventuellt detta som uppfattas som djärvt. I synnerhet som denna kortare kjortel ofta var slit-sad i sidorna och hade armbåglånga ärmar, två för tiden nya företeelser. Cotehardie var ett plagg som att döma av både nordiska och europeiska källor att döma främst bars av män. Benämningen surkot förekommer för båda könen fram till slutet av 1300-talet. Av konsten att döma bars den ärmlösa

surkoten endast av kvinnor under andra hälften av 1300-talet och dess ärmhål gjordes nu så stora att den var öppen ända ner till höften. Överplaggen kunde vid mitten av 1300-talet ha ärmor som endast nådde vid till armbågen och var ibland försedda med nedhängande tungor. I konst från Norden är denna typ av ärm framför allt synlig i mansdräkten. Det finns dock en bevarad kvinnokjortel med armbågslång ärm från Herjolfsnes.

Runt sekelskiftet 1400 förändrades modedräkten återigen från snäv till löst fallande. I europeiskt mode hade båda könen vida plagg med många veck som vanligen hölls samman med ett bälte; i kvinnans fall under bysten och i mannens fall i midjan eller på höften. Männens dräkt kunde vara alltifrån fotsid till lårkort, men från Norden avbildas främst veckade kjortlar som når till knäna eller däromkring. Det kvinnliga överplagget under 1400-talet hade i Sverige och Norge oftast snävt liv och en utställd kjol, men vida plagg förekom också. De hade vanligen ett bälte i midjan, men det finns exempel även på den västeuropeiska typen med mycket vida ärmor och ett bälte under bysten, bland annat i Trefaldighetskyrkan i Arboga. Överplaggen hade vid denna tid långa ärmor.

Kappan och manteln var fram till 1300-talets början i princip de enda ytterplaggen. Orden kappa och mantel användes om plagg med mycket lika utseende: ett vanligen halvcirkelformat plagg utan ärmor. Kappan var emellertid i huvudsak ett mansplagg och också vanligen tillverkad i enklare material än manteln, en benämning som oftare användes om kvinnoplagg. Om det även fanns andra utseendemässiga skillnader går inte att se av källorna. Även under 1300-talet var kappa/mantel det vanligaste ytterplagget, men även ytterplagg med ärmor syns nu i materialet och under 1400-talet ersatte dessa, i alla fall av bildmaterialet att döma, ofta manteln eller kappan.

Under hela medeltiden bar de flesta män och kvinnor någon form av huvudbonad. Den vanligaste huvudbonaden i diplomerna är hättan, som också är vanligt förekommande i medeltida konst. En skillnad mellan diplomerna och konsten är dock att det i konsten främst är män som bär hättor medan de i

diplomen är vanliga för båda könen. Den tidigare forskningens beroende av konst som källa har lett till att man förbisettt hättan som kvinnohuvudbonad.

Hildebrand går till och med så långt som att säga att hättan är männens karakteristiska huvudbonad, något som visar att han inte gjort någon större undersökning av diplomerna. Gifta kvinnor bar även någon form av slöja och vanligen även ett haklin, ett tygstycke som antingen täckte hela halsen eller bestod av ett band under hakan och som fästes ovanpå huvudet. Slöja och haklin var vanligen av linne, men även siden förekommer i diplomerna. De kunde vara dekorerade med broderi eller vävda i tyg med guldränder och under en period på 1300-talet förekom slöjor med en krusad kant. Dessa typer av dekoration syns både på bilder och nämns i diplomerna. Ord som används om slöjor är skaut, glissing och huvudlin, medan haklinet vanligen kallas strik.

Mäns huvudbonader är, med undantag av hättan, mer sparsamt representerade i det skriftliga materialet. Män avbildas dock oftast med hätta, mössa eller hatt. Även kvinnor hade någon form av mössa som bars tillsammans med enbart haklin eller med haklin och slöja. I diplomerna nämns den endast under slutet av 1200-talet och början av 1300-talet, men i konsten finns den avbildad både från 1200-talet och från 1400-talet. Diplomen visar en större variation bland de kvinnliga huvudbonaderna än bland de manliga och även än vad som framgått av tidigare forskning.

De vanligaste plaggen i diplomerna är kjortel, hätta, surkot, mantel och kappa. Alla dessa plagg kunde bäras av både män och kvinnor och det gäller även de flesta andra benämningar på plagg som finns i diplomerna.

Materialen i kläderna nämns inte alltid i diplomerna, men det förekommer ändå så ofta att vissa slutsatser kan dras. Det vanligaste materialet i plaggen var någon form av ylletyg. Kläde, ett valkat och överskuret importerat tyg, är det vanligast förekommande. Klädet som nämns i svenska diplom var vanligen från Flandern eller Brabant, medan engelskt kläde är det vanligaste i de norska, där uppgift om ursprung dock är mycket ovanligare. Man importe-

rade inte bara det förhållandevis dyra klädet utan även lättare och billigare ylletyger, bland annat från Preussen och Westfalen. Även inhemskt producerat ylletyg och ylletyg från Island, båda kallade vadmal, förekommer i diplomerna och deras andel ökar ju längre fram i medeltiden vi kommer. Överhuvudtaget ökar de billigare materialen på de dyrare materialens bekostnad, framför allt under 1400-talet. Detta kan bero på en förändring i källmaterialet, men det mesta tyder på att det är samma samhällsgrupp som utfärdar diplom under 1400-talet som under tidigare perioder. Det bör alltså röra sig om en reell förändring i konsumtionsvanor. De flesta uppgifterna om material är från den första delen av århundradet, en period som tidvis präglades av politisk osäkerhet och stridigheter. Dessa påverkade förstås även ekonomin för invånarna i Sverige och Norge och även om man inte påverkades direkt ekonomiskt kan man ändå ha ansett det lämpligt att begränsa sina utgifter.

Förutom ylle finns även linne, hampa och siden omnämnt i diplomerna. Linne nämns vanligen i form av underkläder, men haklin och huvudlin förekommer också, liksom linnefoder. Siden användes framför allt som foder i plagg av andra material, men även i huvuddukar och i tre fall som huvudmaterial i praktmantlar och en gång i form av en sidenkjortel. Klädesplagg kunde även vara tillverkade av skinn, men det finns få exempel i källorna: några kjortlar och en hosa.

Klädesplaggen var ofta fodrade med päls. Man använde även pälsrockar där håren var vända utåt. Det vanligaste pälsverket var gråverk, dvs ekorrens vinterpäls, men även hermelin och mård förekommer ofta i diplomerna. En skillnad mellan Sverige och Norge är att hermelin är betydligt vanligare i norska diplom än i svenska och att det omvända förhållandet gäller för mård.

Mäns och kvinnors kläder var tillverkade av samma material. Det är mindre vanligt med kvinnoplagg i de enklaste materialen, som lättare ylletyger och vadmal, men detta är troligen en följd av en skevhet i källmaterialet, där färre kvinnor från de lägre sociala skikten är representerade. Plagg i

vadmal förekommer oftast som gåva till tjänare och det är betydligt ovanligare både med kvinnliga tjänare i diplomerna och att de fick kläder i gåva.

Färgerna på kläderna i diplomerna förändrades inte mycket innan 1400-talet. Blått var fram till dess den vanligaste färgen, ungefär en tredjedel av alla omnämnda plagg hade denna färg. På 1400-talet blev istället svart vanligast. Även grönt ökade mycket vid samma tid, men då från att ha varit relativt ovanligt. Rött höll sig stadigt på mellan en femtedel och en fjärdedel av de nämnda plaggen medan brunt, som varit den tredje vanligaste färgen under 1200-talet och 1300-talet, minskade starkt från 1390. Mellan dessa uppgifter från de skriftliga källorna och vilka färger som förekommer i samtida måleri finns en stor samstämmighet. Framför allt gäller det när personer av högre status avbildas, dvs den grupp vars kläder dominerar i det skriftliga materialet. Det finns inga skillnader mellan könen vad det gäller färg på kläderna, vare sig i diplom eller i medeltida konst, vilket visar att färg ännu inte var en könsmarkör. Det är sannolikt att det fanns skillnader i bruket av färg i kläderna baserade på inkomst; vissa färger var betydligt dyrare än andra. Färg anges dock så sällan i diplom som behandlar de lägre ståndens dräkt att det inte har kunnat studeras. När färg anges framgår heller inte om det var en mättad eller klar färg, som var dyrare eller en mer dämpad nyans.

Klädedräkten i Sverige och Norge visar, med få undantag, stora likheter med vad vi vet om det västeuropeiska dräktskicket vid samma tid. Ett undantag är de fotsida mansdräkter, ibland även med släp, som avbildas i en norsk 1300-talshandskrift. Fotsida kjortlar för män förekom, med undantag av en period på 1400-talet, annars inte i den medeltida dräkten och det skulle kunna vara ett mode som var speciellt för den norska hovmiljön under 1300-talets första hälft.

Klädedräkten och samhället

I denna del av avhandlingen studerades klädedräkten i relation till samhället; hur kläder användes för att markera och legitimera ojämlika maktförhållanden beroende på stånd och kön. En fördjupad studie av diplom med uppgifter om de lägre samhällsgruppernas dräkt gjordes och resultaten från denna analyserades tillsammans med uppgifter från bevarade plagg, konst och andra skriftliga källor som överflödsförordningar. Förhållandet mellan dräkten och föreställningar om kön studerades med hjälp av diplom, samtida konst, arkeologiska fynd och fyra medeltida romaner.

Kläder som stånds- och statusmarkör

Merparten av uppgifterna om klädedräkten under medeltiden härrör från det andliga och världsliga frälset. Det är alltså främst samhällets högsta skikt vi får kunskap om. Undantagen utgörs av testamenten skrivna av präster på landsbygden, ett fåtal skrivna av borgare samt köpehandlingar, där en bredare social grupp är representerad. De senare ger dock så få detaljer att de inte ensamma kan användas för att studera de lägre ståndens dräkt.

Genom att studera inte bara utfärdarna utan även mottagarna av gåvor i testamenten ges fler uppgifter om vilka plagg som bars av de lägre stånden och vilka material de var gjorda av. Det var vanligt dels att man testamenterade sina egna kläder till tjänare, dels att man förordade att kläder skulle sys upp till ett antal tjänare. Det är troligt att det i det senare fallet röde sig om samma sorts kläder som de som ingick i tjänarens lön; ett avlöningssystem som fortsatte in i modern tid. Det var endast manliga tjänare som fick kläder upp-syddas. Kvinnliga tjänare, som är mycket färre i diplomerna, fick vanligen husfruns egna kläder eller tyg. Att det inte förekom att kläder skulle sys upp till kvinnliga tjänare kan tyda på en skillnad i avlöningssystemet för män och kvinnor.

De plagg som skulle sys upp till tjänarna enligt de olika testamentena var kjortel, kappa, hätta och linkläder. Alla förekommer inte i alla testamenten, vanligast är kjortel, kappa och hätta eller kjortel och kappa. Att endast dessa tre plagg, samt linkläder, nämns visar att vad som ingick i dräkten för tjänare var tämligen konstant. Det är också de plagg som var vanligast i alla samhällsgrupper, vilket tyder på att dräktens sammansättning inte skilde sig så mycket mellan de olika stånden. Däremot fanns en större variation i de högre stånden; fler olika typer av plagg förekommer i diplomerna.

Materialet i tjänarnas ylleplagg var vanligen kläde från Brabant eller någon av de mindre kända tygproducerande städerna i Flandern. Vadmal förekommer också som gåvor, men är inte vanligt. Vilken färg tjänarnas kläder skulle ha anges, som tidigare nämnts, inte. Kläderna var en värdefull gåva. En kappa och en kjortel av importerat kläde från Brabant, den vanligaste gåvan, kostade över två mark. Samma plagg skulle om de tillverkats i kläde från Ieper, som var ett vanligt material i frälsets kläder, kosta tre mark i ren tygkostnad. Därtill kom pälsfoder och eventuella prydnader och knappar som var vanligare på frälsets kläder.

Det är svårare att säga något om stadsbefolkningens kläder eftersom det finns få diplom som nämner kläder från denna grupp. En sammanställning av uppgifter från tre testamenten som utfärdats av borgare och uppgifter från Arboga stads tänkebok visar dock att stadsborna använde sig framför allt av kläde från Holland och tyger från Västpreussen, dvs material med lägre status. De färger som anges i tänkeboken är främst svart, grönt, rött och blått. Svart och grönt, som är vanligast, var även i andra samhällsgrupper mycket vanliga färger under 1400-talet. Pälsverk var vanligt som foder även bland stadsborna, men det var vanligen enklare pälsverk eller sådant som inte längre var högsta mode. Till exempel är gråverk vanligt i Arboga stads tänkebok från 1400-talets andra hälft, när mörkare och kraftigare pälsverk som mård föredrogs.

Skillnaden mellan de lägre ståndens och frälsets kläder var alltså främst vilka material de var gjorda av. Samma plagg användes av alla stånd, men där frälset hade siden, scharlakan och kläde från ansedda textilstäder, främst i Flandern, hade tjänaren kläde från de nyare väverierna i Brabant och Holland, enklare importerade ylletyger eller inhemsk vadmal. Eftersom det var vanligt att kläder testamenterades till tjänare och andra underordnade kunde dock även de få tillgång till kläder i mer exklusiva material. Även tyger testamenterades till denna grupp och där ingick även finare kvaliteter.

Några tecken på att man från de högre ståndens sida försökte hindra de lägre stånden från att klä sig modernt eller i dyrbara material kan inte ses. I de svenska och norska överflödsförordningarna finns inte några regleringar av dräkt baserade på stånd och ståndssociala argument används inte heller. Istället är de argument som framförs i dem främst ekonomiska; man ville undvika en konsumtionstävlan inom frälset och därmed skydda både de frälse personernas och landets ekonomi. De åtskillnader som gjordes mellan olika grupper i de bevarade överflödsförordningarna gjordes istället på grundval av moral och var endast riktade till kvinnor. Det ansågs viktigt att man skulle kunna skilja mellan ärbart gifta kvinnor och frillor och prostituerade. I övrigt verkar målgruppen i förordningarna främst ha varit män, vilket stämmer med förhållandena i övriga Europa under medeltiden.

Det saknades alltså legala hinder för de lägre stånden att klä sig enligt dräktmodet. Frågan är hur mycket modet spreds, geografiskt och socialt. Större modeförändringar skedde under medeltiden betydligt mer sällan än under senare epoker. Även om man inte hade råd att skaffa nya kläder varje år var det ändå fullt möjligt att följa med i de modeväxlingar som skedde. Fynd av moderiktiga dräkter på en så avlägsen plats som Herjolfsnes på Grönland visar också att modeidealen spreds långt bort från Europas centrum. Dessa dräkter tillhörde dessutom det lokala samhällets lägre skikt. Fynden från Herjolfsnes och den omfattande distributionen av plagg från frälse till tjänare

och andra personer med lägre status pekar på en förhållandevis stor spridning av modet och dess utseendeideal, både geografiskt och socialt.

En bred spridning av modet kunde uppfattas som ett hot av de högre stånden. Kläderna fyllde under medeltiden de dubbla funktionerna att skapa *igenkännande* och *ge erkännande*. En aristokrats dyrbara kläder skulle underlätta igenkännande; alla skulle kunna se vilken position denne hade i samhället. De var också ett erkännande av det högre värde han eller hon ansågs ha. När de lägre stånden tog upp aristokratins mode kunde detta ses som att de ifrågasatte aristokratins högre samhällsposition. Å andra sidan kan det hävdas att de lägre stånden genom att sträva efter samma modeideal också erkände aristokratins rätt att bestämma vad som var vackert och värt att sträva efter. Av det undersökta källmaterialet kan man inte se några exempel på det motsatta; att de lägre stånden medvetet använde sig av kläder för att ifrågasätta den rådande samhällsordningen.

Kläder och ålder

Hur kläder skilde sig åt beroende på bärarens ålder kan främst studeras i konsten. Diplomen ger inga upplysningar om åldern hos personen som ägde kläderna. Ifråga om testamenten kan man anta att de flesta utfärdarna var medelålders och äldre. Barn och ungdomar syns sällan i dessa källor. Av bilderna, men även av fynd av barnplagg på kyrkogården i Herjolfsnes, kan man se att barn under medeltiden var klädda i stort sett på samma sätt som de vuxna. Flickornas plagg var dock inte lika långa som för en vuxen kvinna. Även bland vuxna män uttrycktes åldersskillnad i dräktens längd; de korta modedräkterna från 1300-talets slut och 1400-talet bars främst av yngre män. Medelålders och äldre män avbildas oftare i knälång eller lång dräkt.

En av de viktigaste ålderssignalerna i dräkten var bärandet av huvudbonad. Hos båda könen avbildas unga människor barhuvade och äldre personer med huvudbonad. Denna uttryckte mognad och för kvinnan också hennes äktenskapliga status.

Kläder, utseendeideal och kön

Den medeltida klädedräkten uppvisade stora likheter för män och kvinnor. I diplomerna används de allra flesta benämningar om både mans- och kvinnoplagg. De plagg som endast nämns i samband med ett av könen i diplomerna är framför allt huvudbonader, men även hosor och två överplagg: corseto och tröja. Hosor nämns sexton gånger i diplomerna och corseto och tröja två respektive fem gånger. Alltför stora slutsatser kan därför inte dras av att de endast nämns för det ena könet då möjligheterna att slumpen påverkat resultatet är stora. Hosor och corseto nämns för båda könen i andra källor. Det resterande plagget, tröjan, kan under 1400-talet ha varit namnet på ett kort jack- eller västliknandeplagg som bars av män under detta århundrade. Ett motsvarande plagg fanns inte i kvinnodräkten vid denna tid och det är troligt att diplomerna därför återspeglar en verklig könsskillnad. När jackliknande plagg under de följande århundradena började förekomma i kvinnodräkten användes ordet tröja även om dem. Det finns också plagg som nämns för båda könen, men är betydligt vanligare hos det ena; framför allt gäller detta ytterplagg. De flesta benämningar på livplagg är däremot lika vanliga för män och kvinnor.

Det förekom också att kläder testamenterades över könsgränserna, dvs att män gav sin egna plagg till kvinnor och, mer sällan, att kvinnor gav sina plagg till män. Över tio procent av de vanligaste plaggen testamenterades över könsgränserna, troligen ännu fler eftersom denna siffra endast inkluderar de fall där det uttryckligt står att det är givarens egna plagg, något som generellt sett är ovanligt. Oavsett hur mycket mer än en tiondel av plaggen som gavs till någon av motsatt kön visar det faktum att det gjordes att kläderna var lika till utseende och konstruktion. Bevarade kjortlar från Herjolfsnes visar även de att konstruktionen, i alla fall under 1300-talet, var likadan för mäns och kvinnors livplagg.

De plagg som skilde sig mellan könen och därför kan antas ha fungerat som könsmarkörer var alltså främst ytterplagg och huvudbonader; plagg som

inte hade någon koppling till, eller framhävde, de fysiska skillnaderna mellan män och kvinnor.

Även i medeltida konst liknade kläderna för män och kvinnor varandra åtminstone fram till 1400-talets mitt. Männens plagg var oftast kortare, men den kroppsform som kläderna framhävde och även delvis konstruerade var densamma. Även det ideala utseendet framstår som likartat, något som även gäller för medeltida litteratur, där en ung man i flera romaner tas för en ung kvinna. Denna förväxling var möjlig eftersom föreställningen om skönhet var densamma oberoende av kön; en vacker ung man förväntades se ut på samma sätt som en vacker ung kvinna.

Den medeltida klädedräkten var, både i Norge och Sverige och i övriga Västeuropa, präglad av en uppfattning om könen som betonade kroppslig likhet snarare än olikhet. Denna hade sin grund i en medicinsk uppfattning där skillnaden mellan könen sågs som en gradskillnad och inte en artskillnad. De skillnader som fanns handlade om grad av utveckling. Graden av manlighet och kvinnlighet var beroende av balansen mellan de olika vätskor som man menade styrde kroppen. Enligt denna syn var det som idag uppfattas som stabilt och primärt, dvs kroppen och det biologiska könet, något föränderligt och utgångspunkten för vad som ansågs manligt och kvinnligt var istället deras sociala roller. Dessa var också utgångspunkten när kroppens tolkades; kvinnan var inte underordnad mannen för att hennes kropp var svagare, utan hennes kropp var svagare för att hon var underordnad honom. Det vi kallar genus var grundläggande, kön sekundärt. Detta sätt att se på könen har kallats den aristoteliska synen eller enkönsmodellen. Teorin om enkönsmodellen, som först lanserades av medicinhistorikern Thomas Laqueur, har fått motta kritik från flera forskare vilka visat att synen på könen innan 1700-talet hade betydligt fler variationer än vad som framkommer av hans arbete. Om enkönsmodellen var allomfattande eller inte är dock inte avgörande för om den kan användas för att analysera en företeelse. Laqueur visar på ett övertygande sätt att synen på könen som i grunden lika hade ett stort genomslag i

antika, medeltida och tidigmoderna medicinska texter. Denna syn hade dessutom stöd av den under medeltiden viktigaste auktoriteten, nämligen Bibeln. I Genesis första kapitel står att Gud skapade människan till sin avbild och att han skapade dem till man och kvinna. I denna beskrivning betonas likheten dem emellan; båda skapas till Guds avbild. I det andra kapitlet skapas mannen först och kvinnan skapas som sällskap och hjälpare åt honom. Dessa två berättelser motsäger dock inte varandra, då den åtskillnad som görs mellan man och kvinna i det andra kapitlet är social och inte kroppslig. Hon är lik mannen och därmed också skapad till Guds avbild, men hennes sociala roll är underordnad hans.

Detta synsätt där ”man” och ”kvinna” framför allt sågs som sociala kategorier påverkade hur klädedräkten såg ut och konstruerades under hela medeltiden. Enkönsmodellen kan ses som en förklaring till att de huvudsakliga plaggen under medeltiden hade ett könsneutralt utseende; de blev en enkönsplagg vars utseende och utveckling var lika för båda könen.

Litteratur är ett källmaterial som lämpar sig bättre för att studera människors föreställningar om kläder och om kön än testamenten och arkeologiska fynd. I avhandlingen undersöktes *Eufemiavisorna*, vilka översattes till svenska eller norska omkring år 1300, och *Namnlös och Valentin*, en svensk roman från 1400-talet. I alla dessa var klädernas främsta funktion att markera status och i de fall skönhetsidealet framgår var det detsamma för män och kvinnor. Detta stämmer med andra forskares resultat från studier av bland annat fransk och tysk hövisk litteratur. Den åtskillnad som gjordes mellan kroppar där var inte i första hand grundad på kön, utan på status. Även kläder hade som främsta funktion att markera status och inte kön. Att kön inte markeras i beskrivningar av personers fysiska utseende i medeltida litteratur har lett till att flera forskare tilldelat kläderna rollen som det som skiljer män och kvinnor åt. Kläderna var dock under större delen av medeltiden så lika till utseende och konstruktion att de vanligen inte kan beskrivas som mans- eller kvinnoplagg. Åtskillnaden bör därför ha gjorts på något annat sätt.

Att göra åtskillnad mellan könen är en av dräktens viktigaste funktioner som ses i vitt skilda kulturer och epoker. *Hur* det görs är emellertid kulturstyrt och varierar också över tid. I den medeltida dräkten fanns stora likheter mellan könen, men det fanns också områden där den skilde sig åt. De viktigaste av dessa var plaggets längd och huvudbonaderna, men även andra dräkt-detaljer, som till exempel bältets placering, skilde sig åt. Kön markerades alltså främst med plagg och andra dräkt-detaljer som inte hade sin grund i eller framhävde kroppsliga skillnader mellan könen. Detta beror på att det som uppfattades som den viktigaste skillnaden mellan män och kvinnor var social och inte biologisk. Deras kroppar var, enligt både medicinsk och religiös auktoritet, mer lika än olika. De sociala rollerna och hierarkin mellan könen var däremot fasta och hade stöd i religionen, där mannen sades vara ”kvinnans huvud”. Eftersom ”man” och ”kvinna” under medeltiden framför allt var sociala kategorier kopplades de könsskiljande elementen i dräkten inte till kroppsliga, utan till kulturella skillnader. Detta förklarar flera fenomen i den medeltida dräkten. Att klädernas tillskärning och utseende i stort var desamma för båda könen är en naturlig följd av ett enhetligt utseendeideal för män och kvinnor, grundat i denna sk enkönsmodell. Det förklarar också mycket av den kritik som riktades mot dräkten. När ett bälte på höften på en kvinna beskrevs som opassande hade det inget att göra med framhävandet av bekönade kroppsdelar eller sexualitet. Istället var det bältets symboliska värde, med koppling till ridderskap och manlighet, som gjorde det opassande för en kvinna.

Laqueurs teori har därmed visat sig vara ett användbart redskap för att förstå dräkt, utseendeideal och deras utveckling. Enligt honom skedde det stora brottet i synen på könen omkring 1800. Det ligger utanför denna undersöknings tidsspann, men till och med en översiktlig studie av kläddräkten under 1800-talets första decennier stödjer att ett sådant brott skedde vid denna tid. Under 1800-talet blev mannens och kvinnans dräkt alltmer olika. De gjordes i stor utsträckning i olika material och hade olika färg. Det blev

också vanligare med en könsuppdelning i produktionen. Kvinnor tog i allt högre grad över den kommersiella sömnaden av kvinnokläder.

Min undersökning av klädedräkten pekar emellertid på att det redan tidigare skedde ett brott i uppfattningen om könen, om än mindre radikalt, vid medeltidens slut. Under 1400-talets andra hälft bröts nämligen den gemensamma utvecklingen för mans- och kvinnodräkten. Den långa dräkten för män blev ovanlig, annat än som ämbetsplagg eller ceremoniell dräkt och för kvinnornas del markerades och framhövdes bysten mer än tidigare. Männens plagg började också markera axlarna mer. Ett par decennier in på 1500-talet framstår dräktidealen som skilda för män och kvinnor. I männens dräkt markerades axlarnas bredd ytterligare och i kvinnornas dräkt framhövdes en smal midja och breda höfter. En smal midja är i sig inte en markering av kvinnlighet, under både 1100-talet och stora delar av 1300-talet markerade dräkten detta drag hos både män och kvinnor, men när det endast framhävs hos det ena könet blir det en könsmarkör. Denna könsmarkör refererade, till skillnad mot tidigare könsmarkörer, till kroppsliga och inte sociala skillnader mellan man och kvinna. Vid övergången mellan medeltid och nyare tid kan alltså en förändring ses i hur klädedräkten formade och framställde mäns och kvinnors kroppar; biologiskt kön markerades på ett sätt som inte gjorts tidigare. Att döma av klädedräktens utveckling bör förändringen i synen på könen därför ses som en gradvis utveckling från likhet mot olikhet, påbörjad vid medeltidens slut, snarare än som en revolution.

Utblick

Avhandlingen sträcker sig över ett brett område; de frågor som ställdes rörde både dräkten och dess utseende och föreställningar om kön och status. När man sträcker sig över ett så vitt område finns alltid delar som inte undersöks på djupet; nya frågor väcks och möjliga undersökningsområden visar sig.

Vad gäller medeltida svenska och norska dräktens utseende och utveckling bör denna avhandling på intet sätt ses som en slutpunkt för forskningen, utan som ett steg på vägen. En systematisk undersökning av norskt och svenskt bildmaterial utifrån ett dräkthistoriskt perspektiv skulle öka vår kunskap om den medeltida dräkten. Från de övriga nordiska länderna finns också ett rikt källmaterial vars uppgifter troligen delvis kan överföras till norska och svenska förhållanden. Perioden innan 1200 är också otillräckligt undersökt. Ett intressant område är övergången mellan vikingatid och medeltid. Av bild- och gravmaterial att döma sker en stor förändring av framför allt kvinnodräkten mellan 900-talet och 1100-talet. Detta sammanfaller tidsmässigt med Nordens kristnande och det finns säkerligen ett samband. En närmare studie av detta skulle kunna ge både en klarare bild av dräktens utveckling och insikter i hur spridningen av en kontinental kultur gick till. För denna tid finns emellertid få samtida skriftliga källor, så detta är en uppgift som till stor del ligger utanför historikerns arbetsområde. Det är däremot ett utmärkt ämne för en tvärvetenskaplig studie.

Avhandlingen har emellertid visat att också andra frågor än de rent dräkthistoriska kan belysas med hjälp av dräkten. En aspekt som inte berörts närmare är dess roll som identitetsskapare, både för individen och för grupper. Dräkten hade, liksom andra föremål, betydelse i formeringen av en ståndsidentitet. Med dräkten uttryckte man samhörighet med andra från samma stånd samtidigt som man markerade avstånd mot andra grupper i samhället. I avhandlingen har endast den särskiljande funktionen studerats. Det är också endast dess materiella uttryck som undersökts; motiveringar och strategier har lämnats därhän. En djupare studie av dräkt och annan materiell kultur skulle emellertid kunna visa på strategier man använde sig av för att formera och legitimera sig som stånd.

Undersökningen av kläder i förhållande till kön visade att föreställningar om manligt och kvinnligt och hur de uttrycktes förändrades vid medeltidens slut. Från att ha varit präglad av en föreställning om könen som kroppsligt

lika började dräkten vid den nya tidens början markera kroppslig olikhet. Inom avhandlingen fanns inte utrymme att undersöka möjliga orsaker, eller om förändringen kan ses även i annat källmaterial, som till exempel skönlitteratur och religiösa texter. En studie av dräkt och kön från ca 1500 och fram till ca 1800, den tidpunkt när Laqueur menar att brottet med enkönsmodellen äger rum, skulle kunna visa bland annat om den markering av biologiskt kön som görs i det tidiga 1500-talets dräkt är en tillfällig variation och man sedan återgick till ett gemensamt kroppsideal för män och kvinnor, eller om det var inledningen på en gradvis utveckling mot en uppfattning om könen som var grundad i en föreställning om kroppslig olikhet.

SUMMARY

Clothing and the individual in Mediaeval Sweden and Norway

Dress in mediaeval Norway and Sweden and some of its social functions are examined in this dissertation. Clothes and manner of dress between 1200 and 1500 are studied through a variety of sources, including written documents, period art and preserved clothing. The results from this survey form the basis for an analysis of how social status and gender were expressed in dress.

Dress and fashion are not neutral phenomena. According to the art historian Malcolm Barnard, fashion and clothing are political, in the sense that they are one of the means that have been used to maintain and reproduce inequalities between classes and genders. He goes on to say that fashion and clothing are also political in the sense that they are one of the means by which class and gender identities can be contested and challenged (*Fashion as Communication*, 1996 pp 5-6). With this in mind, it is obvious that dress and fashion cannot be fully understood without also studying people's views on gender, status and clothing. Dress must be put in a social and historical context.

For this to be done one needs knowledge about the way people dressed in Norway and Sweden in the Middle Ages. Which garments were worn? What did they look like? What materials were used? How did this differ between men and women?

The first part of the dissertation, simply called *the Clothes*, deals with these questions. Over three hundred Norwegian and Swedish documents from the period 1200-1500, mainly wills, have been examined and the clothes mentioned in them analysed with the help of pictorial sources and preserved garments. The development of the clothes and manner of dress over time is also described and a separate chapter deals with the materials used for clothing mentioned in the documents.

In the next part, *Clothing and society*, the results from this survey are used in conjunction with other sources to examine and discuss how social status and gender were expressed in dress.

The main questions for the dissertation are:

- How did people in mediaeval Norway and Sweden dress?
- How were gender, status and age expressed in dress?
- How did the perception of gender influence the dress?

The Clothes

Mediaeval dress consisted of several layers: underclothes, a middle layer, a top layer, and outerwear. These are not mediaeval terms, but are categories based on the garments' function. Other clothing items included headgear (which, unlike today, was worn both indoors and out) and hose, fabric stockings worn by both men and women.

The underclothes, called "linen clothes" in the documents, are not commonly found in the sources, but there are eleven instances, always together with other items of clothing. Both male and female linen clothes are mentioned and, whilst the wills themselves do not say precisely which garments are included in the term linen clothes, we know from other sources that women wore shifts and men shirts and braies.

Hose occur more frequently than underclothes in the examined documents, but references to them are still not common. This may be because they contained little fabric and thus had a low economic value. Hose could be made of woollen cloth or of leather. Men's hose were longer than women's and, in the pictorial sources, are shown as covering the whole leg. Women's hose are seldom depicted, but the Birgittine Rule from the middle of the fourteenth century mentions knee length hose for women.

The word *kjortel*, meaning tunic, was commonly used for the middle layer, although the word *stack* is also found in a few documents. *Kjortel* was also used for the top layer garment and, since both the middle and the top layer looked alike until the end of the fourteenth century, it is likely that the same garment could be used interchangeably for both. From the fifteenth century, there is pictorial evidence of a tighter middle layer garment which supported and shaped the body, and which was worn under looser top layer garments. It is likely that the middle layer had this supportive function in the fourteenth century as well. From the middle of the fourteenth century, tunics for both sexes became increasingly tighter. St. Bridget of Sweden complained about men using clothes to make their bodies look bigger or smaller. Since male and female bodies were depicted almost identically in that period, it is likely that women also wore some kind of body-shaping garment. During the fifteenth century the cut of the middle garment changed, so that both men's and women's middle garments frequently had a waist seam. Men's middle garments sometimes ended at the waist. This short, male garment is perhaps what is called *tröja* in fifteenth century documents, since this word later denoted a short, jacket-like garment.

Before the fifteenth century, the top and middle layer garments were very similar, differing only in that the outer garment sometimes had short (or no) sleeves. In European images, both men and women are depicted wearing sleeveless garments, but in the Nordic sources only men are so depicted. The most common term used for this top layer is *surkot*, from the French *sur cotte*,

meaning "over the tunic". In the middle of the fourteenth century male fashionable dress became significantly shorter, rising to knee-length during the 1340-1360s and shortening even further during the following decades. New words were used to describe these top layer garments; including *cotehardie*, a French word meaning approximately "daring tunic". This word was in use in Norwegian documents by the early 1330s, when men's dress was still loose, so it was not the fitted cut that made it "daring". Instead, it was probably the shorter length that earned it that appellation. Not surprisingly, given its shorter length, the *cotehardie* was predominantly a male garment, although there is one Norwegian example of a man's *cotehardie* being willed to a woman. An illumination from England shows how it might have been worn by women; layered over a longer tunic. This way of dressing is also seen on men (but not on women) in the Norwegian Hardenberg Codex (picture 7.3 in Chapter 7).

The term *surkot* was used to refer to both male and female garments until the end of the fourteenth century. In the second half of that century, however, only women are portrayed as wearing the sleeveless surcoat. In these images, the surcoat is shown as having wide openings at the sides, which reached to the hip, the so-called *surcot ouvert*.

Around the middle of the fourteenth century, the top layer garments sometimes had elbow length sleeves, with or without tippets. In Scandinavian pictorial sources this sleeve is mainly seen in male dress; there is, however, one female tunic with elbow length sleeves amongst the preserved garments from Herjolfsnes.

At the end of the 1300s, fashionable dress changed once again, this time from tight to loose and flowing. Across Europe, fashionable men and women wore loose garments, typically belted under the bust on women and at the waist or hips on men. These were called *houppelandes* in French, a term not found in Swedish or Norwegian sources. Men's tunics stretched anywhere from the hips to the ground, but Scandinavian sources typically

portray this type of gathered tunic as reaching to around the knees. Scandinavian women are predominantly portrayed as wearing a tunic fitted over the torso, but loose garments also occur in period artwork. These garments were usually belted at the waist, but there are also a few examples of the European style with very wide sleeves and a belt under the bust, for example in the Trinity Church in Arboga, Sweden.

Until the early fourteenth century, the only outer garments worn were cloaks of some form. Several different words were used for these, the most common being *cappa* and *mantellum* in Latin, and *kappa* and *mottul*, or some variation of these, in the vernacular. These two words denoted a very similar garment: a sleeveless, semi-circular cloak. *Cappa* was used predominantly to refer to men's cloaks, and was typically made of cheaper materials than the *mantellum*, which tended to be a woman's garment, made from expensive cloth and furs. It is not clear from the pictorial sources if there were any other differences between the two garments. During the fourteenth century, this cloak remained the most common outer garment, although sleeved outer garments begin to be seen in the sources. By the fifteenth century, judging from the period imagery, sleeved garments had largely replaced the cloak.

Throughout the middle ages most people of both sexes wore some kind of headgear. The most common headgear in the documents is the hood, which also is very common in the pictorial sources. Written documents and the pictorial sources differ in that the images show hoods being predominantly worn by men, whereas the documents describe hoods as being owned by both men and women. The dependence on pictorial sources in previous research on mediaeval dress in Scandinavia has led to the hood being overlooked as a woman's garment, but the textual evidence is clear: hoods were owned by women throughout the middle ages.

The most common headgear for married women was some kind of veil and usually also a wimple. Linen was probably the most common material for these, but silk is also mentioned in the documents. Veils could be decorated

with embroidery or woven with gold stripes. Moreover, during a period in the fourteenth century veils with crimped edges were used, which are found both in period art and in the documents. A wimple striped in gold is also mentioned in a fourteenth-century will. These decorations are found both in art and in the written sources. Words used for the veil were *skaut*, *glissing* and *huvudlin*, while the wimple was called *strik*. Mention of men's headgear is rarer in the documents; the exception being the hood, which is one of the most commonly mentioned items of clothing. In art they are mostly depicted in a hood or some kind of hat. Hats were also worn by women, with either just a wimple or both a wimple and a veil. Women's hats are mentioned in wills from the end of the thirteenth and the beginning of the fourteenth century, but can be seen in art from both the early thirteenth and the fifteenth century. The written sources reveal a larger diversity in headgear for women than what can be seen in contemporary art. It appears that women's headgear was more diverse than has been previously described in research on Scandinavian mediaeval dress.

The most common garments in the documents are tunics, surcoats, hoods and cloaks. All these could be worn by both sexes, something that also applies to most of the garments mentioned in the sources. The garments mentioned only in connection with one sex are mainly various types of headgear, but also hose, *corseto* (a form of tunic) and *tröja*. The latter is mentioned both in the thirteenth century, where it probably was a kind of tunic, and in the fifteenth century, where it probably was the term used for the doublet commonly worn under the tunic. Hose are, however, mentioned for both sexes in other Scandinavian sources and *corseto* is found as a woman's garment in European sources. There are also garments that are mentioned more frequently in connection with one sex than the other. This is most common in the category "outerwear", the most pronounced difference being between the visually very similar garments *cappa* and *mantellus*. The garments that differed between the sexes, and which, therefore, can be assumed to have functioned as signs

of gender, were thus garments that were neither linked to, nor emphasized, physical differences between men and women.

The materials used to make the clothes are not always mentioned in the documents; however, this occurs with enough frequency to make it possible to draw some conclusions. The most common material was some kind of wool fabric, the most common being *kläde*, a fulled and shorn imported wool cloth. The cloth mentioned in Swedish documents usually had its origin in Flanders or Brabant, while English cloth is more common in Norwegian sources, which, however, only rarely mention the origin of the cloth. Not only was the relatively expensive wool cloth imported, but cheaper, lighter woollens like says. These were imported from Prussia and Westphalia, among other regions. Domestic woollens and wool fabric from Iceland, both called *vadmal*, are also found in the documents and they become more frequent with time. Over all, the cheaper materials increase at the expense of the more costly in the documents as we enter the fifteenth century.

Apart from wool; linen, hemp and silk are mentioned in the documents. Linen is usually referred to in the mention of undergarments, but linen wimples and veils are also found in the documents, as well as garments lined in linen buckram. Silk was mainly used for linings, but was in three cases used as the main material in expensive cloaks and once in a tunic. Clothing could also be made from leather, but there are few examples in the sources: only a few tunics and one hose, in which a couple of silver ornaments were stored.

Clothes were often fur-lined and fur coats were also used. The most common fur was vair, i.e. the winter coat of the squirrel, but ermine and marten are mentioned frequently in the documents as well. A difference between Norway and Sweden is that ermine is much more common in Norwegian documents, while the reverse is true for marten. This could possibly be explained by geographical differences and, thereby, availability of different types of fur; marten lives in forests, which covered large parts of Sweden in the Middle Ages, and the ermine is more common in alpine areas which make

up large parts of Norway. Men's and women's clothes were in general made from the same materials, though women's clothing rarely is said to be made from cheaper materials. This is, however, likely a consequence of the fact that fewer women than men from the lower social strata are represented in the sources. Clothes made from domestic woollens are mostly found in wills where there are instructions indicating that new garments are to be made up for servants, and female servants are not only more unusual in the documents, but also do not get gifts of clothing to be made up for them.

The colours of the clothes mentioned in the sources did not change much before the fifteenth century. Blue was by far the most common colour before 1400, one third of all garments mentioned. In the fifteenth century black became the most common colour. Green also increased its popularity significantly. Red is consistently represented in the documents, between one-fourth and one-fifth of the garments where colour is mentioned, while brown, which had been the third most common colour during the thirteenth and fourteenth century, decreased greatly after 1390. There is a correlation between the colours of clothes mentioned in the documents and colours used for clothes in mediaeval art, especially when people of higher social status are depicted, i.e. the same group which dominates in the written sources. There are no differences between the sexes in the colours that were used for clothing in documents and mediaeval art, which shows that colour was not yet used to mark gender. It is likely that there were differences based on income concerning the use of certain colours. Information about colour is, however, so rarely given for clothes belonging to the lower estates that it has not been possible to study if this was the case. In addition, the documents do not state whether the colours mentioned were bright or deep, which were more expensive or of a duller, cheaper hue.

Mediaeval dress in Norway and Sweden shows, with a few exceptions, great similarity to contemporary dress in Western Europe. One of the exceptions is the floor-length male undertunics, sometimes with a train, worn

with knee-length overtunics, that can be seen in the Norwegian manuscript Hardenberg Codex from the first half of the fourteenth century (picture 7.3 in chapter 7). Floor length garments are, with the exception of some fifteenth century *houppelandes*, otherwise unknown in male costume in the Middle Ages. This could, therefore, be an example of a fashion that was particular to the Norwegian court in the first half of the fourteenth century.

Clothing and Society

In this section clothing is presented in relation to society; that is, how clothes were used to mark and legitimize social inequalities based on estate and gender. Documents which contain information about clothing belonging to the lower estates are examined more closely and the results compared and put together with data from preserved clothing, art and other written sources like sumptuary regulations. The connection between dress and perceptions of sex and gender are also studied. Here, in addition to documents, preserved clothing and art, four mediaeval romances are also used as sources.

Clothing as a Sign of Estate

The majority of the information concerning mediaeval dress stems from the secular and ecclesiastical aristocracy. Exceptions to this include wills made by rural parish priests and burghers as well as bills of sale, a type of document where a broader social group is represented. The latter, however, contain so few details about clothing that they cannot be used alone for studying the dress of the lower estates.

By studying not only the issuers, but also the receivers of gifts in wills, we are able to get more information about which garments were worn by the lower estates and from which materials they were made. It was common both to will one's own clothing to servants and to appoint in one's will that clothing

should be made up for them. It is likely in the latter case that these new clothes were of the same kind as those that were part of the servants' livery. According to these wills, only male servants would have had clothes made up for them. Female servants, who are mentioned less frequently in the wills, usually got the mistress' own clothes, or fabric. That the wills do not contain any instances where clothing is to be made up for female servants points to a difference between men and women in how salaries were paid. That female servants seldom were given livery has also been observed by Stella Mary Newton in her study of (mainly) English and French fashion between 1340 and 1365.

Garments made for servants were, according to the wills studied, tunics, cloaks, hoods and underwear. All of these are not mentioned in every will. The most common combinations are: a tunic, a cloak and a hood, and a tunic and a cloak. The variation between wills is small, so the composition of a servant's dress appears to have been relatively constant. These garments, except for underwear, are also the ones most frequently mentioned in reference to all levels of society, which leads to the conclusion that the dress' composition did not differ much between the estates. The higher estates had, however, more variation in their dress; more different terms for garments are mentioned in connection with them than with the lower estates.

The material of servants' clothing was usually woollen cloth from Brabant or one of the less prestigious cloth producing towns in Flanders. Domestic woollens also occur, but are not common. The clothes were a valuable gift. A cloak and tunic of cloth from Brabant, the most common gift, cost over two Swedish marks - the Swedish mark at this time equalling approximately 42 grams of silver. If the same clothes were made from cloth from Ypres, which was a common material in the clothing of the aristocracy, they would have cost three marks. This price is just for the fabric. Additional costs included the tailor's wages, which, however, were small compared to the cost of the fabric; and fur lining, buttons and decorations, which of course were more common in the clothes of the nobility.

It is harder to say something about the dress of the urban population than about the servants', since there are so few documents that mention clothes belonging to this group. However, three wills issued by burghers and appraisals of items of clothing undertaken by the town council of the Swedish town Arboga, or their appointees, show that the urban population in Sweden used woollen cloth mainly from Holland and West Prussia, i.e. materials with lower status. Use of fur linings was common also in this group, as with the nobility, but cheaper furs, or furs no longer fashionable, are predominant in the sources. Vair is, for example, common in the second part of the fifteenth century, when the nobility preferred darker, thicker furs, such as marten.

The biggest difference between the clothing of the nobility and the lower estates was thus from which materials the clothes were made. The same types of garments were used by all estates, but, while the nobility wore silk, scarlet and cloth from the most prestigious cloth-producing Flemish towns, the servants wore cloth from the newer draperies in Brabant and Holland, cheaper imported woollens or domestic cloth. However, it was also common to will clothes to servants and other inferiors. In addition pieces of fabric were given to these groups, including higher quality cloth, which indicates that clothes in finer materials were sometimes also available for the lower estates.

There is no evidence indicating that the higher estates tried to stop the lower estates from dressing according to the fashion or in finer materials. The Swedish and Norwegian mediaeval sumptuary legislation lacks regulations according to estate. The arguments put forward in these decrees are economic in nature; the goal was to avoid competition among the members of the nobility, thus protecting both their and the country's economy. Where distinction is made between groups in the sumptuary regulations it is instead based on moral grounds and only directed towards women. It was considered important that one should be able to distinguish between honourable, married women, concubines and prostitutes by their appearance. Aside from this special case,

the regulations in general seem to have been directed primarily at men, as was the case in the rest of Europe during the Middle Ages.

There were no legal hindrances for the lower estates to dress fashionably. The question is then how far fashion spread, geographically and socially. Significant changes in fashion were much less frequent in the Middle Ages than during later periods; therefore, even if you could not afford to get new clothes every year you could still wear clothes with a fashionable cut. The archaeological finds of clothing in Herjolfsnes, Greenland, greatly resemble contemporary fashionable European clothes; showing that the knowledge of what was fashionable spread far away from the centres of Europe. Moreover, these clothes belonged to the lower social strata in this local community. These finds and the comprehensive distribution of clothes from the higher estates to servants and other persons with lower social status through wills indicate a relatively wide dissemination of fashion and aesthetical ideals, both socially and geographically.

This broad dissemination of fashion could be seen as threatening by the higher estates. Clothing served both functions of *recognition*; the costly, fashionable clothes of the aristocrat functioned both as a signal of his (or her) higher position in society, so that it could be easily recognized, and as recognition of his (or her) higher value as a person. When the lower estates appropriated the fashions of the aristocracy this could be seen as if they questioned their positions in society. It can, on the other hand, be argued that by striving for the same fashionable ideal the lower estates acknowledged the nobility's right to decide what was beautiful and desirable and, in a way, superior.

Clothing and Age

Differences in dress based on age are best studied in art. The age of the person who owned the clothes mentioned in wills and other documents is not given. In the case of wills one can, however, assume that most issuers were middle-

aged or older. Children and young adults are, on the other hand, rarely found in them. Art, as well as archaeological finds from Greenland, show that children were dressed in the same way as adults, although girls' dresses were not quite as long as those worn by grown-up women. Length was also used to express age difference among men; the short, fashionable tunics from the end of the fourteenth and the fifteenth century was mostly worn by young men. Middle-aged and older men were usually depicted in tunics reaching to the knee or longer.

One of the most important signs of age in dress was the wearing of headgear. Young people of both sexes are depicted without headgear. Headgear signalled maturity and social position, as well as marital status for women.

Clothing, Beauty and Gender

There are great similarities between male and female dress in the middle ages. Most of the terms for garments mentioned in the documents are used in connection with both women and men. Those garments that are mentioned only in connection with one of the sexes were hose, *corset* and *tröja*; the last two were worn either as the middle or the top layer. Hose is mentioned sixteen times, *tröja* five times and *corset* twice. Of these, hose and *corset* are used for both sexes' clothing in other sources. As mentioned previously, *tröja*, the remaining garment, could be the word used in Sweden and Norway for the doublet that was commonly worn by men in the fifteenth century. This garment had no equivalent in female dress at the time. When jacket-like garments began to be worn by women in the following centuries, the word *tröja* came to incorporate these as well. However, *tröja*, is mentioned so few times that it is unwise to draw any far-reaching conclusions from this singular garment. There are also terms for clothing that are more commonly used in connection with one sex in the documents. These are mainly outer garments. Most terms for garments that are fitted to the body, like tunics, are used just as frequently in connection with men as with women.

Clothing was not only willed to a person of the same sex as the donor. Men also willed their clothes to women and, though less frequent, the reverse could also be the case. Over ten percent of the clothes most commonly listed in wills were given to a person of the opposite sex than the original owner. The figure was probably higher in reality since here it only includes those clothes which are clearly stated to be the issuers own clothes, something that is rare in the wills. Irrespective of how much more than 10 percent of the clothes were willed to someone of the opposite sex, the fact that it was done show that the garments looked, and were constructed, alike for both sexes. Preserved tunics from Herjolfsnes also show that, at least in the fourteenth century, men's and women's tunics were cut in the same way.

According to the examined documents the garments that were different for men and for women were thus mostly outer garments and headgear — garments that were neither linked to, nor emphasized bodily differences between men and women.

In mediaeval art, clothes also look the same for men and women, at least until the middle of the fifteenth century. Men's clothes were generally shorter, but the body shape that the clothes emphasized, and also partially created, was the same. In addition, the beauty ideal appears to be virtually identical for both sexes, something that also can be seen in mediaeval literature where a young man frequently is mistaken for a young woman. This confusion is possible because the concept of human beauty was the same irrespective of sex; a beautiful young man was expected to look the same as a beautiful young woman.

Mediaeval dress was, in both Norway and Sweden as well as in the rest of Western Europe, influenced by an understanding of the sexes that stressed physical similarity rather than difference. This view was founded on the medical and scientific view of sex as a difference in degree of development and not as a difference in nature. The degree of masculinity and femininity was determined by the balance of the different humours that were thought to govern

the body. According to this view, that which today is seen as primary and stable, biological sex, was seen as mutable. The basis for what was perceived as masculine and feminine was instead men's and women's social roles and the hierarchy between them. This was also the starting point when the body was interpreted; woman was not inferior to man because her body was weaker, but her body was weaker because she was inferior to him. This perception of sex and gender is called the "Aristotelian view" or the "one-sex model". The one-sex model, which was first put forward by the historian Thomas Laqueur, has been criticized by other scholars, who have shown that there was much more variation in how sex was seen before the eighteenth century than he has claimed. If the one-sex model was hegemonic or not is not, however, critical for whether the theory can be used to analyse a phenomenon; in this case fashion and clothing. Laqueur has shown convincingly that the perception of the sexes as fundamentally alike had a great impact in ancient, mediaeval and early modern medical texts. This view was also supported by the main authority in the Middle Ages: the Bible. In Genesis Chapter One it states that God created humanity after his likeness and that he created them male and female. This description stresses the likeness between man and woman; both were made in his image. In Genesis Chapter Two man is created first and woman created as a helper and company for him. The two versions do not, however, contradict each other concerning the nature of men and women, since the distinction made in the second chapter is social and not physical. She is of the same essence as him and thus also created in the image of God; however, her social role is inferior to his, as she is his helper. This way of looking at sex, where "man" and "woman" were primarily seen as social categories, affected how dress looked and clothes were constructed throughout the Middle Ages. The one-sex model explains why the principal garments in the Middle Ages looked the same irrespective of the wearer's sex; they were one-sex garments.

Literature is a source better suited to the study of people's conceptions and ideas than wills and archaeological finds. In the dissertation four courtly

romances are examined: the three *Eufemiavisor* (songs of Eufemia) which were translated to Swedish or Norwegian around 1300 and called so after the Norwegian queen Eufemia who commissioned the translations, and *Namnlös och Valentin* (“Nameless and Valentin”), a Swedish romance from the fifteenth century. Even though the *Eufemiavisor* are translations, they still say something about perceptions of gender in Norway and Sweden, since mediaeval translations were never literal, but adaptations that had to fit the intended audience. The romances in question were *Floris and Blanchefleur*, *Count Fredrik of Normandy* and a version of *Yvain. Or the knight with the Lion*. In all of these courtly romances the primary function of clothes was to signal status and not gender. Moreover, on the rare occasions where beauty is described the ideal is identical for men and women. This fact is in accordance with previous research done on how sex and gender were expressed in descriptions of appearance and clothing in French and German courtly literature. Distinctions made between bodies there were made based on status and not sex, which was also the case for clothing in these romances. That sex is not a factor in the descriptions of heroes and heroines in courtly literature has led some scholars to give clothes the role of that which distinguishes men from women. The garments worn by men and women were, however, so similar for most of the Middle Ages that they can hardly be described as “men’s” or “women’s” garments. The distinction must, therefore, have been made in some other way.

To distinguish between the sexes is not only an issue in literature but one of the most important functions of dress, one that is found across cultures and eras. However, *how* it is done is culture-specific and also varies with time. In the Middle Ages, there were great similarities between male and female clothing, but there were also differences. The most important of these were, as mentioned previously, difference in length for tunics and other fitted garments and in headgear. The cut and desired body shape for the fitted garments were, however, the same. Apart from headgear, the other category

that differed between men and women was outerwear, which was usually a semi-circular cloak or loose coats not fitted closely to the body. Moreover, other items of dress were also used to mark an individual's gender, such as the placement of the belt. Gender was, thus, primarily indicated by use of garments and other items of clothing that neither were based on, nor emphasized, physical differences between the sexes. This can be tied to Laqueur's one-sex model where the most important difference between men and women was seen as social, not biological. Since "man" and "woman" in the Middle ages were primarily social categories the "gender-distinguishing" elements in the dress were not linked to physical, but to social differences.

This fact explains several phenomena in mediaeval dress. That the cut and appearance of most garments were largely identical is a natural consequence of a common ideal of appearance and beauty for both men and women, based on the one-sex model. It also explains much of the critique directed at fashionable dress. When it was branded as indecent that a woman wore a belt on her hips, as was common in the second half of the fourteenth century, it had nothing to do with exposure of or emphasizing of sexed body parts, or with sexuality. Instead it was the symbolic value of a belt worn at the hips, the traditional placement of the sword-belt, with its implications of knighthood and masculinity that made it unseemly for a woman.

Laqueur's theory has thus proved to be a useful tool for understanding dress, ideals of physical beauty and their development. According to him, the break with the one-sex model occurred around 1800. That period is far outside the scope of this dissertation, but even a superficial look at fashion in the beginning of the nineteenth century supports that a significant break occurred at this time. In the nineteenth century men's and women's clothing differed more than it had ever before. The clothes were made from different material, light and bright colours worn now only by women, while men mostly dressed in black or dark shades of brown, blue or grey. The production of clothing

also became increasingly divided according to sex; women took over much of the production of women's clothing.

My study of dress and sex indicates, however, that there was another break, though less radical, in the perception of sex at the end of the Middle Ages. The second half of the fifteenth century saw the end of the joint development of male and female dress. The long dress for men became unusual, exceptions being ceremonial wear and some cases of professional dress. For women the bust was emphasized more than before, while men's clothing emphasized the shoulders. A few decades after 1500, men's clothing enhanced the width of the shoulders even more and in female dress a small waist and broad hips were emphasized. A slender waist is not in itself a symbol of femininity. During both the twelfth century and a large part of the fourteenth, this was a trait common for both sexes, but when it is only emphasized for one of the sexes, it becomes a gender sign. This gender sign, unlike earlier ones, referred to physical as opposed to social differences between men and women. Thus, in the transition from mediaeval to early modern times, a change in how clothing was used to shape and present men's and women's bodies can be seen; biological sex was emphasized in a way that was not done previously. Judging from the development of fashion and clothing the change in the perceptions of sex should be seen as a gradual evolution from likeness to difference begun at the end of the Middle Ages, rather than a revolution at the end of the eighteenth century.

Looking forward

The subject of this dissertation encompasses a wide field as the questions asked concerns both dress itself and perceptions about status and gender in connection with it. When trying to understand such a wide subject area there will always be parts that have not been examined thoroughly and, as is always

the case in research, new questions arise as well as possible fields for further research.

With regards to the study of the development of dress in mediaeval Norway and Sweden, this dissertation should not be seen as a final conclusion, but as a step along the way. A systematic survey of mediaeval art in these countries from a dress historical perspective still remains to be done and would increase our knowledge of the manner of dress. The period before 1200 is also insufficiently examined, one subject of interest is the transition from the late Iron Age to the Middle Ages. Judging from visual sources and burial finds, there is a considerable change in, especially female, dress between the tenth and the twelfth century. This coincides with the christianization of Scandinavia and these two are most likely connected. A closer study of this time period would give both a clearer understanding of the development of dress and insight into how European culture was spread. Written sources are scarce from this time period, so this is a task that lies largely outside the field of the historian; however, it is an excellent topic for an inter-disciplinary study.

In this dissertation it has been shown how a study of dress can be utilised to throw light upon other issues than those strictly dealing with dress history. One aspect of dress that has only been briefly touched upon in the dissertation is the role it played in the creation of a person's and group's identity. Clothing had, like other parts of material culture, a role in the creation of the identity of an estate. With clothes one expressed affinity with one's own group as well as one's distinction from other groups. In this dissertation only the separating function of dress and its material expressions have been studied; motivations and strategies have been put aside. A more in-depth study of dress and other aspects of material culture could, however, show some strategies that were used by an estate in the creation of an identity and in the legitimization process.

The study of clothing in relation to sex shows that conceptions of sex and gender and how they were expressed in dress changed at the end of the

Middle Ages. Instead of being influenced by a perception of the sexes as physically alike, clothing began to emphasize physical differences. It has not been possible to examine reasons for this shift within this research project, nor to determine if this change could also be observed in other sources, like literature or religious texts. A study of dress in relation to the body and sex from c. 1500 to c. 1800, when Laqueur has placed the break away from the one-sex model, would show if the emphasizing of biological sex made in early sixteenth century dress was a temporary variation, or if it was the beginning of a gradual change towards a conception of the sexes based on an idea of bodily difference.

BILAGA 1

Material i kläder i svenska och norska diplom

Latinska termer från det svenska materialet har översatts framför allt med hjälp av *Glossarium till medeltidslatinet i Sverige*. Det latinska ordet står då kursiverat efter rubriken. Jag har också i normaliserat stavningen så att endast en variant används. Benämningarna är uppdelade i grupperna *Tyger*, *Päls* och *Andra material*. Inom dessa grupper är de i sin tur ordnade alfabetiskt. Vissa material, som t ex kläde, scharlakan och vadmal beskrivs så ingående i kapitel 5 att de inte tagits med i denna bilaga. Efter varje benämning anges vilken kategori de förts till i den statistiska bearbetningen i kapitel 5.

Tyger

Baggkläde

Baggkläde nämns en gång år 1480.¹ Ordet är i övrigt okänt och det förs till kategorin kläde

Baldakin

Baldakin var ett slags tyg vävt av guldtråd och silke. Det är tveksamt om det användes till profana kläder, men i sådana fall var det endast de mest förmögna som hade möjlighet att göra det. I drottning Blankas fatabur på Tönsbergshus fanns 1365 ett stycke vit baldakin som var 20 ¼ aln långt och

1 DN 14 nr 142

det är möjligt att det köpts in för att användas till kläder.² Å andra sidan testamenterar Blanka och Magnus redan 1346 baldakin för att användas till kyrklig skrud och kanske var det då denna som avsågs.³ I övrigt är det som gåva av tyg till, eller i form av, mässkläder vi finner baldakin, i ett norskt testamente från 1320. I den medeltida litteraturen är baldakin inte ovanligt, men används då i hemtextilier och inte till kläder.⁴

Burnet

Burnet nämns i ett par dokument från början av 1200-talet som listar gåvor av kläder från den engelske kungen till den norske kungens sändebud. Burnet var ett enklare ylletyg som bland annat användes av mer välbärgade bönder i England. Det hade högre status än *russet*, som också förekommer som gåva till norska kungens sändebud.⁵ Burnet förs till kategorin lättare ylletyger.

Bärsaklåde

Bärsaklåde (bærsaclædhe) nämns en gång, i ett testamente från 1328 där Eskil Andersson testamenterar en mantel i bærsaclædhe till Botildi.⁶ Jag har valt att föra det till kategorin klåde.

Camelin

Camelin är enligt Newton ett ylletyg som fått sitt namn av att det hade samma färg som kamelens päls.⁷ Om så var fallet har betydelsen sedan överförs till att gälla en sorts tyg oavsett färg, då det i ett dokument talas om vit camelin.⁸ Camelin var ett kostbart tyg som t ex i det medeltida engelska diktverket *St. Erkenwald* anges som passande för en kung.⁹ Detta stämmer väl med det

2 DN 3 nr 344

3 DS 5 4069

4 Se t ex *Norse Romance III:Hærra Ivan*, rad 1851-1862, rad 4569-4573 och rad 4773-4774

5 DN 19 nr 108, nr 133 och nr 156. Hodges 2000, s 205

6 DS 4 nr 2666

7 Newton 1980, s 115, not 47

8 DN 19 nr 390

enda tillfälle camelin nämns i norska eller svenska diplom: i en förteckning från 1293 över Isabella Bruce utstyrsel i samband med hennes giftermål med Erik Magnusson, kung av Norge. Camelin bör ha varit ett tunnare tyg än kläde, mer lämpat för varmt väder, för till skillnad från de övriga plaggen i utstyrseln som är fodrade med gråverk är plaggen i camelin fodrade med *sendon fortis*, ett tyg av bomull eller hampa.¹⁰ Möjligen rör det sig om samma typ av tyg som *camelot*, se nedan.

Camelot

Camelot var ursprungligen ett tyg från Mindre Asien, tillverkat av kamelhår. Det introducerades i Västeuropa under 1100-talet och tillverkades bland annat i Reims och Amiens, där man använde silke och i nederländerna där ull ingick i blandningen. Det var ett dyrbart tyg som ibland var vävt med guldtråd.¹¹ Camelot nämns en gång, i biskop Henrik i Linköpings testamente från 1283, där han testamenterar sex bitar camelot.¹² Möjligen var det samma typ av tyg som *camelin*. I den senare bearbetningen sorteras det, liksom *camelin*, in bland de lättare ylletygerna.

Cendal

Cendal var en tunn sidentaft, dvs ett sidentyg vävt i tvåskäft, som användes dels ensamt och dels som foder i klädesplagg. Det nämns till exempel i fransk hövisk litteratur från 1100-talet och 1200-talet.¹³ Cendal nämns endast i ett diplom, ett svenskt testamente från 1200-talets slut. Orsaken till att det inte förekommer senare är troligen att man valde att använda de vidare benämningarna *serico* (siden) och silke om även denna typ av sidentaft.

Dammaduk

9 Hodges 2000, s 123 f.

10 DN 19 nr 390

11 Boucher 1987, s 444

12 DS 1 nr 771

13 Boucher 1987, s 445, Burns 2002, s 184

Dammaduk eller dammuduk nämns i två norska dokument, från 1346 och 1384.¹⁴ I det ena dokumentet står det att det är avsett för filter, men i det andra nämns det bara som tyg, vilket gör det möjligt att dammaduk även användes till kläder. Det senare dokumentet är en prisreglering där det talas om dammaduk från Lübeck. Dammaduk nämns här mellan kläde från Lübeck och kläde från Ieper och Brügge i uppräkningsdelen, vilket tyder på att det precis som dessa tyger ändå kunde användas till kläder och inte endast till filter. Eftersom kläde från Lübeck nämns i samma dokument vet vi att detta tyg skilde sig från kläde, men inte hur. Eftersom det användes till filter är det inte troligt att det var ett lättare, tunnare ylletyg som sayan. Kanske var det ett tyg som var valkat, men inte överskuret, som vadmal.

Enligt *Ordbog over det gamle norske sprog* är ordet dammaduk eventuellt detsamma som det tyska ordet *damdók*, som betecknar ett smalt engelskt tyg.¹⁵ Detta är inte så oförenligt med att dammaduken betecknas som ”lybeskan” som man först kan tro; dels kan ”lybeskan” i diplomets syfte på att tyget fördes in från Lübeck, inte att det nödvändigtvis tillverkades där, dels kan ordet beteckna ett ursprungligen engelskt tyg som sedan började tillverkas även i norra Tyskland.

Foderduk

Foderduk var ett tyg som var avsett att fodra kläder med; troligen ett lättare, enklare ylletyg. Foderduk nämns i ett norskt testamente från 1381. Det är en cotehardie i engelskt kläde som ska fodras med foderduk.¹⁶

Hafnarvadar

Ordet hafnarvadar betyder ungefär ”tyg lämpligt för mantlar” och var av högre kvalitet än den ”vanliga” vadmalen. Hafnarvadar tillverkades på Island och de omnämns som finns i norska diplom rör ofta isländska förhållanden.¹⁷

14 DN 10 nr 52 och DN 5 nr 331

15 Frizner 1886-1896

16 DN 2 nr 468

Om ordet även användes om finare vadmal tillverkad i Norge vet vi inte, eftersom diplomerna inte ger den sortens upplysningar. Motsvarande distinktion mellan vadmal och annat inhemskt producerat tyg görs inte i svenska dokument, där den vanligaste termen är det latinska *burello*, dvs grovt tyg.

Hampa

Hampa användes under medeltiden på ungefär samma sätt som linne. Att hampa odlades i Norden framgår av att tionde enligt Västmannalagen ska betalas i bl a lin och hampa.¹⁸ I ett dokument från 1341 talas om ett skeppund hampa, vilket troligen var hampfrö eftersom det anges i viktmått. Det skulle också kunna vara obearbetade fibrer eller garn.¹⁹ Hampa nämns även bland de varor som fördes ut av nordiska skeppare i tullistorna från diverse hamnar i England.²⁰ Hampa användes bland annat till tält, men även till kläder. Den dräkt av camelin som Isabella Bruce förde med sig till Norge 1293 var fodrad med ett tyg i hampa eller bomull.²¹ Förutom som foder i andra plagg ser vi av den norska kungaspegeln att hampa precis som linne användes till underkläder.²²

Hedenstykke

Hedenstykke användes som benämning på mönstervävda sidentyger av orientalskt ursprung.²³ ”Heden” betyder att tyget kommer från icke-kristna länder, dvs den muslimska orienten. Ett annat namn på tyg som förs till denna rubrik är den ”skinande hedniska väv” som biskop Haakon av Bergen sände som gåva till biskop Jon av Skalholt. De sammanhang som hedenstykke nämns i gör det troligt att det rör sig om tyger som skulle användas till framför allt kyrklig inredning. Förutom gåvan till biskopen av Skalholt testamenterar

17 Jochens 1995, s 155. DN 12 nr 79 och nr 88, DN 7 nr 143 och DN 2 nr 255.

18 Västmannalagen, kyrkobalken VI. Holmbäck och Wessén 1979

19 DN 10 nr 47

20 DN 19 nr 436

21 DN 19 nr 390

22 *Konungs skuggsiá*, s 45

23 Söderwall 1925-53, se uppslagsordet., Hildebrand 1894, s 703

Abjörn Magnusson år 1339 ett hedenstycke värt 25 mark till Julita kloster. I övrigt förekommer hedenstycke i olika uppräknings av lösöre tillhörande Kung Magnus Eriksson och drottning Blanka. Det är möjligt att dessa var avsedda att användas till praktfulla kläder, men då de fortfarande finns kvar i drottning Blankas fatabur efter hennes död är det troligt att de ingick i de tyger som Magnus och Blanka testamenterade till olika kyrkor och kloster.²⁴

Langlakan

Langlakan är en form av kläde, troligen av högre kvalitet. Lakan eller *laken* är ett flamländskt ord för tygstycke, vanligen använt om kläde och generellt sett var tyger av högre kvalitet både bredare och längre.²⁵ Langlakan anges som material i kläder vid tre tillfällen från 1300-talet, alla kvinnokläder; två från Sverige och ett från Norge.²⁶ Dessutom förekommer langlakan en gång i ett testamente från 1350 som gåva av tyg: 18 alnar blått langlakan.²⁷

Lerkiu

I Magnus Nilssons och hans hustru Ingrid's testamente från 1329 ges en mantel och kjortel *lerkiu*, ett ord som annars är okänt. Eftersom det använts till mantel och kjortel är det troligt att det i alla fall är ett ylletyg.²⁸ Jag har i sammanställningen fört det till de lättare ylletygerna.

Lybiskt grått

Lybiskt, dvs från Lübeck, grått nämns i ett svensk testamente från 1329.²⁹ Enligt privilegier utfärdade för Nya Lödöse 1473 var lybiskt grått ett grövre kläde.³⁰ Ordet kläde användes om flera typer av importerade ylletyger och det

24 DN 7 nr 155, DN 3 nr 202, nr 344 samt SD 4 nr 3452

25 Munro 1994, kap. V, tabell 3.2 och 3.14.

26 DN 4 nr 457, DS 4 nr 3056 och DS 6 nr 4615

27 DS 6 nr 4639

28 DS 4 nr 2744

29 DS 4 nr 2715

30 Privilegier resolutioner och förordningar för Sveriges städer. Första delen 1251-1523, s 171

behöver därför inte röra sig om ett valkat och överskuret tyg. I sammanställningen har det förts till gruppen lättare ylletyger, som inkluderar även grova importerade tyger.

Marbri

Marbri, som bara nämns i två norska testamenten från 1320 och 1331 var enligt Newton ett tyg som vävts på ett sådant sätt att det får ett utseende som påminner om marmor, dvs skiftande i olika färger.³¹ Det bör ha varit ett förhållandevis värdefullt material eftersom de klädesplagg som är gjorda i marbri var fodrade med hermelin respektive rött siden. Den förra av dessa var dessutom en gåva från kung Haakon till testatorn. Även om det var ett dyrbart tyg är det troligt att det rör sig om ett lättare ylletyg och inte ett kläde, eftersom vävstrukturen i kläde inte är synlig efter valkning och överskäring, och det har därför förts till denna kategori.

Mengt/mixti

Ordet *mengt*, betyder liksom *mixti* blandad. Troligen avsåg det tygets färg; att det var antingen mönstrat eller melerat.³² Vi kan dock inte helt utesluta att ordet användes även om blandat material, dvs när antingen varp och inslag är av olika material eller där två material spunnits samman till tråden. Det vanligaste torde då ha varit antingen ett tyg med varp i kamgarn och inslag i garn av bottenull eller ett tyg med varp i lin och inslag i ull.

Det troligaste är ändå att *mengt* och *mixti* var beskrivningar av tygets färg och inte dess kvalitet och därför kommer det inte att tas upp som eget material i de statistiska bearbetningarna.

31 DN 16 nr 2 och DN 3 nr 160, Newton 1980, s 65

32 Munro 1994, kap V, s 53. Här räknas ghemingde upp som tillhörande samma kategori som randigt och det är färgen som avses. Det kan också jämföras med det engelska ordet mottelee, som betecknade ett mönstrat tyg. Hodges 2000, s 86 f.

33 DN 19 nr 108, nr 133 och nr 156. Hodges 2000, s 205

Russet

Russet nämns, liksom *burnet*, i ett par dokument från början av 1200-talet vilka listar gåvor av kläder från den engelske kungen till den norske kungens sändebud. Russet kunde också vara namnet på en färg, den rödbruna färg som vissa ofärgade ylletyger har. Det var ett enkelt, grovt tyg och bars till exempel av franciskanerbröder för att visa sin ödmjukhet.³³ Russet förs till de lättare ylletygerna.

Römiskt

Formen på namnet tyder på att det egentligen är någon form av ursprungsbe-teckning på kläde och det har därför sorterats in under kläde i tabellerna nedan. Det nämns i ett köpebrev från 1486.³⁴

Sammet

Sammet, eller *fuel* som det kallas i dokumenten, förekommer endast i de finaste sammanhangen, nämligen bland kung Magnus Erikssons och drottning Blankas ägodelar. Det är två stycken randig sammet, båda 8 alnar långa och ett stycke blå sammet 8 ¼ aln långt, som återfinns i drottning Blankas fatatur.³⁵ Randig skulle kunna betyda både att tyget hade ränder i olika färger och att sammetens lugg var klippt i olika höjd och på så sätt bildade ränder. Sammeten var med all säkerhet av silke. Precis som de andra dyrbara tygerna i fataturen vet vi inte vad tygerna varit avsedda till.

Sarduk

Sarduk var enligt Hildebrand ett tyg av hälften linne, hälften ylle.³⁶ I de undersökta diplomerna nämns det en gång som en gåva till heliga jungfruns kyrka i Skara år 1366, då Håkan Svensson testamenterar till nämnda kyrka ett halvt stycke sarduk.³⁷ Även om det var en gåva till en kyrka behöver det inte be-

34 DN 10 nr 263

35 DN 3 nr 344

36 Hildebrand 1879, s 710

37 DS 9 nr 7272

tyda att det var ett material som endast användes inom kyrkan; han testamenterade även ett ½ stycke kläde från Kortrijk, som ju användes även i världsliga sammanhang. Textilier hade ett högt värde i sig och var därför uppskattade gåvor. Sarduk har förts till kategorin lätta ylletyger.

Sayan

Sayan var ett tunt, lätt ylletyg som antingen är vävt helt av kamgarn eller också med varp i kamgarn och inslag av bottenull. Sayan kunde variera i pris och kvalitet, men var aldrig så dyrt som kläde. I kung Magnus prisstadga från 1347 kostade sayan hälften så mycket som kläde från de mer prestigefyllda orterna Kortrijk och Ieper och 2/3 av vad kläde från Poperinge, en ort som tillhörde de ”nya”, billigare textilproducenterna. Precis som kläde importerades sayan från de historiska nederländerna, bl a hade St. Omer och Hondschoote i Flandern berömda *sayetterier*.³⁸ Sayan användes både som tyg i kläder och som foder i desamma. I diplomerna nämns det nio gånger, första gången runt 1300 och används under hela perioden. Sayan fanns i flera färger; de som nämns är rött, svart, blått och grönt.

Silfar

Silfar var troligen, precis som sayan, ett lättare ylletyg; i prisstadgan för Kopparberget är de listade tillsammans som ”sayan eller silfar.”³⁹ Man vet inte så mycket om materialet i övrigt, enligt Falk kommer ordet av silverfärgat och syftar på ett ofärgat grått ylletyg som inte tillhörde de finaste grå tygerna.⁴⁰ I svenska testamenten nämns det första gången 1339, i form av en kjortel och även senare är det i form av kläder, vi återfinner silfar.⁴¹ I norska diplom nämns silfar först under 1400-talet och endast i form av tyg.⁴²

38 Munro 1994, kap VIII

39 Prisstadgan för Kopparberget från 1347 återges ovan under rubriken Kläde.

40 Falk 1919, s 56

41 DS 4 nr 3422, DS 8 nr 6476 och DS 9 nr 7444

42 DN 11 nr 117, DN 12 nr 154 och DN 21 nr 671

Sindon fortis

Enligt Newton var sindon fortis ett tyg av bomull eller hampa som tillverkades i Medelhavsområdet. *Sindon fortis* förekommer i ett enda dokument som rör Sverige eller Norge: förteckningen över Isabella de Bruce utstyrelse där en av hennes dräkter, den i vit camelin, var fodrad i detta tyg. Det anges inte någon färg på detta foder. Från europeiska källor känner vi dock till blå, svart, grön, och röd sindon.⁴³

Tela delicata

Tela delicata nämns i ett enda testamente från 1294.⁴⁴ Ordagrant betyder det fint stycke eller fin väv. Vilket material den var gjord av nämns inte, men ordet *tela* användes i andra sammanhang om linneväv, så det är troligt att det var ett fint linnetyg.⁴⁵

Tela grosso

Förekommer endast en gång, i samma testamente som *tela delicata* och betyder troligen grovt linne.

Tymmiskt

Formen på namnet tyder på att det egentligen är någon form av ursprungsbe-teckning på tyg, men vilken ort som avses har jag inte lyckats finna ut. Då de flesta tyger som anges med ursprungsbe-teckning är kläden förs *tymmiskt* till dessa. Tymmiskt nämns en gång, i ett norskt köpebrev från 1484.⁴⁶

43 Newton 1980 s 44, 61 och 135.

44 DS 2 nr 1103

45 DS 1 nr 98 och Sancta Birgitta Relevaciones, s 106 f

46 DN 7 nr 495

Pälsverk

Fårskinn

Fårskinn nämns endast en gång som material i kläder, trots att det är ett vanligt förekommande djur och pälsen därmed bör ha varit förhållandevis billig. Detta är också troligen orsaken till att vi endast finner den en gång. De personer som lämnat efter sig testamenten tillhörde vanligen samhällets övre skikt och därför är det främst finare material och pälsverk som återfinns i diplomerna. Fårskinn nämns i ett av de få testamenten som är skrivet av en borgare, Harald Gudmundsson Porte, borgare i Linköping.⁴⁷

Kanin

Kanin anges som pälsfoder i ett par uppsättningar kläder som den engelske kungen gav till den norske kungens sändebud.⁴⁸ Om det användes som foder i Norge och Sverige i övrigt vet vi inte, men det förekommer inte i de undersökta dokumenten och då vildkaninen inte är en inhemska djurart i Sverige och Norge är det troligt att kaninpäls inte heller användes. Kanin har därför inte tagits med i diagrammen.

Renskinn

I ett enda svenskt testamente från 1357 talas om ett foder i renskinn. Troligen var det då renskinn med pälsen kvar. Det hade tillhört kaniken Ragnvald i Linköping och var möjligen avsett för en kjortel.⁴⁹

Vargpäls

Vargpäls nämns som material i kläder en gång, när prästen Ingevald i Åkeby testamenterade en kjortel i vargpäls. Det framgår inte om vargpälsen utgjorde fodret i ett plagg i tyg eller om det var pälsen som är huvudmaterialet.⁵⁰

47 DS 4 nr 3422

48 DN 19 nr 108 och 133

49 DS 7 nr 5685

50 DS 4 nr 3379

BILAGA 2

Diplom som använts i
undersökningen

Diplomatarium Norvegicum

DN 1

nr 243 13/5 1337
nr 1008 14/4 1503

DN 2

nr 45 odaterat, före 1299
nr 78 27/1 1305
nr 85 8/5 1307
nr 93 6/2 1309
nr 147 19/10 1322
nr 165 14/8 1328
nr 255 7/2 1343
nr 295 7/8 1348
nr 305 17/10 1349
nr 468 18/12 1381
nr 668 30/4 1422(?)

DN 3

nr 160 13/4 1331
nr 202 5/5 1340
nr 260 18/8 1348
nr 344 22/2 1365
nr 382 25/5 1373
nr 417 22/3 1378
nr 472 27/11 1386
nr 704 2/2 1430

DN 4

nr 128 1312-1319
nr 169 24/10 1326
nr 217 25/7 1335
nr 328 9/4 1348
nr 350 9/10 1349
nr 356 2/4 1352
nr 359 15/10 1352

nr 363	3/10 1353	nr 813	3 /4 1458
nr 374	13/3 1355	nr 835	15/6 1461
nr 457	2/6 1366		
nr 475	31/12 1396	DN 6	
nr 564	19/4 1389	nr 172	8/3 1345
nr 660	13/3 1396	nr 208	23/4 1352
nr 758	15/8 1406	nr 278	15/8 1371
nr 934	18/5 1454	nr 306	16/10 1381
nr 962	6/10 1466	nr 462	7/3 1436
nr 987	27/10 1478		
DN 5		DN 7	
nr 69	1323	nr 94	1320?
nr 93	5/10 1332	nr 143	27/7 1337
nr 102	20/6 1334	nr 155	14/6 1338
nr 193	15/7 1347	nr 166	våren 1339
nr 212	23/9 1349	nr 304	odaterat, 1379, eller därförinnan
nr 299	24/2 1377	nr 386	31/12 1430
nr 331	23/6 1384	nr 421	11/5 1444
nr 408	26/6 1401	nr 470	5/7 1470
nr 418	3/5 1402	nr 480	25/10 1475
nr 488	4/11 1412	nr 495	16/5 1484
nr 543	15/5 1421	nr 501	26/4 1489
nr 586	22/2 1429		
nr 597	4/11 1430	DN 8	
nr 609	2/1 1432	nr 153	24/2 1346
nr 640	11/5 1434	nr 162	10/11 1354
nr 692	14/3 1440	nr 255	14/9 1415
nr 724	30/3 1444	nr 385	17/3 1466
nr 731	24/6 1445	nr 533	27/4 1525

DN 9		nr 117	24(25?)/2 [ca 1410]
nr 150	23/8 1351	nr 127	7/9 1413
nr 151	9/7 1354	nr 146	30/11 1427
nr 155	30/6 1360	nr 150	utan dag 1430
nr 160	22/7 1366	nr 151	22/2 1431
nr 166	1/5 1372	nr 181	16/10 1445
nr 181	21/7 1388	nr 197	19/6 (1453)
nr 295	1445 (före i juni)	nr 221	okänd dag 1467
nr 310	1/3 1450		
nr 379	(ca 1470-80)	DN 12	
nr 400	28/4 1489	nr 74	29/6 1329
nr 407	19/6 1491	nr 79	12/3 1331
		nr 86	24/10 1337
DN 10		nr 88	24/2 1338
nr 9	22/6 1308	nr 99	19/9 1349
nr 47	17/8 1341	nr 154	20/7 1413
nr 48	2/2 1342	nr 190	utan dag 1427
nr 52	4/1 1346	nr 225	14/4 1457
nr 133	(ca. 1420)	nr 232	utan dag 1463
nr 146	16/3 1428		
nr 185	24/2 1446	DN 13	
nr 263	6/3 1486	nr 19	17/3 1345
		nr 148	1/2 1483
DN 11		nr 163	20/12 1499
nr 6	17/6 1308		
nr 41	[c. 1350?]	DN 14	
nr 70	17/4 1384	nr 48	29/6 1435
nr 71	11/11 1384	nr 72	utan dag 1447
nr 72	31/10 1385	nr 81	29/2 1450
nr 93	29/1 1398	nr 88	12/1 1460
nr 110	(Nov. 1404?)	nr 142	9/4 1480

nr 158	utan dag 1485	nr 367	[sept. 1290]
		nr 390	25/9 1293
DN 15		nr 422	5/2 1303-26/6 1304
nr 115	[1490?]	nr 436	1304-1307
		nr 442	29/9 1304-29/9 1305
DN 16		nr 447	29/9 1305-29/9 1306
nr 2	4/2 1320	nr 456	Före 7/7 1307
nr 27	7/7 1366	nr 458	29/9 1307-29/9 1308
nr 37	[Våren 1392]	nr 460	29/9 1308-8/8 1309
nr 179	3/1 1454	nr 464	8/11 1308-28/8 1309
nr 199	16/8 1458	nr 508	12/6 1319
nr 205	5/5 1460	nr 509	12/6 1319
nr 238	utan dag 1468	nr 518	20/7 1322-1/10 1323
nr 244	4/2 1471	nr 520	29/9 1323-29/9 1324
nr 291	[1486?]	nr 522	29/9 1324-29/9 1325
nr 306	18 och 22/6 1490	nr 527	29/9 1326-29/9 1327
		nr 528	20/4-29/9 1327
DN 17		nr 599	30/9 1379-18/7 1380
nr 878	22/8 1284	nr 607	27/7 1382-29/9 1383
		nr 617	8/12 1391-29/9 1392
DN 19		nr 667	[1405 eller våren 1406]
nr 100	6/7 1213	nr 678	16/7 1406
nr 104	10/7 1214		
nr 108	11/10 1215	DN 20	
nr 119	8/11 1218	nr 730	12/4 1413
nr 133	23/1 1221	nr 753	[1420]
nr 141	19/8 1222	nr 755	[1423?]
nr 156	7/2 1224	nr 763	1/5 1426
nr 214	28/10 1234-27/10 1235	nr 824	24/7 1439
nr 252	31/11 1251	nr 825	26/2 1440
nr 293	10/5 1276		

DN 21		nr 424	[22/11 1444]
nr 78	[26/8 1349-25/8 1350	nr 463	20/10 1450
nr 87	4/6 1355	nr 481	13/6 1456
nr 97	[9/8 1358-24/8 1359]	nr 505	22/2 1460
nr 145	[9/8 1372-24/8 1373]	nr 525	[12 juni?] 1462
nr 180	[8/9 1389-24/9 1390]	nr 551	[30/1 1465]
nr 199	[18/4 1396]	nr 659	1493
nr 342	5/3 1434	nr 671	[14]91-[14]96
nr 375	24/2 1439		

Diplomatarium Suecanum

DS 1		nr 1261	1299
Nr 98	1188	nr 1271	25/3 1299
nr 155	1/3 1215	nr 1275	25/6 1299
nr 301	3/9 1338 (Brevet har omdaterats från 1238 till 1338)	nr 1278	16/7 1299
nr 457	21/1 1259	nr 1324	11/9 1300
nr 559	9/4 1272	nr 1352	25/11 1301
nr 762	11/6 1283	nr 1363	22/4 1302
nr 771	27/8 1283	nr 1527	20/1 1307
nr 871	1275-1292	nr 1583	23/5 1308
		nr 1605	18/1 1309
		nr 1656	27/2 1310
		nr 1741	1292-1312
DS 2			
nr 910	23/4 1286		
nr 951	28/11 1287	DS 3	
nr 1095	6/7 1293	nr 1791	23/4 1311
nr 1103	10/4 1294	nr 1811	2478 1311
nr 1225	2/4 1298	nr 1850	22/5 1312
		nr 1851	23/5 1312

nr 1907	4/3 1313	nr 3130	5/4 1335
nr 2075	25/11 1316	nr 3299	25/6 1337
nr 2130	1318	nr 3331	29/11 1337
nr 2189	31/3 1319	nr 3379	28/8 1338
nr 2192	18/5 1319	nr 3419	22/4 1339
nr 2240	28/5 1320	nr 3422	3/5 1339
nr 2377	4/1 1323	nr 3452	26/10 1339
nr 2500	12/3 1325	nr 3532	19/12 1340
nr 2511	17/4 1325		
nr 2553	9/1 1326	DS 5	
nr 2594	8/9 1313	nr 3639	17/5 1342
		nr 3661	14/10 1342
DS 4		nr 3691	26/3 1343
nr 2601	odat, troligen slutet på 1327	nr 3730	14/9 1343
nr 2654	16/2 1328	nr 3860	18/11 1344
nr 2666	29/5 1328	nr 3972	17/7 1345
nr 2678	18/9 1328	nr 4055	28/3 1346
nr 2685	11/11 1328	nr 4069	1/5 1346
nr 2699	25/2 1329	nr 4074	8/5 1346
nr 2715	13/5 1329	nr 4083	odaterat, mellan 1346-50
nr 2744	9/9 1329	nr 4142	17/2 1347
nr 2759	13/2 1330	DS 6	
nr 2762	23/2 1330	nr 4374	6/11 1348
nr 2829	22/1 1331	nr 4548	17/3 1350
nr 2910	9/3 1332	nr 4615	7/9 1350
nr 3002	31/8 1333	nr 4618	12/9 1350
nr 3056	6/5 1334	nr 4635	29/10 1350
nr 3065	23/5 1334	nr 4639	10/11 1350
nr 3096	13/12 1334	nr 4716	10/5 1351

nr 4864 4/11 1352
nr 4877 13/12 1352
nr 5008 13/3 1354
nr 5047 9/8 1354
nr 5127 6/7 1355

DS 7

nr 5685 6/1 1357
nr 6129 22/9 1359
nr 6149 13/11 1359
nr 6195 1/1 1360
nr 6204 12/1 1360
nr 6357 15/10 1360
nr 6375 6/12 1360

DS 8

nr 6476 13/5 1361
nr 6494 3/6 1361

nr 6662 28/8 1362

DS 9

nr 7272 1366
nr 7336 14/5 1366
nr 7444 26/10 1366
nr 7592 22/9 1367
nr 7677 19/3 1368
nr 7704 2/6 1368
nr 7864 26/3 1369
nr 7939 9/8 1369
nr 7955 30/8 1369

DS 10

nr X 72 2/8 1371
nr X80 15/8 1371
nr X97 30/9 1371
nr X143 18/2 1372

Svenskt Diplomatarium

SD 1

nr 675 22/12 1405

SD 2

nr 937 21/2 1408
nr 1036 2/2 1409
nr 1793 3/10 1413
nr 1393 20/3 1411
nr 1143 4/9 1409

SD 3

nr 2104 3/7 1415
nr 2726 18/1 1420

Bilder, diagram och tabeller

Bilder

3.1	Bockstensmannens hosor	55
3.2	Två unga män ur Hardenberg Codex	62
3.3	Kjortel från Kraglund mosse vid Viborg i Danmark, daterad till ca 1040-1155	67
3.4	Mans- respektive kvinnokjortel från Herjolfsnes, mitten/slutet av 1300-talet	68
3.5	Drottning Margaretas gyllene kjortel, daterad till 1400-talets fyra första decennier	69
3.6	Kain och Abel, Ängsö kyrka, ca 1350	76
3.7	Dansande män och kvinnor från Ørslevs kyrka, Danmark	78
3.8	Den heliga Birgittas surkot	79
3.9	Ärmlös surkot från Herjolfsnes	80
3.10	Bockstensmannens mantel	93
3.11	Månaden april, Baldisholtapeten	96
3.12	Kopparstick av Birger Perssons och Ingeborg Bengtsdotters gravplatta	101
3.13	St. Anna från Odda kyrka, Hordaland fylke	103
3.14	Skulptur från katedralen i Naumburg, mitten av 1200-talet	112
3.15	Hättor från Herjolfsnes	116
3.16	Spännen från 1300-talet hittade på Gotland	136
4.1	Tronande kung, Dädesjö gamla kyrka	147
4.2	Ärm från Söderköpingskjorteln	148
4.3	Ung man i snäv kjortel. Träsnideri från Lunds domkyrka	155
4.4	Charles de Blois pourpoint	157
4.5	Elisabet av Thüringens kjortel	168

4.6	Kalkmålningar från Risinge gamla kyrka	178
4.7	Altarskåp från Östra Ny, Östergötland	180
7.1	Tysk handskrift ca 1200	267
7.2	Dansande par från Grosse Heidelberger Liederhandschrift	270
7.3	En man och en kvinna samt två unga män ur Hardenberger Codex	289

Diagram

4.1	Kombinationer av kläder 1200-1339, män	146
4.2	Kombinationer av kläder 1340-1389, män	153
4.3	Mäns ytterplagg. Fördelning i procent av samtliga	159
4.4	Kombinationer av kläder 1200-1339, kvinnor	169
4.5	Kombinationer av kläder 1340-1389, kvinnor	175
4.6	Ytterplagg för män och kvinnor, procent av samtliga	189
4.7	Färg på klädesplaggen i procent	192
5.1	Material i kläder och tyg, procent	211
5.2	Flamländskt kläde uppdelat på "gamla" och "nya" textilstäder	213
5.3	Pälsverk i kläder, procent	215
5.4	Angivet material i kläder och tyg i procent	218
5.5	Angiven ursprungsort för importerade tyger i kläder. Absoluta tal	219
5.6	Pälsverk för hela perioden, procentuell fördelning	220
6.1	Jämförelse av materialet i kläder testamenterade till tjänare, brytar och fattiga respektive övriga mottagare	239

Tabeller

3.1	Tyget i kappornas ursprung. Absoluta tal	90
5.1.	Prisstadga för Kopparberget 1347. Pris per aln	201
5.2	Kläde, uppdelning i regioner efter angiven ursprungsort eller -område	209
7.1	Plagg testamenterade över könsgränserna	277

Käll- och litteraturförteckning

Källeditioner och översättningar

Arboga stads tänkebok 1–3. Samlingar utgivna av Svenska fornskrifts-sällskapet, 53, Uppsala 1935–1940

Bibeln

Diplomatarium Norvegicum, Kristiania/Oslo 1849–1976

Diplomatarium Suecanum, Stockholm 1829–

Svenskt Diplomatarium från och med år 1401, Stockholm 1875–1904

Florez ok Blanzeflor. Skrifter utgivna av Svenska fornskriftssällskapet, 1:61, Lund 1956

Hertig Fredrik av Normandie. Skrifter utgivna av Svenska Fornskrifts-sällskapet, 1:11 och 1:49, Uppsala 1927

Konungs skuggsiá. Utgiven för Kjeldeskriftfondet ved Ludvig Holm-Olsen, Oslo 1983

Namnlös och Valentin. Skrifter utgivna av Svenska fornskriftsällskapet, 1:51, Uppsala 1934

Norges gamle love indtil 1387, band 3, Oslo 1849

Norges gamle love indtil 1387, band 4, Oslo 1885

Norse Romance III: Hærra Ivan, red. Marianne Kalinke, Cambridge 1999

Privilegier resolutioner och förordningar för Sveriges städer. 1, 1251–1523, utgivna av Nils Herlitz, Stockholm 1927

Regula Saluatoris. Skrifter utgivna av Svenska fornskriftssällskapet, 2:VIII:1, Stockholm 1975

Renart, Jean: *The romance of the rose or of Guillaume de Dole*, New York och London 1995

Sancta Birgitta Relevaciones. Samlingar utgivna av Svenska fornskrifts-sällskapet 2:VII:8, Stockholm 2002

Sverris saga. Norges kongesagaer, Oslo 1979

Vadstenadiariet. Latinsk text med översättningar och kommentarer, utgivet genom Claes Gejrot, Stockholm 1996

Wolfram von Eschenbach: *Parzival*, översättning av Gottfried Grunewald, Stockholm 1999

Elektroniska källor

Bildarchiv der Kunst und Architektur, Philipps-Universität Marburg:

<http://www.bildindex.de/>

The British Library catalogue of illuminated manuscripts:

<http://prodigi.bl.uk/illcat/welcome.htm>

Diplomatarium Norvegicum:

http://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html

Digitale faksimiler af manuskripter. Middelalder og renæssance:

<http://www.kb.dk/elib/mss/index2.htm>

Early Manuscripts at Oxford University: <http://image.ox.ac.uk/>

Hardenberg Codex:

[http://base.kb.dk/manus_pub/cv/manus/ManusIntro.xsql?
nnoc=manus_pub&p_ManusId=3&p_Lang=main](http://base.kb.dk/manus_pub/cv/manus/ManusIntro.xsql?nnoc=manus_pub&p_ManusId=3&p_Lang=main)

Kulturens fynddatabas till utställningen *Metropolis Daniae:*

<http://www.kulturen.com/Metropolis/Asp/index.asp>

Kristinapsaltaren:

[http://base.kb.dk/manus_pub/cv/manus/ManusIntro.xsql?
nnoc=manus_pub&p_ManusId=220&p_Lang=main](http://base.kb.dk/manus_pub/cv/manus/ManusIntro.xsql?nnoc=manus_pub&p_ManusId=220&p_Lang=main)

Medeltidens bildvärld: <http://www.historiska.se/medeltidbild/>

The Murthly Hours:

<http://www.nls.uk/digitallibrary/murthly/index.htm>

Riksarkivet *Diplomatariet*: <http://www.ra.se/ra/diplomat.html>

Spätmittelalterliche Bilderhandschriften aus der Bibliotheca Palatina:

<http://www.ub.uni-heidelberg.de/helios/fachinfo/www/kunst/digi/welcome.html>

Litteratur och bildverk

von Achen, Henrik: *Norske frontaler fra middelalderen i Bergen museum*, Bergen 1996

Age of Chivalry. Art in Plantagenet England 1200–1400, red. Jonathan Alexander och Paul Binski, London 1987

Ahlberger, Christer: *Konsumtionsrevolutionen I. Om det moderna konsumtionssamhällets framväxt 1750–1900*, Göteborg 1996

Andersson, Aron: *Medieval wooden sculpture in Sweden 2. Romanesque and Gothic sculpture*, Uppsala 1966

Andersson, Aron och Anne Marie Franzén: *Birgittareliker*, Lund 1975

Andersson, Aron: 'Vår äldsta Birgittabild' i *Uppsala domkyrka. Katedral genom sekler*, red. Öyvind Sjöholm, Uppsala 1982

Andersson, Eva: 'Vad kostade kläderna? Manliga tjänares dräkt under första hälften av 1300-talet' i *Historisk Tidskrift* 2004

Andersson Eva: *Rapport om Bockstensmannens dräkt*, opublicerad rapport skriven på uppdrag av Läns museet i Varberg 2006

Anker, Per: *Norsk middelalderkunst*, Oslo 1970

Arnold, Janet, *Patterns of fashion. The cut and construction of clothes for men and women c. 1560–1620*, London 1985

Ashelford, Jane: *The art of dress*, London 1996

Auður Magnúsdóttir: *Frillor och fruar. Politik och samlevnad på Island 1120–1400*, Göteborg 2001

Bandlien, Bjørn: *Å finne den rette. Kjærlighet, individ og samfunn i norrøn middelalder*, Oslo 2001

- Barnard, Malcolm: *Fashion as communication*, London & New York 1996
- Bažantová, Nina: 'The tunic from the reliquary of Saint Ludmila' i *Textile History* 21(1), 1990
- Bender Jørgensen, Lise: *North european textiles until AD 1000*, Aarhus 1992
- Bengtsson, Herman: *Den höviska kulturen i Norden. En konsthistorisk undersökning*, Stockholm 1999
- Bildwörterbuch der Kleidung und Rüstung. Vom Alten Orient bis zum ausgehenden Mittelalter*, red. Harry Kühnel, Stuttgart 1992
- Blanc, Odile: 'From battlefield to court: the invention of fashion in the fourteenth century' i *Encountering medieval textiles and dress. Objects, texts, images*, red. Desirée Koslin och Janet Snyder, New York 2002
- Blindheim, Martin: *Gothic painted wooden sculpture in Norway 1220–1350*, Oslo 2004
- Boucher, François: *A history of costume in the west*, London 1996
- Braudel, Fernand: *Civilisationer och kapitalism 1400–1800. Vardagslivets strukturer. Det möjligas gränser*, Stockholm 1982
- Beward, Christopher: *The culture of fashion*, Manchester 2002
- Broby-Johansen Rudolf: *Den danske billedbibel i kalkmalerier*, Köpenhamn 1948
- Broby-Johansen, Rudolf: *Kropp och kläder*, Stockholm 1978
- Bumke, Joachim: *Courtly culture*, New York 2000
- Burnham, Dorothy K. *Skjortor, särkar och blusar. Traditionella mönster från hela världen*, Stockholm 1979
- Burns Jane E: 'Lancelot as Ladies' Man or Lady Man' i *Constructing Medieval Sexuality*, red. Karma Lochrie, Peggy McCracken och James A Schultz, Minneapolis 1997
- Burns, Jane E: *Courtly love undressed. Reading through clothes in medieval French culture*, Philadelphia 2002
- Cadden, Joan, *Meanings of sex difference in the Middle Ages*, Cambridge 1993

- Camille, Michael: *The medieval art of love*, London 1998
- Cockerell, Sydney C: *Old Testament miniatures. A medieval picture book with 283 paintings from the creation to the story of David*, London 1969
- Colby, Alice M: *The portrait in twelfth century French literature*, Genève 1965
- Crane, Susan: *The performance of self. Ritual, clothing, and identity during the Hundred Years War*, Philadelphia 2002
- Crowfoot, Elisabeth, Frances Pritchard och Kay Staniland: *Textiles and clothing 1150–1450. Medieval finds from excavations in London*, 4, Woodbridge, 1992
- Danske Kalkmalerier. Tidlig Gotik 1275–1375*, red. Ulla Haastrup, Köpenhamn 1989
- Danske Kalkmalerier. Gotik 1375–1475*, red. Ulla Haastrup och Robert Egevang, Köpenhamn 1985
- Duby, Georges: *The three orders. Feudal society imagined*, Chicago & London 1980
- Dyer, Christopher: *Standards of living in the middle ages. Social change in England 1200–1520*, Cambridge 1989
- Edge David och John Miles Paddock: *Arms and armour of the medieval knight*, Leicester 1996
- Ek, Eva: *Medeltidstyger*, opublicerad projektrapport vid Väfskolan i Borås, höstterminen 2000
- Elsa E. Guðjónsson: 'The Icelandic skildahúfa' i *Costume. The journal of the Costume Society*, 1982
- Emanuelsson, Anders: *Kyrkojorden och dess ursprung. Oslo biskopsdöme perioden ca 1000–ca 1400*, Göteborg 2005
- Enemark, Poul: 'Handel med klæde. Danmark' i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 8, Malmö 1963
- Falk, Hjalmar: *Altwestnordische Kleiderkunde*, Kristiania/Oslo 1919

- Fentz, Mytte: 'An 11th century linen shirt from Viborg Sønderød, Denmark' i *Tidens tand. Report from the 4th Nesat symposium*, Köpenhamn 1992
- Flury-Lemberg, Mechtild: *Textile conservation and research. A documentation of the textile department on the occasion of the twentieth anniversary of the Abegg foundation*, Bern 1988
- Flügel, John Carl: *Klädernas psykologi*, Stockholm 1951
- Franzén Bo: *Sturetidens monetära system. Pant eller penningar som information i köpstaden Arboga*, Stockholm 1998
- Gaston Phoebus: *Medieval hunting scenes. ("The hunting book")*, Genève 1978
- Geijer, Agnes, Anne Marie Franzen och Margareta Nockert: *Drottning Margaretas gyllene kjortel i Uppsala domkyrka*, Stockholm 1994
- Geijer, Agnes: *Ur textilkonstens historia*, tredje upplagan, Stockholm 1994
- Giza, Mary M. och Stella Mary Newton: 'Frilled edges', i *Textile History* 14(2), 1983
- Gjessing Gutorm: 'Skjoldehamnsdrakten: en senmiddelaldersk nordnorsk mannsdrakt' i *Viking – Tidsskrift for norrøn arkeologi*, 2, Oslo 1938
- Gutarp, Else-Marie: *Hurusom man sig klädde*, Visby 2000
- Götlind, Anna: *Technology and religion in medieval Sweden*, Göteborg 1993
- Hagen, Karin Gjøl: *Profesjonalisme og urbanisering. Profesjonalisme-problemet i håndverket belyst ved et tekstil- og vevloddsmateriale fra middelalderens Trondheim fra 1100-tallet frem til slutten av 1300-tallet*, Oslo 1994
- Hald, Margrethe: *Ancient Danish textiles from bogs and burials*, Köpenhamn 1980
- Harlin, Tord: *Härkebergas rika skrud. Möte med målaren Albertus Pictor*, Enköping 2003
- Helander, Otto: *Något om knappens historia i Sverige*, Stockholm 2003
- Hernfjäll, Viola: *Medeltida kyrkmålningar i gamla Skara stift*, Skara 1993

- Hildebrand, Hans: *Sveriges medeltid. Kulturhistorisk skildring. 1, Landsbygden*, Stockholm 1879 (1983)
- Hildebrand, Hans: *Sveriges medeltid. Kulturhistorisk skildring. 3, De högste i samhället*, Stockholm 1884 (1983)
- Hildebrand, Hans: *Sveriges medeltid. Kulturhistorisk skildring. 2, Städerna*, Stockholm 1894 (1983)
- Hodges, Laura F: *Chaucer and costume. The secular pilgrims in the general prologue*, Woodbridge 2000
- Holck, Per: 'Myrfunnet fra Skjoldehamn – mannlig same eller norrøn kvinne?' i *Viking – Tidsskrift for norrøn arkeologi*, 51, Oslo 1991
- Hollander, Anne: *Seeing through clothes*, New York 1978
- Holmbäck Åke och Wessén Elias: *Svenska landskapslagar. Dalalagen och Västmannalagen*, Uppsala 1979
- Hotchkiss, Valerie: *Clothes make the man. Female cross dressing in medieval Europe*, New York & London 1996
- Hughes, Diane Owen: 'Regulating women's fashions' i *A history of women II. Silences of the Middle Ages*, red. Christiane Klapisch-Zuber, London 1992
- Hunt, Alan: *Governance of the consuming passions. A history of sumptuary law*, New York 1996
- Jacobsson Carina: *Höggotisk träskulptur i gamla Linköpings stift*, Visby 1995
- Jochens, Jenny: 'Before the male gaze: The absence of the female body in Old Norse' i *Sex in the Middle Ages*, red. Joyce E. Salisbury, New York & London 1991
- Jochens, Jenny: *Women in Old Norse society*, Ithaca N.Y. 1995
- Johnson, Raket: *Skrivaren och språket*, Göteborg 2003
- Jones, Ann Rosalind och Peter Stallybrass: *Renaissance clothing and the materials of memory*, Cambridge & New York 2000

- Kellenbenz, Hermann: 'The fustian industry of the Ulm region in the fifteenth and early sixteenth centuries' i *Cloth and clothing in medieval Europe* red. Negley Boyd Harte och Kenneth George Ponting, London 1983
- Kidwell, Claudia Brush och Valerie Steele, red: *Men and women. Dressing the part*, Washington 1989
- Källström, O: *Medeltida kyrksilver från Sverige och Finland, förlorat genom Gustav Vasas konfiskationer*, Uppsala 1939
- Lagerqvist, Lars O och Ernst Nathorst-Böös: *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar*, Stockholm 1999
- Laqueur, Thomas: *Om könens uppkomst*, Stockholm 1994
- Lidén, Anne: *Olav den helige i medeltida bildkonst. Legendmotiv och attribut*, Stockholm 1999
- Liepe, Lena: *Den medeltida kroppen. Kroppens och könets ikonografi i nordisk medeltid*, Lund 2003
- Lightbown, Ronald W: *Mediaeval jewellery*, London 1992
- Lindgren, Mereth: *Bilden av Birgitta*, Höganäs 1991
- Lindqvist, Per: *Skor och skomakeri under medeltiden. En studie av skandinaviskt material*, D-uppsats i medeltidsarkeologi, Arkeologiska Institutionen Lunds Universitet, höstterminen 1999
- Lundberg, Erik: *Albertus Pictor*, Stockholm 1961
- Mellinkoff, Ruth: *Outcasts. Signs of otherness in northern European art of the later Middle Ages*, Berkeley, Los Angeles och Oxford, 1993
- Monclair, Hanne: *Forestillinger om kongen i norsk middelalder gjennom ritualene og symbolene rundt ham*, Oslo 1995
- Munro, John H: *Textiles, towns and trade*, Aldershot 1994
- Munro, John H: 'Medieval woollens: textiles, technology and organisation' i *The Cambridge history of western textiles*, red. David Jenkins, Cambridge 2003
- Myrdal, Janke: *Medeltidens åkerbruk. Agrar teknik i Sverige ca 1000 till 1520*, Stockholm 1985

- Myrdal Janken och Tollin, Clas: 'Brytar och tidigmedeltida huvudgårdar' i *Trälar. Ofria i agrarsamhället från vikingatid till medeltid*, red. Thomas Lindkvist och Janken Myrdal, Stockholm 2003
- Myrdal, Janken: 'Det medeltida Sveriges rikaste bildhandskrift' i *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld*, red. Olle Ferm och Staffan Nyström, Stockholm 2004
- Newton, Stella Mary: *Fashion in the age of the Black Prince*, Woodbridge 1980
- Nicholas, David: *Medieval Flanders*, London & New York 1992
- Nielsen, Herluf: "Luksusförordning" i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 11, Malmö 1966
- Nilsén Anna: 'Kalkmålningarna i Tortuna kyrka' i *Imagines medievales. Studier i medeltida ikonografi, arkitektur, skulptur, måleri och konsthantverk*, red. Rudolf Zeitler och Jan O. M. Karlsson, Uppsala 1983
- Nisbeth, Åke: *Ordet som bild*, Stockholm 1995
- Nockert, Margareta: 'Textilfynden' i *Tusen år på Kyrkudden*, red. Birgitta Dandanell, Falun 1982
- Nockert, Margareta: 'Precious coats from the 15th century' i *Opera textilia variorum temporum: To honour Agnes Geijer on her ninetieth birthday 26 October 1988*, red. Inger Estham och Margareta Nockert, Stockholm 1988.
- Nockert, Margareta: "'Unam tunicam halwskipftan' Ett sensationellt dräktfynd i Söderköping' i *S:t Ragnhilds Gilles årsbok 1992*, Söderköping 1992
- Nockert, Margareta: *Bockstensmannen och hans dräkt*, Varberg 1997
- Nockert, Margareta och Göran Possnert: *Att datera textilier*, Hedemora 2002
- Nordland, Odd: *Primitive Scandinavian textiles in knotless netting*, Oslo 1961
- Nordlinder, Eva: *Skjortor. Mönsterritningar av folkliga plagg ur Nordiska museets samlingar*, Stockholm 1979
- Norges malerkunst*, 1, red. Anne Wichstrøm, Oslo 1993

- Nylén, Anna-Maja: *Stureskjortorna. Ett stycke svensk kulturhistoria*, Göteborg 1948
- Nylén, Anna-Maja: *Folkdräkter i Nordiska museets samlingar*, Stockholm 1971
- Nørlund, Poul: 'Buried norsemen at Herjolfsnes' i *Meddelelser om Grønland*, 67, Köpenhamn 1924
- Nørlund, Poul: *Nordisk kultur. Dräkt*, Stockholm 1941
- Painted altar frontals of Norway 1250–1350*, 3, red. Unn Plather, London 2004
- Pastoreau, Michel: *Ränder. Rändernas och de randiga tygernas historia*, Stockholm 1998
- Payne, Blanche: *History of Costume*, New York 1965
- Petrascheck-Heim, Ingeborg: 'Die Goldhauben und Textilien der hochmittelalterlichen Gräber von Villach-Judendorf' i *Neues aus Alt-Villach*, 7, *Jahrbuch des Stadtmuseums*, Villach 1970
- Piponnier Françoise och Perrine Mane: *Dress in the Middle Ages*, New Haven 1997
- Ploss, Emil Ernst: *Ein Buch von alten Farben*, München 1967
- Post, P: 'Herkunft und Wesen der Schauben', i *Zeitschrift für historische Waffen- und Kostümkunde*, 1, Dresden & Berlin 1923
- Pylkkänen, Riitta: 'Überreste von Leinenunterzeug aus der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts in Finnlands Nationalmuseum' i *Waffen und Kostümkunde*, 2, München & Berlin 1960
- Ribeiro, Aileen: *Dress and morality*, New York 1986
- Rumar, Lars red: *Helgonet i Nidaros. Olavskult och kristnande i Norden*, Stockholm 1997
- Rutt, Richard: *A history of hand knitting*, London 1987
- Schultz, James A: 'Bodies that don't matter' i *Constructing medieval sexuality*, red. Karma Lochrie, Peggy McCracken och James A Schultz, Minneapolis 1997

- Scott, Margaret: *Late gothic Europe*, London 1980
- Selma Jónsdóttir: *Illumination in a manuscript of Stjórn*, Reykjavík 1971
- Signums svenska konsthistoria. Den romanska konsten*, red. Lennart Karlsson, Lund 1995
- Signums svenska konsthistoria. Den gotiska konsten*, red. Jan-Erik Augustsson, Lund 1996
- Snyder, Janet: 'The regal significance of the dalmatic' i *Robes and honor. The medieval world of investiture*, red. Stewart Gordon, New York 2001
- Staniland, Kay: *Embroiderers*, London 1997
- Steele, Valerie: *Fashion and eroticism. Ideals of feminine beauty from the Victorian era to the jazz age*, New York 1985
- Steele, Valerie: 'Clothing and Sexuality' i *Men and Women. Dressing the part*, Washington DC.1989
- Sterling, Charles: *La peinture médiévale à Paris 1300–1500*, 1, Paris 1987
- Sterling, Charles: *La peinture médiévale à Paris 1300–1500*, 2, Paris 1990
- Stigum, Hilmar: 'Alen' i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 1, Malmö 1956
- Stolt, Bengt: *Kyrklig skrud enligt svensk tradition*, Stockholm 1964
- Sutton, Anne: 'The coronation robes of Richard III and Anne Neville' i *Costume. The journal of the Costume Society*, London 1979
- Svanberg, Jan: *Furstebilder från folkungatid*, Skara 1987
- Svanberg, Jan: *Sankt Göran och draken*, Stockholm 1993
- Svensson, Sigfrid: *Skånes folkdräkter*, Stockholm 1935
- Sveriges kyrkor*, Stockholm 1912 –
- Swann, June: *History of footwear in Sweden, Norway and Finland. Prehistory to 1950*, Stockholm 2001
- Tarrant, Naomi: *The development of costume*, Edinburgh 1994
- Tegnér, Göran: 'Smyckekonsten' i *Signums svenska konsthistoria. Den gotiska konsten*, red. Jan-Erik Augustsson, Lund 1996

- Troels-Lund Frederik: *Dagligt liv i Norden på 1500-talet*, 4, *Dräkt och smycken*, Stockholm 1940
- Turnau, Irena: *History of knitting before mass production*, Warszawa 1991
- Ullén Marian: 'Stensulptur' i *Linköpings domkyrka*, 1, *Kyrkobyggnaden*, Uppsala 1987
- Unionsdrottningen: Margareta I och Kalmarunionen*, red. Poul Grinder-Hansen, Stockholm 1996
- van Uytven, Raymond: 'Cloth in medieval literature' i *Cloth and clothing in medieval Europe*, red. Negley Boyd Harte och Kenneth George Ponting, London 1983
- Vavra, Elizabeth: 'Corset', 'Cotardie' och 'Gardecorps' i *Bildwörterbuch der Kleidung und Rüstung. Vom Alten Orient bis zum ausgehenden Mittelalter*, red. Harry Kühnel, Stuttgart 1992
- Veale, Elspeth M: *The English fur trade in the later middle ages*, Oxford 1966
- de Vries, Franciscus Catharina: *Floris and Blanchfleur - a middle English romance edited with introduction, notes and a glossary*, Groningen 1966
- Waugh, Frieder Christina: 'Well cut through the body. Fitted clothing in twelfth-century Europe' i *Dress. The annual of the Costume society of America*, 26, 1999
- Wescher H: 'Cotton and cotton trade in the Middle ages' i *Ciba Review*, 64, Basel 1948
- von Wilckens, Leonie: 'Terminologie und Typologie Spätmittelalterliche Kleidung. Hinweise und Erläuterungen' i *Terminologie und Typologie mittelalterliche Sachgüter: Das Beispiel der Kleidung*, Wien 1988
- Voronova, Tamara och Andrei Sterligov: *Western European illuminated manuscripts. 8th to 16th centuries*, London 2003
- Walther, Ingo F och Gisela Siebert: *Codex Manesse. Die Miniaturen der grossen Heidelberger Liederhandschrift*, Frankfurt AM 1988

- Wild, John Peter och Penelope Walton Rogers: 'Introduction' i *The Cambridge history of western textiles*, red. David Jenkins, Cambridge 2003
- Wyrozumski, Jerzy: 'Textile trade of Poland in the Middle Ages' i *Cloth and clothing in medieval Europe*, red. Negley Boyd B. Harte och Kenneth George Ponting, London 1983
- Zander-Seidel, Jutta: 'Ständische Kleidung in der mittelalterliche und frühneuzeitliche Stadt' i *Terminologie und Typologie mittelalterliche Sachgüter: Das Beispiel der Kleidung*, Wien 1988
- Zeit der Staufer, Die. *Geschichte – Kunst – Kultur: Katalog der Ausstellung Stuttgart, 26. März –5. Juni 1977*, 5, Stuttgart 1977
- Zijlstra-Zweens, Henrica Maria: *Of his array telle I no lenger tale. Aspects of costume, arms and armour in Western Europe 1200–1400*, Amsterdam 1988
- Østergård, Else: *Som syet til jorden. Tekstiltfund fra det norrøne Grønland*, Århus 2003

Uppslagsverk

- The Cambridge history of western textiles*, red. David Jenkins, Cambridge 2003
- Fritzner, Johan: *Ordbog over det gamle norske sprog*, Kristiania/Oslo 1886–1896
- Westerbergh, Ulla, medarbetare Eva Odelman: *Glossarium till medeltidslatinet i Sverige*, Stockholm 1968–2002
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, Malmö 1956–1978
- Oxford English dictionary*
- Söderwall, Knut Fredrik: *Ordbok öfver svenska medeltidsspråket*, Lund 1925–

AVHANDLINGAR FRÅN HISTORISKA INSTITUTIONEN I GÖTEBORG
ISSN 1100-6781

1. Ingemar Karlsson, *Historien som biologiskt öde: Om perspektivförskjutningar inom mellankrigstidens tyska historieskrivning* (1989).
2. Heléne Löw, *Hakkorset och Wasakärven: En studie av nationalsocialismen i Sverige 1924-1950* (1990).
3. Martin Åberg, *En fråga om klass? Borgarklass och industriellt företagande i Göteborg 1850-1914* (1991).
4. Anna Götlind, *Technology and Religion in Medieval Sweden* (1993).
5. Henrik Glimstedt, *Mellan teknik och samhälle. Stat, marknad och produktion i svensk bilindustri 1930-1960* (1993).
6. Lennart Andersson Palm, *Människor och skördar. Studier kring agrarhistoriska metodproblem 1540-1770* (1993).
7. Erik Husberg, *Honung, vax och mjöd. Biskötsel i Sverige under medeltid och 1500-tal* (1994).
8. Göran Malmstedt, *Helgdagsreduktionen. Övergången från ett medeltida till ett modernt år i Sverige 1500-1800* (1994).
9. Christer Thörnqvist, *Arbetarna lämnar fabriken. Strejkrörelser i Sverige under efterkrigstiden, deras bakgrund, förlopp och följder* (1994).
10. Britt Liljewall, *Bondevardag och samhällsförändring. Studier i och kring västsvenska bondedagböcker från 1800-talet* (1995).
11. Margaretha Mellberg, *Pedagogen och det skrivna ordet. Skrivkonst och folkskollärare i Sverige 1870-1920* (1996).
12. Ingrid Lomfors, *Förlorad barndom, återvunnet liv. De judiska flyktingbarnen från Nazityskland* (1996).
13. Eva Jakobsson, *Industrialisering av älvar. Studier kring svensk vattenkraftsutbyggnad 1900-1918* (1996).
14. Sven-Olof Josefsson, *Året var 1968. Universitetskris och studentrevolt i Stockholm och Lund* (1996).
15. Bertil Rimborg, *Magnus Durell och Danmark. Studier i information* (1997).
16. Jan Christensen, *Bönder och herrar. Bondeståndet i 1840-talets liberala representationsdebatt. Exemplet Gustaf Hierta och J. P. Theorell* (1997).
17. Anita Pärsson, *Dövas utbildning i Sverige 1889-1971. En skola för ett språk och ett praktiskt yrke* (1997).
18. Reine Rydén, *"Att åka snålskjuts är icke hederligt". De svenska jordbrukarnas organisationsprocess 1880-1947* (1998).
19. K. G. Hammarlund, *Barnet och barnomsorgen. Bilden av barnet i ett socialpolitiskt projekt* (1998).
20. Carl Holmberg, *Längtan till landet. Civilisationskritik och framtidsvisioner i 1970-talets regionalpolitiska debatt* (1998).
21. Henrik Janson, *Templum Nobilissimum. Uppsalatemplet, Adam av Bremen och konfliktlinjerna i Europa kring år 1075* (1998).
22. Henrik Olsson, *Öst och Väst eller Nord och Syd? Regionala politiska skillnader inom den svenska bondegruppen under 1800-talet* (1998).
23. Lizelotte Lundgren Rydén, *Ett svenskt dilemma. Socialdemokraterna, centern och EGfrågan 1957-1994* (2000).

24. Lars Hermanson, *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark* (2000).
25. Karl Magnusson, *Justifying Oppression. Perceptions of Race in South Africa between 1910 and 1961* (2000).
26. Maria Eugenia Chaves, *Honor y libertad Discursos y recursos en las estrategias de libertad de las esclavas en Guayaquil a fines del periodico colonial* (2001).
27. Anders Simonsen, *Bland hederligt folk. Organiserat sällskapsliv och borgerlig formering i Göteborg 1755–1820* (2001).
28. Kenneth Nyberg, *Bilder av Mittens rike. Kontinuitet och förändring i svenska resenärers Kinaskildringar 1749–1912* (2001).
29. Audur Magnúsdóttir, *Frillor och fruar. Politik och samlevnad på Island 1120–1400* (2001).
30. Tommy Isidorsson, *Striden om tiden. Arbetstidens utveckling i Sverige under 100 år i ett internationellt perspektiv* (2001).
31. Renzo Ramírez Bacca, *History of Labour on a Coffee Plantation. La Aurora Plantation, Tolima-Colombia, 1882–1982* (2002).
32. Laila Nielsen, *Unfree to Develop. A Comparative Study of Kuria and Ukerewe under Colonial Rule, Tanzania 1850–1961* (2002).
33. Lars Nyström, *Potatisriket. Stora Bjurum 1857–1917. Jorden, makten, samhället* (2003).
34. Martin Stolare, *Kultur och natur. Moderniseringskritiska företeelser i Sverige 1900–1920* (2003).
35. Edward Burton, *The Swedish-American Press and the Vietnam War* (2003).
36. Maria Cavallin, *I kungens och folkets tjänst. Synen på den svenske ämbetsmannen 1750–1780* (2003).
37. Einar Hreinsson, *Nätverk och nepotism. Den regionala förvaltningen på Island 1770–1870* (2003).
38. Monica Weikert, *I sjukdom och nöd. Offerkyrkosednen i Sverige från 1600-tal till 1800-tal.* (2004).
39. Jonas Granberg, *Veche in the Chronicles of Medieval Rus. A Study of Functions and Terminology* (2004).
40. Maria Clara Medina, *Landless Women, Powerful Men. Land, Gender, and Identity in NW Argentina (Colalao- El Pichao, 1850–1910)* (2004).
41. Tomas Nilson, *Framgång och vår herre. Industriellt företagande, social struktur och karriärmönster i två svenska städer: Borås och Örebro 1890–1920* (2004).
42. Thomas Småberg, *Det stängda Frälset. Makt och eliter i det medeltida lokalsamhället: Marks och Kinds härader i Västergötland ca 1390–1520* (2004).
43. Anders Ottosson, *Sjukgymnasten – vart tog han vägen? En undersökning av sjukgymnastyrkets maskulinisering och avmaskulinisering 1813–1934* (2005).
44. Anders Emanuelsson, *Kyrkojorden och dess ursprung. Oslo biskopsdöme ca 1000–1400* (2005).
45. Daniel Larsson, *Den dolda transitionen. Om ett demografiskt brytningskede i det tidiga 1700-talets Sverige* (2006).
46. Hauwa Mahdi, *Gender & Citizenship. Hausa Women's Political Identity from the Caliphate to the Protectorate* (2006).
47. Eva I Andersson, *Kläderna och människan i medeltidens Sverige och Norge* (2006).